मुहूर्त्तमार्तंड ।

भाषाटीकासमेत.

श्री [illegible] श्री मोहनलाल के [illegible]

श्री

श्री

श्रीः ।

मुहूर्तमार्त्तण्डः ।

श्रीमत्कौशिककुलालङ्कारश्रीनारायण - विरचितः ।

तत्कृतयैव मार्तण्डवल्लभाख्यया संस्कृतटीकया, श्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिसुतश्रीमोङ्करामविरचितया मुहूर्तमार्त्तण्डदर्शिन्याख्यया भाषाटीकया च समेतः ।

सोऽयं

खेमराज श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

संवत् १९६१, शके १८२६.

इस पुस्तकका सर्वाधिकार 'श्रीवेङ्कटेश्वर' यन्त्राधिकारीने स्वाधीन रक्खा है ।

श्रीः ।

मुहूर्तमार्त्तण्डस्थविषयानुक्रमणिका ।

विषय.	पत्र.
मंगलाचरणम्	१
त्याज्यप्रकरणम् १.	
शुभे कर्मणि त्याज्यम्	३
उपग्रहांतर्वर्तिदोषांतरम्	५
नक्षत्रप्रकरणम् २.	
नक्षत्रदेवताः	६
नक्षत्राणां स्थिरचरादिसंज्ञाः ...	६
गर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणम् ३.	
दिनरात्रिमुहूर्तानि	८
प्रथमर्तौ मासादीनां फलम् ...	९
साधारणलग्नबलम्	१२
गर्भाधानमुहूर्तम्	१३
पुंसवनसीमंतमुहूर्ताः	१४
जातकर्ममुहूर्तो नामकर्ममुहूर्तश्च	१७
पालकारोहणभूम्युपवेशनदुग्धपान-निष्क्रमणमुहूर्ताः	१७
कर्णवेधमुहूर्तः	१९
अन्नप्राशनमुहूर्तः	२०
गुरुशुक्रयोरस्तादिविचारो बालत्व वृद्धत्वविचारश्च शाकेशमौढ्ये निषेधः	२१
चौलमुहूर्तः	२३
वर्णविशेषेण वारविशेषादि	२४
क्षौरमुहूर्तस्तन्निर्णयश्च	२५
अक्षरारंभः	२६
व्रतबंधकालः	२६
तत्रगुरुबलाबलविचारः	२७
गुरोर्वामवेधः	२८
व्रतबंधनक्षत्राणि	२९
लग्नभंगाः	३०
विद्यारंभः	३०
केशांतमौंजीत्यागयोर्मुहूर्ताः	३१
शूद्राणां छुरिकाबंधः	३१
विवाहप्रकरणं तत्र घटितगुण-विचारः	३२
वश्यविचारः	३३
भयोनिविचारः	३३
वैरविचारः	३४
राशिनाथाः	३५
ग्रहवैरावैरम्	३५
गणविचारः	३५
ग्राह्यषट्काष्टकादिः	३७
नाडीविचारः	३८
गौतम्यादिदक्षिणे देशे क्षत्रियादीनां चान्यवध्वा अलाभे गतिः....	३८
द्विर्द्वादशानां शुभत्वम्	३९
नृदूरं सापवादम्....	३९
संकटे दुष्टकूटादौ दानम्.... ...	३९
एकनाड्यां दानम्	३९

विषय.	पत्र.
वर्णगुणविचारः	३९
तारागुणविचारः	४०
खेचरगुणविचारः	४०
गणगुणविचारः	४०
कूटगुणविचारः	४२
नाडीगुणविचारः	४२
स्त्रीणां विवाहकालः	४२
पुंसां विवाहकालः	४३
दोषांतरम्	४३
त्याज्यप्रकरणोक्तस्य विशेषनिर्णयः	४३
विवाहनक्षत्राणि	४३
तन्नक्षत्रवेधः	४४
कर्मविशेषेणवेधनिर्णयः	४४
वेधभंगः	४५
लत्ता	४५
विवाहे दोषांतराणि	४६
सूर्यादीनां राशिसंक्रमे त्याज्यघटिकाः	४६
संधिदोषः	४७
भद्राविचारः	४७
गंडांतलक्षणम्	४८
चंडायुधविचारः	४८
एकार्गलविचारः...	४८
वारदोषः	४९
कुलिकादयः	४९
दुर्मुहूर्ताः	५०
मृत्युयोगः....	५०
विषघटीविचारः...	५१
ध्रुवांकानां स्पष्टीकरणम्... ...	५१
विषघटीपरिहारः	५१
विवाहलग्ने इष्टानिष्टग्रहाः ...	५२
कतिचिद्दोषाणामपवादः	५३
सामान्यदोषापवादः	५४
संधिसहितभावसाधनम्	५५
सापवादं कर्तरीलक्षणम्	५६
कर्तरीभंगः	५६
पंचकदोषः सापवादः	५७
भवनांशयोः शुद्धिः सापवादा ...	५८
विशेषांतरम्	५९
उदयास्तशुद्धिः	६०
इष्टकाले होरासाधनम्	६०
लग्नेंद्वोः परमजामित्रग्रहज्ञानार्थमुपायः	६०
दृष्टिलक्षणम्	६१
होरासाधनम्	६२
द्रेष्काणः	६२
त्रिंशदंशः	६२
सूर्यसाधनम्	६३
इष्टकालसाधने विशेषः	६४
प्रतिष्ठितायां घटिकायां तद्भमनफलम्	६५
गोधूललग्नविचारः	६५
गोधूललग्ने त्याज्यम्	६५
विप्रादीनामपि क्वचित्कार्यविशेषेण गोरजप्रवृत्तिः	६५
उद्वाहवेदिकालक्षणम्	६६
वधूप्रवेशमुहूर्तः	६७
प्रथमाषाढादौभर्त्रादिगृहे वासनिषेधः	६८
पुनर्भूविवाहः	६९
नानाविधशास्त्रार्थाः	७०

विषय.	पत्र.
मंडपोत्थापनात्पूर्वमेककुलजानां त्याज्यानि	७०
वर्ज्यांतराणि	७१
स्त्रीरहितानांविधिः	७२
विषकन्यालक्षणम्	७२
योगांतरम्	७३
मूलजादीनां फलम्	७३
तदपवादः	७४
ऋतुत्रयमध्ये वर्ज्यम्	७५
संकटे प्रवृत्तिः	७५
यमलयोर्विशेषः	७५
प्रत्युद्वाहनिषेधः	७६
प्रतिकूलनिर्णयः	७६
संकटे प्रवृत्तिः	७६
अन्येपि शास्त्रार्थाः	७७
महासंकटे वृद्धिसूतके कर्मार्हता	७८
सिंहे गुरौ सति मंगलनिषेधः	७९
संकटे प्रवृत्तिः	७९
नामराशिजन्मराश्योर्निर्णयः ...	८०
वधूवरयोर्मध्ये एकस्य जन्मर्क्ष ज्ञातं एकस्याज्ञातं तदा	८०
मेलनार्थं नाम्नो नक्षत्रज्ञानम् ...	८१
अवकहडाचक्रे नामाद्यक्षराभावे विचारः	८१
नामबहुत्वे निर्णयः	८१
जन्मर्क्षं येषु येषु शस्तं तानि ...	८१
अग्न्याधानप्रकरणम् ५.	
अग्न्याधानम्	८२

विषय.	पत्र.
गृहप्रकरणम् ६.	
तत्रग्रामविचारः...	८३
वर्गघटिते काकिणिकाः	८४
वर्णपरत्वेन भूमेर्वर्णरसगंधाः ...	८६
वर्णपरत्वेन भूप्लवत्वम्	८६
ब्राह्मणस्य विशेषः...	८६
शल्यज्ञानम्	८६
स्थलस्य शुभाशुभज्ञानस्योपायः	८७
दिक्साधनम्	८८
दिङ्मूढत्वे दोषः	८८
गृहकरणे मासाः...	८८
उक्तेष्वपि नक्षत्रेषु विशेषः	८९
वृषभवास्तुः	८९
चतुर्धा द्वारनिर्णयः	९०
संक्रातिपरत्वेन मुखनिर्णयः	९१
आयसाधनम्	९१
आयानां शुभत्वम्...	९१
राशिपरत्वेन मुखनिर्णयः....	९२
कोणादिविद्धमुखस्य दोषस्तदपवादश्च	९२
ग्रहनक्षत्रानयनं व्ययानयनं च ...	९३
राशिनिर्णयः	९३
अंशसाधनार्थं गृहाणि तन्नामाक्षरसंख्या च	९३
नामाक्षरसंख्या	९४
अंशकसाधनम्	९४
गुणविचारणावधिः	९४
उपायांतरसूचना...	९५

विषय.	पत्र.
स्थलसाधनाय सूत्रमोटनलक्षणम्	९६
स्थलसाधनम्	९६
सूत्रन्यासः	९७
शंकुन्यासः	९८
रेखाकरणम्	९८
शिलान्यासः	९९
द्वारम्	९९
स्तंभप्रतिष्ठा	९९
गृहोच्चता	९९
मुख्यगृहात्कस्य गृहं कस्यां दिशि कर्तव्यम्	१०१
शक्तिभुवोः संकोचे सति कर्तव्यम्	१०१
आयादीनां व्यवस्था	१०२
तृणगृहे विशेषः	१०२
गृहप्रवेशः	१०२
अपूर्वादिप्रवेशाः	१०३
गृहकृत्यविषये दिनरात्रिविशेषनिर्णयः	१०३
कलशवास्तुनक्षत्रशुद्धिः	१०३
प्रवेशे लग्नशुद्धिः	१०४
वामसूर्यलक्षणम्	१०४

यात्राप्रकरणम् ७.

विषय.	पत्र.
यात्राकालनिर्णयः	१०५
शूलाः	१०६
योगिनी	१०६
अन्यन्निंद्यम्	१०६
अन्यत्प्रयोजनम्	१०७
आवश्यके कृत्यपवादः	१०७
अभिजिल्लक्षणं तत्फलं च ...	१०७
अडलविडलयोगौ	१०८
वारशूलादिदोहदः	१०९
लग्नशुद्धिः	११०
दिक्पतयः	११०
दिक्पतौ ललाटगत्वे तद्दिग्गमननिषेधौ ललाटलक्षणंच ...	११०
सूर्यादीनांजन्मनक्षत्रम्	१११
वेशियोगस्तत्फलं च	११२
यात्रालग्ने इष्टानिष्टानि	११२
प्रतिबुधशुक्रापवादः	११३
अन्यश्चापवादः....	११३
आवश्यके प्रवृत्तिः	११४
प्रयाणविधिः	११४
यात्रिकस्य नियमाः	११५
यात्रायागमनलक्षणम्	११५
शकुनाः	११६
अशुभानि	११८
शकुनांतरम्	११९
कृत्याविशेषेण शुभाशुभशकुनाः....	१२०
प्रथमेऽपशकुने सति किं कर्तव्यम्	१२०

मिश्रप्रकरणम् ८.

विषय.	पत्र.
राजाभिषेकमुहूर्तः	१२१
देवस्थापनमुहूर्तः	१२१
वस्त्रपरिधानं तस्य क्षालनमुंदुरादिभक्षितफलंच	१२२
स्त्रीविषये विशेषः	१२२
पुरुषाणां भूषणधारणे मुहूर्तः ...	१२३

विषय.	पत्र.
तत्र विशेषः	१२३
पण्यानांक्रयविक्रययोर्मुहूर्तः	१२३
धनिष्ठापंचके वर्ज्यम्	१२३
सेवामुहूर्तः	१२३
संन्यासमुहूर्तः	१२३
कृषिकर्मणि मुहूर्तः	१२४
कृषिविषये लांगलचक्रम्	१२५
बीजवापे मुहूर्तः....	१२६
बीजवापे फणिचक्रम्	१२६
धान्यच्छेदने मुहूर्तः	१२६
मेथिरोपणमुहूर्तः	१२७
नवान्नकर्म	१२७
नृत्यसंगीतयोरारंभः	१२७
नानापशूनां कर्म	१२८
तत्र वर्ज्यम्	१२८
तदपवादः	१२८
अश्वकर्म	१२९
अश्वचक्रम्	१२९
अश्वकर्मणिविशेषः	१२९
अभ्यंगे निषिद्धकालः	१३०
अभ्यंगहेतवः	१३०
अभ्यंगनिषिद्धापवादः	१३०
नित्याभ्यंगे विशेषः	१३०
तिलामलकस्नाने निषिद्धतिथयः	१३१
स्त्रीणां बुधादिषु अभ्यंगनिषेधः	१३१
पुत्रवतः सोमवारेभ्यंगनिषेधः	१३१
प्रसूतिकास्नाने निषिद्धकालः	१३१
औषधनिष्पादने मुहूर्तः	१३१

विषय.	पत्र.
औषधदाने मुहूर्तः	१३१
रक्तस्रावव्रणयोर्विशेषः	१३१
रोगयुक्तिदिवसाः	१३२
रोगमुक्तिस्नाने मुहूर्तः	१३२
कुसीदव्यवहारे मुहूर्तः	१३३
पुनर्द्रव्यग्रहणे मुहूर्तः	१३३
नष्टद्रव्यप्राप्तिविचारः द्रव्यनिक्षेपश्च	१३४
नृसिंहमंत्रविद्यासाधने मुहूर्तः	१३४
वृक्षारोपणमुहूर्तः	१३४
वापीकूपादीनां मुहूर्तः	१३५
राजदर्शनशांतिकपौष्टिकमुहूर्तः	१३६
दिव्यमुहूर्तः	१३६
गुरुशुक्रयोर्मौढ्यदोषापवादः	१३७
तीर्थयात्रानिषेधः	१३७
प्रेतकर्मनिषेधः	१३८

शांतिप्रकरणम् ९.

अनध्यायाः	१३८
अनध्यायानां निर्णयः	१३८
नैमित्तिकानध्यायाः	१४०
अन्येऽनध्यायाः	१४१
प्रदोषाऽनध्यायाः	१४२
तात्कालिकाः	१४३
अनध्यायापवादः	१४४

पल्लीसरठप्रकरणम् १०.

पल्लीसरठयोः फलम्	१४५
पल्लीसरठयोः शांतिः	१४६

विषय.	पत्र.
गोचरप्रकरणम् ११.	
ग्रहाणां शुभाशुभस्थानविचारः ...	१४७
ग्रहाणां वेधः	१४८
वेधप्रयोजनम्	१४९
संक्रांतिप्रकरणम् १२.	
राशिपरत्वेन पुण्यकालः ...	१५०
संक्रांतेः सदसत्फलम्	१५०
अधिमासक्षयमासयोर्लक्षणम् ...	१५१
अधिमासक्षयमासयोःकार्याकार्याणि	१५३
क्षयमासे जन्ममरणादौ मासज्ञानम्	१५४
मलमासः कुत्रकुत्र गण्यते	१५४
ग्रंथकर्तुर्वर्णनम्	१५४
ग्रंथपठने फलं तथा ग्रंथे वृत्तसंख्या	१५५
ग्रंथनिर्माणकालः	१५५
ग्रंथांगीकारे बुधप्रार्थना	१५६
भाषाटीकाकृदुपसंहारः	१५६
भाषाटीकाकृतयज्ञेशाष्टकम् ...	१५७
भाषाटीकाकृतमातृपंचकम्	१५८

इति मुहूर्तमार्त्तण्डानुक्रमणिका ।

॥ श्रीः ॥

अथ मुहूर्तमार्त्तण्डः ।

संस्कृतटीका-भाषाटीकासमेतः ।

आसीद्योधपुरेस्वकर्मनिरतः श्रीमूलचंद्राभिध-
स्तत्सूनुःपरयज्ञकर्मनिपुणः श्रीनानुरामाभिधः ॥
तज्जोहंखलुमोडुरामइतिवै श्रीकृष्णबन्धुस्तथा
तेषांपादयुगं प्रणम्य परमांकुर्वेऽर्कसंदर्शिनीम् ॥ १ ॥

भा०-व्याकरणानभिज्ञपुरुषोंको सहजसे मुहूर्तके निश्चयके लिये और विद्यार्थियोंकी प्रार्थनासे योधपुरवासी स्वकर्मरत मूलचंद्रशर्माके पुत्र उत्तम श्रौतकर्मनिपुण नानुरामजीका पुत्र मैं मोडुरामशर्मा श्रीकृष्णका भ्राता पितृपितामहादिगुरुलोगोंके पादयुगलको प्रणाम करके "मूहूर्तमार्तण्ड"की "मार्तण्डप्रदर्शिनी" नाम भाषाटीकाको करताहूं ॥ १ ॥

मार्तण्डोऽवतुवाचंनःपादैर्जाड्यतमोहरः ॥
वृत्तबद्धतनुःसेव्योऽभीष्टदो विश्वलोचनः ॥ १ ॥

अर्थद्वयवाची । तत्रप्रथमंसूर्यपक्षे मार्तंडः श्रीसूर्यःनोऽस्माकंवाचमवतुरक्षतु । किंलक्षणोमार्तंडः वृत्तवद्धतनुः वृत्तेमंडलेवद्धातनुर्यस्यसतथा । तथाचस्मृतौ-"सशंखचक्रंरविमंडलेस्थितं कुशेशयंकांतमनंतमच्युतम्" इत्यादि । श्रुतिरपि "यएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषःसोग्निः" इत्यादि । पुनःकिंलक्षणः पादैःकिरणैःजाड्यतमोहरः जाड्यंपातकं शीतंवा तमोंधकारस्तद्धरतीतितथा । पुनःकिं० सेव्यः सेवितुंयोग्यःसेव्यः अभीष्टफलदातृत्वात् । पुनःअभीष्टदः सेवितः सन्नभीष्टार्थदायीत्यर्थः। पुनःकथंभूतः विश्वलोचनः विश्वं लोच्यतेअनेनेतिविश्वलोचनः"लोकचक्षुर्ग्रहेश्वरः"इत्यादित्यहृदयेउक्तत्वात् प्रकाशकत्वात् । अथग्रंथपक्षे मार्तंडः मुहूर्तमार्तंडःनःवाचम् अवतु किंलक्षणः वृत्तबद्धतनुः वृत्तानिमहर्षिणीशार्दूलविक्रीडितादीनि तैर्निबद्धातनुर्यस्यतथा पुनः०पादैर्जाड्यतमोहरःपादैर्वृत्तचरणैर्जाड्यंमूर्खत्वंतदेवतमःतद्धरतीतितथा पुनः० सेव्यः निरंतरंपठनीयइत्यर्थः पुनः० अभीष्टदः यथोक्तमुहूर्तव्युत्पत्तिकरणादभीष्टार्थसिद्धिकारीत्यर्थः । पुनः० विश्वलोचनःसमयप्रकाशकत्वात् ॥ १ ॥

कुर्वे मुहूर्तमार्तंडटीकां मार्तंडवल्लभाम् ॥
इयमाकल्पमेतेनदीव्याद्विप्रास्यवेश्मसु ॥ २ ॥

सिंदूरोल्लसितमिभेंद्रवक्रमंबांश्रीविष्णुवियतिचरान्गुरून्प्रणम्य ॥
बह्वर्थंविबुधमुदेलघुंमुहूर्तमार्तंडंसुगममहंतनोमिसिद्ध्यै ॥ १ ॥

इहशास्त्रे तावत्संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्युच्यंते । आब्रह्मादिविनिःसृतमिदं वेदांगमिति संबंधः । उक्तंचनारदमुनिना स्वसंहितायाम्–" वेदस्यनिर्मलंचक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम् । अस्यशास्त्रस्यसंबंधो वेदांगमितिधातृतः " इति । अत्राप्युक्तम्–" पूर्ववाक्यार्थमादायग्रंथेयंरचितोलघुः " इति । त्याज्यनक्षत्रायर्तुलग्नगोचरगर्भाधानादिसंस्कारविवाहाग्न्याधानवास्तुयात्रामिश्रानध्यायपल्लीग्रहगोचरसंक्रांतिकथनमभिधेयम् । तथाचनारदः–" अभिधेयंचजगतः शुभाशुभनिरूपणम्" इति । अस्यप्रयोजनंमुहूर्तैर्नानाकार्यसाधनं अस्यसम्यग्ज्ञानान्मोक्षावाप्तिरितिवाकिमेभिरुक्तैरित्यत्रोच्यते । नृणांसंबंधाभिधेयप्रयोजनकथनात् शास्त्रेप्रवृत्तिर्जायते । उक्तंच–" सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनांसंबंधकथनाद्यतः । तस्मात्सर्वेषुशास्त्रेषुसंबंधः पूर्वमुच्यते । किमेवात्राभिधेयंस्यादिति पृष्टस्तुकेनचित् । यदिनप्रोच्यतेतस्मैफलंशून्यंतुतद्भवेत् । सर्वस्यैवहिशास्त्रस्यकर्मणोवापिकस्यचित् । यावत्प्रयोजनंनोक्तं तावत्केननगृह्यते" इति । इहशास्त्रेकस्याधिकारइतिप्रोच्यते-द्विजस्यैव वेदांगत्वात् । यतःषडंगोवेदोहिद्विजैरेवाध्ययनीयोज्ञातव्यश्च । तथाचोक्तं भास्करीयसिद्धांतशिरोमणौ–"तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्पुण्यं रहस्यं परमं पवित्रम् । योज्योतिषंवेत्तिनरःससम्यक् धर्मार्थमोक्षाँल्लभतेयशश्च ॥ " इति शिष्टास्तावच्छास्त्रारंभे " सर्वारम्भाहिदोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः " इति शास्त्रेण सर्वारंभेष्वंतरायप्राप्तौसत्याम् "धर्मेणपापमपनुदति" इति श्रुतिसिद्धंप्रयोजनमास्थाय "स्वस्तिनइन्द्रोवृद्धश्रवाः" इति लिंगाच्च ग्रंथस्यानिष्प्रत्यूहपरिसमाप्तयेमंगलमाचरंति । तस्मान्माध्यंदिनीयोब्राह्मणोनारायणोनारायणाच्चावाप्तमतिर्ज्योतिःशास्त्रसंहितास्कंधंचिकीर्षुरशेषप्रत्यूहोपशांतये अभिमतदेवतानमस्कारलक्षणमंगलपूर्वकंग्रंथकरणप्रतिज्ञां प्रहर्षिण्याह । सिंदूरोल्लसितामिति । सिंदूरेणउल्लसितं शोभायमानं इभेंद्रवक्त्रंगजाननं अंबांसरस्वतीम् श्रीविष्णुंप्रसिद्धम् । वियतिचरान् ग्रहान् गुरून् निजगुरून् शास्त्रोपदेष्टॄन्प्रणम्य नमस्कृत्य अहंनारायणो मुहूर्तमार्तंडनामग्रंथंतनोमि विस्तारयामि।किमर्थम् । सिद्ध्यैकार्यसाधनाय।पुनःकिमर्थम् । विबुधमुदेपंडितहर्षाय । हर्षकारणंविशेषणद्वारेणाह । किंलक्षणंमुहूर्तमार्तंडम् । लघुं अतिशयेनाल्पम् । अल्पेवह्वर्थाभावशंकांविशेषणद्वारापरिहरति । पुनःकिंलक्षणम् । अर्थबहुलम् । अल्पग्रंथेवह्वर्थेदुर्बोधशंकांपरिहराति । पुनः किं० सुगमम् प्रकटार्थमिति ॥ १ ॥

भा०–सिंदूरकी शोभायुक्त गणपतिको तथा सरस्वतीको और विष्णुको और ग्रहोंको और गुरुलोगोंको प्रणाम करिके नारायण नाम मैं "मुहूर्तमार्तण्ड" नाम ग्रंथको करताहूँ किस लिये कि, कार्यसिद्धके लिये और पंडितोंके आनंदके लिये । मुहूर्तमार्तण्ड ग्रंथ कैसा है कि, अल्प है और अर्थ जिसमें बहुतहैं और सुगम है ॥ १ ॥

यामार्द्धकुलिकंदिनार्द्धमवमंपूर्वंदलंपारिघंविष्टिंवैधृतिपातसंक्रमगणंगंडांत मेकार्गलम् ॥ कृष्णानंगचतुर्दिनंरविशशिक्रांत्योःसमत्वंखलांहोरांरात्रि दिनार्द्धकेक्षयदिनंपित्रोर्जनन्यार्तवम् ॥ २ ॥

अथनानामुहूर्तान्विवक्षुस्तावच्छुभेकर्मणित्याज्यं त्रिभिः शार्दूलविक्रीडितैराह । या मार्द्धमिति। यामार्द्धादिकंशुभेशुभकर्मणिसंत्यजेदित्यंतिमश्लोकेनान्वयः। यामार्द्धकुलिकौ वक्ष्यमाणलक्षणौ दिनार्द्धिर्नाम यत्रतिथिः सूर्योदयात् षष्टिघटिकाभवति सैवान्यस्मि न्दिनेदृश्यतेसादिनार्द्धिः अवमः प्रसिद्धः पारिघंप्राग्दलंपरिघयोगस्यपूर्वार्द्धम् विष्टिर्भ द्रावक्ष्यमाणा वैधृतियोगः पातोव्यतीपातः संक्रमणंसूर्यादीनां राशिसंक्रमणं सर्वेषांग्रहा णांसंक्रमणेत्याज्यघटिकाअग्रेवक्ष्यमाणाः गंडांतंत्रिविधंवक्ष्यमाणम् एकार्गलोवक्ष्यमाणः कृष्णानंगचतुर्दिनंकृष्णत्रयोदश्यादिप्रतिपदंतम् चंद्रस्यक्षीणत्वात् । कैश्चिद्द्वादश्यादि सार्द्धदिनपंचकंत्यज्यते कृष्णेचांत्यत्रिकंकैश्चित् तेषुमध्यमोऽयंपक्षोऽत्रांगीकृतः कृष्णानं गचतुर्दिनमिति । रविशशिक्रांत्योः समत्वंसूर्याचंद्रमसोः क्रांतिसाम्यंगणितगम्यम् । तथापितस्यावलोकनंकस्मिन्दिनेकर्तव्यमित्यग्रेवक्ष्यति । खलांहोरां पापग्रहहोराम् । रात्रिदिनार्द्धकेदिनार्द्धरात्र्यर्द्धेच उक्तंग्रंथांतरे-"मुहूर्तःकालोनिवसतिमहानिशायांचदिनद लेयस्मात् । दशपूर्वंदशपरास्तस्माद्वर्ज्यानिचपलानि"इति। क्षयदिनं पित्रोः माताचपिता चपितरौतयोः पित्रोःक्षयदिनं श्राद्धदिनमित्यर्थः । जनन्यार्तवंमातुः रजस्वलात्वम् ॥२॥

अब संपूर्ण शुभकर्मोंमें त्याज्यपदार्थोंको कहते हैं ।

भा०-यामार्द्ध और कुलिक आगे कहैंगे-साठघडीकीतिथि ॥ क्षयतिथि-परिघयोगका पूर्वार्द्ध भद्रा आगे कहैंगे-वैधृतियोग-व्यतीपातयोग-संक्रांति । तीन प्रकारका गण्डां-त कहैंगे । एकार्गलयोग कहैंगे ॥ कृष्णपक्षकी ये १३ । १४ । ३० । १ तिथियों । सूर्य चं-द्रका क्रांतिसाम्य। इन क्रांतियोंको कब देखना सो आगे कहैंगे-पाप ग्रहोंकी होरा ॥ मध्याह्न के पूर्व परके दशदशपल ॥ और आधी रातके पूर्वपरकी दशदशपल ॥ माता पिताका श्राद्धदिन ॥ और माता रजस्वला होय तो ॥ २ ॥

मासाद्यंजनिसंभवंग्रहणभंचंडायुधंदुःक्षणंज्येष्ठंपूर्वभवस्यपापयुगितैष्यर्क्षा-णिविद्धंचभम् ॥ ऊनाख्याधिकमासकौयुतिषुविव्याशूवगंडातिषुत्र्यंका र्थांकरसतुर्पूर्वघटिकाभानांविषाख्याघटीः ॥ ३ ॥

मासाद्यमिति । मासाद्यंजनिसंभवं जनिरुत्पत्तिस्तत्रसंभवोयस्य एवंविधंमासा द्यंमासप्रभृति जन्ममासजन्मातिथिजन्मनक्षत्रादि ग्रहणभं ग्रहणनक्षत्रम् चंडायुधं वक्ष्य माणं दुःक्षणोदुर्मुहूर्तो वक्ष्यमाणः तम् ज्येष्ठं पूर्वभवस्यप्रथमजातापत्यस्यज्येष्ठमासम् पापयुगितैष्यर्क्षाणि पापाः पापग्रहाः वक्ष्यमाणास्तेषामन्यतमेनयुक्युक्तम् इतंगतंएष्यंपुरः

स्थितम् एतानिऋक्षाणिनक्षत्राणिविद्धंभंचाविद्धनक्षत्रं वक्ष्यमाणलक्षणम् ऊनाख्याधिकमासकौक्षयमासाधिमासौवक्ष्यमाणलक्षणौ युतिषु विव्याशूवगंडातिषुत्र्यं ३ का ९ र्था ५ क ९ रस ६ तुं ६ पूर्वघटिकाः विविष्कंभः व्याव्याघातः शूशूलः ववज्रः गंडः प्रसिद्धः अतिअतिगंडः एषुयोगेषुक्रमेणत्र्यंकार्थांकरसर्तुसंख्याकाः पूर्वघटिकाः प्रथमघटिकाः तद्यथाविष्कंभेतिस्रः व्याघातेंकाः नव शूलेअर्थाः पंच वज्रेअंकाः नव गंडेरसाः षट् अतिगंडेऋतवः षडितिभानांविषाख्याघटीः भानां अश्विन्यादीनांनक्षत्राणांविषाख्याघटीर्वक्ष्यमाणलक्षणाः)॥ ३ ॥

भा०-और जन्ममास जन्मतिथि जन्मनक्षत्रादिक ग्रहणनक्षत्र चण्डायुध आगे कहैंगे-दुष्ट मुहूर्त आगे कहैंगे और प्रथम संतानका ज्येष्ठमास पापग्रहोंको भुक्त और भोग्य और युक्त नक्षत्र विद्धनक्षत्रको आगे कहैंगे-क्षयमास और अधिमास और विष्कंभ व्याघात शूल वज्र गण्ड अतिगण्ड इन योगोंके पूर्वकी क्रमसे ३।९।५।९।६।६। ये घडियों और अश्विन्यादि नक्षत्रोंकी विषघटी आगे कहैंगे ॥ ३ ॥

लत्तापंचकपापवर्गमशुभंचंद्रंदशारिष्टकंजन्मेशेज्यसितास्तमंगशशिनोः
क्रूरोद्भवांकर्तरीम् ॥ रिष्टंगोचरसंभवंग्रहजनिप्रांतोद्भवं सूतकंदुश्चिह्नानि
मनोविभंगमपिचव्याधिंशुभेसंत्यजेत् ॥ ४ ॥

लत्तेति । लत्तापंचकपापवर्गएतत्सर्ववक्ष्यमाणं अशुभंचंद्रंवक्ष्यमाणगोचरप्रकरणेवेद्यं दशारिष्टकंजातकशास्त्रगम्यम् जन्मेशेज्यसितास्तं जन्मेशः राशिस्वामी ईज्योगुरुः सितः शुक्रः एषामस्तगमनं रविलुप्तकिरणत्वम् अंगशशिनोः क्रूरोद्भवांकर्तरीम् अंगंलग्नम् शशीचंद्रः तयोः क्रूरोद्भवांक्रूरग्रहजनितांकर्तरींवक्ष्यमाणलक्षणाम् रिष्टंगोचरसंभवं गोचरेदुष्टग्रहाधिक्यं गोचरंवक्ष्यमाणम् ग्रहजनिप्रांतोद्भवंसूतकम् ग्रहोग्रहणम् जनिर्जन्म प्रांतो मरणम् एभ्यउद्भूतंसूतकम् ग्रहणसूतकं जन्मसूतकं मृतसूतकमिति तेषुग्रहणसूतकं वक्ष्यमाणम् दुश्चिह्नानिकार्यारंभसमयेक्षुतदुर्वचनश्रवणादीनि मनोविभंगमंतःकरणस्य अप्रवर्तनंव्याधिर्ज्वरः तमपि " रोगः पाप्माज्वरोव्याधिर्विकारोदुःखमामयः" इतिवाग्भटः । ज्वरितस्यमंगलंनकुर्यादित्यर्थः । तथाचोक्तंज्योतिःप्रकाशे " जन्माधिपविलग्नेशचंद्रभार्गवमंत्रिणाम् । विरश्मित्वंजन्ममासोजन्मभंजन्मवासरः ॥ दुर्निमित्तंमनोभंगः क्षयमासाधिमासकौ । मृतजातकयोश्चैवसूतकंग्रहणस्यच । ज्वरोत्पत्तिरजोमातुः पित्रोःक्षयदिनंतथा । गंडांतत्रितयंकालः संधिर्भस्यतिथेस्तनोः । क्रांतिपातोव्यतीपातोवैधृतिः परिघार्धकम् । भानोः संक्रांतिभोगश्चकुलिकश्चार्द्धयामकः । क्रूरैर्मुक्तंयुतंभोग्यंसराहुशिखिधूमितम् । धिष्ण्यंग्रहणगंपापैर्विद्धंसौम्यैश्चपादतः । विष्टिः क्रूरयुतंलग्नंलग्नेशोरिपुमृत्युगः । जन्मतोदुःस्थितश्चंद्रोलग्नस्थोनिधनोपगः । जन्मभाजन्मलग्नचलग्नलग्नांशकाष्टमौ । पापयोर्मध्यगंलग्नंशीतगोदुःकुनवांशकः । क्रूरवारेपापदृष्टो

राहुदुष्टयोगाग्रहोद्भवाः। तिथिवृद्धिः क्षयोभानांनाडिकाविषसंज्ञिताः। एतेदोषाः समाख्याताःशुभकर्मणिगर्हिताः। दशारिष्टोद्भवाश्चान्येगोचरोत्थास्तथापरे। लत्तैकार्गलचंडास्त्रकालवेलाश्चपंचकम्। मृत्युयोगोपग्रहाद्याःस्वेस्वेदेशेतुनिंदिताः" इति ॥ ४ ॥

भा०—पाप वर्गको आगे कहैंगे ॥ अशुभ चंद्र वक्ष्यमाण ॥ लग्न चंद्रमाकी कर्तरी क्रूर ग्रहोंसे होई भई वक्ष्यमाणगोचरमें दुष्टग्रहोंकी आधिक्यता ॥ ग्रहण, सूतक, जन्मसूतक, मृतसूतक। कार्यके प्रारंभमें दुष्टचिह्न जैसे छिक्का आदिक ॥ जिसको अंतःकरण नहींचाहै सो और ज्वर ॥ यह पूर्वोक्त सकल शुभकर्मोंमें नहीं लेना ॥ ४ ॥

नोकुर्याद्रविभादगेंद्रधृतितोयुग्मेषुपंचाशयोःस्वर्गात्पंचसुशोभनानितनुयादेषूग्रशस्त्रादिकम् ॥ मासर्त्वायनवारयोगतिथिभादीनांचसिद्धाभिधाज्ञातव्याः पुनरुक्तिरस्तिकुहचित्सातत्स्मृतिप्राप्तये ॥ ५ ॥ इति श्रीमदनंताख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रनारायणविरचितेमुहूर्तमार्तंडेत्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथोपग्रहांतर्वर्तिदोषांतरंवृत्तार्द्धेनाह। नोकुर्यादिति। रविभात् सूर्याधिष्ठितनक्षत्रात् अगेंद्रधृतिमितानियानिनक्षत्राणितेभ्योयुग्मेषु। एतदुक्तंभवति। सप्तमाष्टमयोः चतुर्दशपंचदशयोः अष्टादशैकोनविंशयोरिति तथापंचाशयोः रविनक्षत्रात् पंचमदशमयोः तथास्वर्गात्पंचसुएकविंशात्पंचसुनक्षत्रेषु २१।२२।२३।२४।२५ शोभनानिकर्माणिनोकुर्यात् एषुउग्रशस्त्रघातादिकंतनुयात् विस्तारयेत् कुर्यादित्यर्थः। उक्तंच-" विद्युत्पंचमभेक्षितेश्चचलनंस्यात्सप्तमे सूर्यभाच्छूलश्चाष्टमभेशनिश्चदशमेकेतुस्तथाष्टादशे। दंडः पंचदशेचतुर्दशइहप्रोक्तोनिपातोबुधैरुल्काकालविदांगणैर्निगदिताचैकोनविंशेर्कभात्" इति। दैवज्ञवल्लभेपि " क्रमशोमोहनिर्घातभूकंपावज्रएवच। परिवेषश्च विज्ञेयानक्षत्रादेकविंशतेः। एतेष्विदुसमेतेषुकुर्यात्कर्मनशोभनम्। दहनास्त्रविषैः साध्यंयत्तात्सिद्धिमुपैतिच" इति। अन्यानपिदोषानग्रेप्रसंगतोवक्ष्यामि। अथास्मिन्ग्रंथेमासादीनांसंज्ञालोकसिद्धाज्ञेयाइति। तथापुनरुक्तिनिर्दूषणंवृत्तार्द्धेनाह। मासर्त्वायनेति। मासाश्चैत्रादयः ऋतवोवसंतादयः अयनेदक्षिणोत्तरे वाराः सूर्यादयः योगाः विष्कंभादयः तिथयः प्रतिपदादयः भान्यश्विन्यादीनि। इत्यादीनांकरणराशिभादीनांसिद्धाभिधाः शास्त्रांतरसिद्धाः संज्ञा ज्ञातव्याः। तथाइहास्मिन्ग्रंथेकुहचित् कुत्रचित् पुनरुक्तिवर्ततेसातस्यदूरांतरितस्य स्मृतिप्राप्तये स्मरणायेतिनदोषः ॥५॥ इतिस्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायांमार्तंडवल्लभायांत्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

भा०—सूर्यके नक्षत्रसे ७। ८। १४। १५। १८। १९। ५। १०। २१। २२। २३। २४। २५ इतने नक्षत्रोंमें शुभ कर्म नहीं करणा ॥ और शस्त्रघातादिक करणा ॥ और मास ऋतु अयन योग तिथि नक्षत्रादिकोंकी संज्ञा दूसरे ग्रंथोंसे समझणी चाहियै ॥ और

इन शास्त्रमें कहके फेरकहै तो पुनरुक्ति दोष नहीं समझणा क्योंकि प्रथम दूरकहा जिसकी स्मृतिके लिये पीछा कहते हैं ॥ ५ ॥

इति श्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामविरचितायांमुहूर्तमार्तण्डदर्शिन्यां त्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

भेशादस्त्रयमाग्निकेंदुगिरिशाः प्रोक्ताअदित्यंगिराःसर्पाःकव्यभुजोभगोर्यमरवीत्वष्टासमीरःक्रमात् ॥ इंद्राग्नी त्वथमित्रइंद्रनिर्ऋतिर्नीरंचविश्वेविधिर्वैकुंठो वसुपाश्यजैकचरणाहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः ॥ १ ॥

अथसाधारणनक्षत्रप्रकरणंविवक्षुरादौ नक्षत्रदेवताः वृत्तेनैकेनाह । अस्मिन्प्रकरणे सर्वाणिशार्दूलविक्रीडितानि । भेशाइति । अश्विन्याः सकाशात्क्रमेणभेशाबुधैः प्रोक्ता इत्यन्वयः । भानांनक्षत्राणामीशाः स्वामिनः दस्रौ अश्विन्याः यमोभरण्याः अग्निः कृत्तिकायाः कोब्रह्मा रोहिण्याः इंदुर्मृगस्य गिरिशोमहादेवः आर्द्रायाः आदितिः पुनर्वसोः अंगिराः गुरुः पुष्यस्य पन्नगाः सर्पाः आश्लेषायाः कव्यभुजः पितरः मघायाः भगः पूर्वाफाल्गुन्याः अर्यमाउत्तराफाल्गुन्याः रविर्हस्तस्य त्वष्टाचित्रायाः समीरणो वायुः स्वात्याः इंद्राग्निदेवताद्वयं विशाखायाः मित्रोअनुराधायाः इंद्रज्येष्ठायाः निर्ऋतिः राक्षसोमूलस्य नीरंजलंपूर्वाषाढायाः विश्वेउत्तराषाढायाः विधिर्ब्रह्माभिजितः वैकुंठो विष्णुः श्रवणस्य वसवोधनिष्ठायाः पाशीवरुणः शततारकायाः अजैकचरणः पूर्वाभाद्रपदायाः अहिर्बुध्न्यउत्तराभाद्रपदायाः पूषारेवत्याः । देवताप्रयोजनंनक्षत्रज्ञानार्थंशांतिकादौयजनार्थंच ॥ १ ॥

अब नक्षत्रोंके देवताओंको कहते हैं ।

भा०—दस्र अश्विनीका स्वामी है—भरणीका यम स्वामी है कृतिकाका स्वामी अग्नि है ऐसैही जे ब्रह्मा रोहिणीका । चंद्रमा मृगशीर्षका महादेव आर्द्राका पुनर्वसुका अदिति पुष्यका गुरु—आश्लेषाका सर्प । मघाका पितृ । पूर्वाफाल्गुनीका भग । उत्तराफाल्गुनीका अर्यमा ॥ हस्तका सूर्य । चित्राका त्वष्टा ॥ स्वातिका वायु । विशाखाका इंद्र और अग्नि दोदेवता हैं ॥ अनुराधाका मित्र ज्येष्ठाका इंद्र ॥ मूलका राक्षस । पूर्वाषाढाका जल ॥ उत्तराषाढाका विश्वेदेवता ॥ अभिजितका ब्रह्मा ॥ श्रवणका विष्णु ॥ धनिष्ठाका वसु । वरुण शतभिषाका । पूर्वाभाद्रपदाका अजैकचरण । उत्तराभाद्रपदाका अहिर्बुध्न्य ॥ रेवतीका पूषादेवता है ॥ १ ॥

ब्राह्मंत्र्युत्तरयुग्ध्रुवंस्थिरमथोपूर्वामघायाम्यभंक्रूरोग्रंश्रवणत्रयादितियुतास्वातीचराख्याचला ॥ दस्रार्काभिजिदीज्यभंलघुतथाक्षिप्रंचमैत्रांतिमेंदुत्वाष्ट्रंमृदुमैत्रमग्निभविशेमिश्रेचसाधारणे ॥ २ ॥

अथनक्षत्राणांस्थिरचरादिसंज्ञामाह। ब्राह्मंरोहिणी किंलक्षणम् ब्राह्मंत्र्युत्तरयुक् तिसृणामुत्तराणांसमाहारस्त्र्युत्तरम् तेनयुक्युक्तम् ध्रुवस्थिरमिति द्वचभिधानंमुनींद्रैः स्मृतमित्यन्वयः। अथोपूर्वामघायाम्यभंपूर्वात्रयंमघाभरणीतिपंचकम् क्रूरोग्रंक्रूरमुग्रंचोक्तम्। श्रवणत्रयादितियुतास्वाती श्रवणधनिष्ठाशततारकाः अदितिः पुनर्वसुः एभिः सहिता स्वाती चराख्याचलाचोक्ता। श्रवणत्रयादिपंचकंचराख्यंचलंप्रोक्तमित्यर्थः। दस्राकीभिजिदीज्यभं दस्रौ अश्विनी अर्कोहस्तः अभिजिद्वक्ष्यमाणलक्षणः ईज्योगुरुस्तस्य भंपुष्यइतिचतुष्टयं लघुतथाक्षिप्रंप्रोक्तम्। मैत्रांतिमेंदुत्वाष्ट्रम्। मैत्रमनुराधा अंतिमंरेवती इंदुर्मृगः त्वाष्ट्रं चित्रा एतच्चतुष्टयं मृदुतथा मैत्रंप्रोक्तम् अग्निभविशे अग्निभंकृत्तिका विशाविशाखा एते द्वेमिश्रे साधारणेप्रोक्ते॥ २॥

अब डेढ श्लोकसे नक्षत्रोंकी स्थिरचरादिक संज्ञा कहते हैं।

भा०-रोहिणी-उत्तरातीन ३ इन नक्षत्रोंकी ध्रुव और स्थिर संज्ञा है॥ और तीनों पूर्वा ३ मघा-भरणी-इन्होंका उग्र-क्रूर संज्ञा है॥ श्रवण-धनिष्ठा-शतभिषा-पुनर्वसु-स्वाती इन्होंकी चर और चल संज्ञा है अश्विनी-हस्त-अभिजित्-पुष्य-इन्होंकी लघु और क्षिप्र संज्ञा है॥ अनुराधा-रेवती-मृगशिर-चित्रा-इन्होंकी मृदु और मैत्र संज्ञा है॥ कृत्तिका-विशखा-इन्होंकी मिश्र और साधारण संज्ञा है॥ २॥

मूलाहींद्रशिवंचदारुणमदस्तीक्ष्णंमुनींद्रैःस्मृतं संज्ञातुल्यमिहाचरंतिसुधियःकार्यंहिसंसिद्धये॥ सूर्याद्याःस्थिरचंचलोग्रमिलिताःक्षिप्रोमृदुर्दारुणः क्षीणेंद्वर्कयमारराहुशिखिनःपापाबुधस्तैर्युतः॥ ३॥

मूलंप्रसिद्धम् अहिराश्लेषा इंद्रोज्येष्ठा शिवः आर्द्रा एतच्चतुष्टयं दारुणम् अदः इदं तीक्ष्णंप्रोक्तम्। इहएषुध्रुवादिसंज्ञेषु नक्षत्रेषु संज्ञातुल्यं कार्यं सुधियः पंडिताः आचरंति। किमर्थंसंसिद्धये। एतदुक्तंभवति। स्थिरनक्षत्रेषुस्थिरंस्तंभप्रतिष्ठादिकम्। चरे चरमित्यादिकुर्वंतीतिस्पष्टम्। अत्रसमानार्थसंज्ञाद्वयकरणंकवित्वबंधनार्थम्। अत्रप्रसंगे नसूर्यादीनामपिस्थिरादिसंज्ञासौम्यपापत्वंच वृत्तार्द्धेनाह। सूर्याद्याइत्यादि। सूर्यः स्थिरः चंद्रश्चंचलः भौमः उग्रः बुधः मिलितोमिश्रः गुरुः क्षिप्रः शुक्रोमृदुः शनिर्दारुणः। अथपापसौम्यान् ग्रहानाह। क्षीणेति। क्षीणेंदुःकृष्णाष्टम्यूर्ध्वंप्रतिपत्पर्यंतंक्षीणः अर्कः सूर्यः यमः शनिः आरोभौमः राहुः प्रसिद्धः शिखीकेतुः एतेक्षीणेंद्वादयः पापाः क्रूराः तैः पापैर्युतोबुधः पापःस्यात्। उक्तंचजातकोत्तमे "क्षीणेंद्वर्कार्किभौमाः स्युः पापाः सौम्योपेतद्युतः। राहुकेतूपापतरौपापः पापयुतस्तथा।" इति। अर्थादन्येसौम्याः एषांप्रयोजनं क्रूरसौम्यकर्मसाधने॥ ३॥

भा०-मूल-आश्लेषा-ज्येष्ठा-आर्द्रा-इन्होंकी दारुण और तीक्ष्ण संज्ञाहै। इसमें संज्ञा तुल्य कार्य करणा॥ जैसे स्थिर नक्षत्रोंमें स्तंभप्रतिष्ठादिस्थिर करणा॥ सूर्यस्थिर ग्रह

ह ॥ और चंद्रमाचल है ॥ भौमउग्र है ॥ बुधमिश्र है ॥ गुरुक्षिप्र है ॥ शुक्रमृदु है ॥ शनिदारुण है ॥ कृष्णपक्षकी आठमसे शुक्लपक्षकी एकमतकका चंद्रमा क्षीणचंद्रमा होता हैं सो यह क्षीणचंद्रमा–सूर्य–शनि–मंगल–राहु–केतु–येपाप ग्रह हैं। और बुधपाप ग्रहोंके संयुक्त होयतो बुधभी पापहोय ॥ शुक्र–गुरु–बुध–चंद्रमा–ये सौम्य ग्रह हैं ॥ इनका प्रयोजन यह है कि, क्रूरकर्ममें क्रूर ग्रह लेणा ॥ और सौम्यग्रहोंकेदिन सौम्यकर्म करणा ॥ ३ ॥

अह्नः स्युः शिवसार्पमित्रपितरोवस्वंबुविश्वेभिजि-
त्केंद्रेंद्राग्निनिशाचराअपिजलाधीशोर्यमाख्योभगः ॥
रात्रेः स्युः स्मरहात्रयोजचरणात्पंचाश्वितोथोदितिर्जी
वोविष्णुरिनात्त्रयस्तिथिलवाः कर्मैषुभोक्तंस्मृतम् ॥ ४ ॥

अथप्रसंगेननक्षत्रसमाननाथान् दिनरात्रिमुहूर्त्तान्नक्षत्रोक्तकार्यसाधकान्वृत्तेनैकेनाह । एतेह्नो दिवसस्यतिथि १५ लवाः पंचदशांशाः मुहूर्त्ताः शिवादयः स्युः प्रथमः शिवः द्वितीयः सर्पः तृतीयोमित्रः चतुर्थः पिता पंचमोवसुः षष्ठोंबु सप्तमोविश्वे अष्टमोभि जित् नवमोब्रह्मा दशमइंद्रः एकादशइंद्राग्नी द्वादशोनिशाचरः त्रयोदशोजलाधीशोव रुणः चतुर्दशअर्यमाख्यः पंचदशोभगः । अथरात्रेः प्रथमः स्मरहाशिवः अजचरणा त्रयः अजचरणाहिर्बुध्न्यपूषाह्वाः क्रमेणाद्वितीयोजचरणः तृतीयोहिर्बुध्न्यः चतुर्थः पूषा पंचाश्वितइति । अश्वितः पंच दस्त्रयमाग्निकेंदवः पंचमोदस्त्रः षष्ठोयमः सप्तमोग्निः अष्ट मः कः ब्रह्मा नवमः इंदुः अथोदितिर्दशमः एकादशोजीवः द्वादशोविष्णुः इनाः त्रयः रवित्वष्टानिलाः त्रयोदशोरविः चतुर्दशस्त्वष्टा पंचदशोनिलः वायुः । प्रयोजनमाह । कर्मेषुभोक्तंस्मृतम् एषुमुहूर्त्तेषु भोक्तंनक्षत्रोक्तंकर्मस्मृतम् मुनींद्रैरित्यध्याहारः । एत दुक्तंभवति शिवमुहूर्ते आर्द्रानक्षत्रोक्तंसार्पमुहूर्ते आश्लेषोक्तं मित्रमुहूर्ते अनुराधोक्तं कर्मकुर्यादित्यादि । तदुक्तंरत्नमालायाम् " यस्मिन्धिष्ण्येयच्चकर्मोपदिष्टंतद्दैवत्येतन्मु हूर्तेपिकार्यम्" इति लोकेहिस्वामिशब्दंसेवकेप्रयुंजानाद्दश्यंते । अतोदेवताशब्दस्तन्न क्षत्रतिथ्यादिषुस्मर्यते तथाविधवृद्धप्रयोगदर्शनाच्च "नागोद्वादशनाडीभिर्दिक्पंचदशभि स्तथा । भूतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरांतिथिम्" इति । नागः पंचमी दिग्दशमीभू तश्चतुर्दशीतिवत् ॥ ४ ॥ इतिस्वोक्तमुहूर्तमार्त्तंडटीकायांनक्षत्रप्रकरणम् ॥ २ ॥

अब दिनरातके मुहूर्तादिकोंको कहते हैं।

भा०–दिनमानका पंद्रहमाभागका नाम मुहूर्त है ॥ ऐसेप्रथममुहूर्तकानाम शिव है॥ और द्वितीयकासार्प॥तृ० मित्र ॥ चौथापिता ॥ पांचमावसु ॥ छठाअंबु ॥ सातमाविश्वे ॥ आठमा अभिजित् ॥ नवमाब्रह्मा ॥ दशमाइंद्र ॥ इग्यारमाइंद्राग्नी ॥ बारमानिशाचर ॥ तेरमाजला-धीश ॥ चवदमाअर्यमा ॥ पंद्रहमाभग ॥ १५ ॥ येदिनके मुहूर्त हैं ॥ ऐसेहीक्रमसेये

रात्रिके हैं ॥ शिव १ अजचरण २ अहिर्बुध्न्य ३ पूषा ४ दस्र ५ यम ६ अग्नि ७ ब्रह्मा ८ चंद्र ९ अदिति १० गुरु ११ विष्णु १२ सूर्य १३ त्वष्टा १४ वायु १५ इनमुहूर्तोंमें नक्षत्रोंकर्मकरणा जैसे आर्द्रानक्षत्रकाकर्मशिवमुहूर्तमेंकरणा ॥ ४ ॥

इति श्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामविरचितायांमुहूर्तमार्तण्डदर्शिन्यां नक्षत्रप्रकरणम् ॥ २ ॥

आद्यर्तौपौषशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः कुयुक्पापवारा
रिक्तामार्काष्टषष्ठ्यांःपरगृहकुपदेरात्रिसंध्यापराह्णाः ॥
मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णंविवरमनरुणाल्पाधिकास्रंगराष्ट्रो-
त्पातःपापस्यलग्नंनसदरुणजरन्नीलचित्रांबरंच ॥ १ ॥

अथगर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणंविवक्षुस्तावद्गर्भाधानस्यऋतुसंबंधात् प्रथमर्तुफलंस्रग्धरावृत्तेनाह। आद्यर्ताविति। तत्रादौमासफलमाह। आद्यर्तौप्रथमर्तौपौषशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः संतोनस्युरित्यन्वयः। विभक्तिविपरिणामः पौषः प्रसिद्धः शुक्रोज्येष्ठः ऊर्जः कार्तिकःमधुश्चैत्रःशुचिराषाढःनभस्योभाद्रपदः एतेषण्मासाः नशुभाइत्यर्थः। अर्थादन्ये शुभाः तदुक्तंज्योतिर्निबंधे—"प्रथमर्तौमधौनारीविधवाभवतिध्रुवम्।वैशाखेधनपुत्राढ्याज्येष्ठे रोगान्विताभवेत् ॥ आषाढेचमृतापत्याश्रावणेचधनान्विता। भाद्रपदेदुर्भगाचआश्विनेच तपस्विनी ॥ ऊर्जेल्पायुष्मतीनारीमार्गशीर्षेबहुप्रजा। पौषेतुपुंश्चलीनारीमाघेपुत्रसुखान्विता।फाल्गुनेश्रीमतीसाध्वीक्रमान्मासफलंस्मृतम्" इति।योगफलमाह। कुयुगिति।कुयोगोविष्कंभादिकः योगेषुनवयोगाः दुष्टाः संति विष्कंभातिगंडव्याघातवज्रव्यतीपातपरिघवैधृतयः एतेयोगानशुभाइत्यर्थः। अर्थादन्येशुभाः। तदुक्तं—"आद्यर्त्तौदुर्भगानारी विष्कंभेचेद्रजस्वला। वंध्याचैवातिगंडे चशूलेशूलवतीभवेत् ॥ गंडेचपुंश्चलीनारीव्याघातेचात्मघातिनी। वज्रेचस्वैरिणीप्रोक्तापातेचपतिघातिनी ॥ परिघेमृतवंध्याचवैधृतौ पतिमारिणी। शेषाः शुभावहायोगायथानामफलप्रदाः" इति। वारफलमाह। पापवारा इति। क्षीणेंद्वर्कयमाराः पापाः तेषांवारानशुभाः अर्थादन्येशुभाः। उक्तंचकारिकायाम्—" आदित्ये विधवानारीसोमेचैवमृतप्रजा। अंगारेस्वसृहंत्रीचबुधेकन्याप्रसूर्भवेत् ॥ पुत्रिणीगुरुवारेचकन्यापुत्रवतीभृगौ। शनौतुपुंश्चलीनारीप्रथमर्तौविदुर्बुधाः" इति ॥ तथाचनारदः "रोगीपतिव्रतादुःखीपुत्रिणीभोगभागिनी। पातिप्रियाक्लेशभागीसूर्यवारादिषुक्रमात्" इति। कारिकावचनेसोमवारफलंमृतप्रजेति। नारदवचनेपतिव्रतेति। एवंद्वयोर्विरोधेमृतप्रजेतिकृष्णपक्षेसोमवारविषयम्। पतिव्रतेति शुक्लपक्षीयसोमविषयमितिव्यवस्थापनीयम्। अतोमार्तंडवचनंपापवाराइत्येतदतिप्रशस्तम्। तिथिफलमाह। रिक्तामार्काष्टषष्ठ्यइति। रिक्ताचतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः अमा अमावास्या

अर्कोद्वादशी द्वादश्याः स्वामीअर्कः। अथवा अर्कसंख्यापिद्वादशवाचकासंख्ययापिद्वा दशीभवति। तिथिदेवताअपिरत्नमालायाम्-"तिथिपाश्वतुर्मुखविधातृविष्णवः"इत्यादयः। अष्ट अष्टमी षष्ठी प्रसिद्धा एताः सप्ततिथयः न शुभाः अर्थादन्याः शुभाः। उक्तंच- "आद्यतौसुभगानारीप्रतिपत्सुरजस्वला । द्वितीयायांभाग्यवतीतृतीयायांसुतान्विता॥ चतुर्थ्यांविधवानारीपंचम्यांधनदायिनी । षष्ठ्यांचक्लेशभाङ्नारीसप्तम्यांधनवर्धिनी॥ अष्टम्यांराक्षसीनारीनवम्यांपापवर्धिनी । दशम्यांप्रीतिकृन्नारीएकादश्यांसुतान्विता॥ द्वादश्यांदुर्भगानारीत्रयोदश्यांहिरण्यदा। चतुर्दश्यांपुंश्चलीस्यात्पौर्णमास्यांसुपुत्रिणी॥ यदिभद्रानजायेतदर्शेस्याच्चौरिकाध्रुवम्" इति। स्थानफलमाह परगृहकुपदइति । पर गृहंभर्तृगृहादन्यत् कुपदंकुत्सितस्थानंएतेउभेनिंद्येअर्थादन्यच्छुभम्। उक्तंच"देवस्था- नेपितृस्थानेनिंद्यस्थानेन्यवेश्मनि । पुष्पवत्याःफलंनस्यान्मार्गेचांडालवेश्मनि" इति। देवस्थानंदेवालयम्। पितृस्थानंस्मशानम्। निंद्यस्थानंकुत्सितस्थानम्। अन्यवेश्मभर्तृगृ हादन्यद्गृहम्। अन्यत्सुगमम्। नन्वत्रश्लोकेबहूक्तम्। अत्रकथंपरगृहकुपदइत्येवोक्तम्। सत्यं।यत्स्थानद्वयमुक्तंतस्मिन्नेवसर्वंश्लोकोक्तमधितिष्ठति। तद्यथा। देवस्थानान्यवेश्मचां डालवेश्मेतिपदत्रयम् परगृहइत्येतस्मिन्पदेधितिष्ठति। अन्यच्छ्लोकोक्तंनकुपदे वर्ततेननु मार्गः कथंकुपदोस्ति सतुकुत्सितोनभवति । अस्तिमार्गेपिदुष्टत्वंसर्वजनसंचाराद्धर्मशा स्त्रप्रसिद्धं तर्हिपूर्वश्लोकोक्तंबहुभाषणं व्यर्थंस्यात्। मैवं। तदुक्तंबहुभाषणंत्वनाधिकाधिक दोषविवक्षयोक्तमितिनदोषः वेलाफलमाहरात्रिसंध्यापराह्णइति। रात्रिः प्रसिद्धा संध्ये द्वे अपराह्णस्त्रेधाविभक्तस्याह्नस्तृतीयोभागः एतेचत्वारः कालानशुभाः अर्थादन्यौपूर्वा ह्णमध्याह्नौशुभौ। उक्तंच-" पुत्रिणीसुभगापुण्यापूर्वाह्णेयारजस्वला। मध्याह्नेतुशुभ प्राप्तिःस्वैरिणीचापराह्णके ॥ संध्ययोरुभयोर्वेश्यानिशायांविधवातथा" इति। नक्षत्रफ लमाह। मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णमिति। मिश्रेकृत्तिकाविशाखेउग्राणिपूर्वात्रयभरणीमघाः अ मूलतीक्ष्णानिमूलरहिततीक्ष्णानि आश्लेषाज्येष्ठार्द्राइत्येतन्नक्षत्रदशकंनशुभम्। अर्था दन्यानिशुभानि। तदुक्तंनारदीयसंहितायाम्-"श्रीयुतासुभगापुत्रवतीसौख्यान्वितास्थि रा। कुलाधिकामानवतीचाश्विन्यांप्रथमार्तवा॥१॥दुःशीलास्वैरिणीस्वस्यगर्भपातनतत्प रा। परप्रेष्याकाकवंध्याभरण्यांप्रथमार्तवा॥२॥ अनर्थापुंश्चलीवंध्यागर्भपातनतत्परा। प्रेष्यामृतप्रजावापिवह्निभेप्र०॥३॥ सुशीलासुप्रजामान्यापतिभक्ताद्दढव्रता। गृहार्चनरता नित्यंधातृभेप्र०॥४॥ गुणान्विताधर्मरतानारीसर्वसहासती। पतिप्रियासुताढ्याचचंद्रभे प्र०॥५॥ कुलटादुर्भगाकष्टामृतपुत्राखलाजडा।दुष्टाव्रतपरिभ्रष्टारौद्रभेप्र०॥६॥पतिभक्ता पुत्रवतीवरसंतानमोदिनी। कुलाचारानुरक्ताढ्यादितिभेप्र०॥७॥ पतिप्रियापुत्रवतीनानाभो गवतीशुभा। स्वकर्मनिरतादक्षातिष्यभेप्र०॥८॥ परभर्तृरताप्रेष्याकोपिनीनिर्घृणालसा। मृषावागीशदुःपुत्राभौजंगेप्र०॥९॥ निर्देष्यारोगसंयुक्तासर्वदारतिलोलुपा। पितृवेश्मर तामान्यापितृभेप्र०॥१०॥ परकार्यरतादीनादुःपुत्राक्लेशभागिनी। मलिनाकर्कशाक्रुद्धा

भाग्यर्क्षेप्र० ॥११॥ प्रजावतीधर्मरतानिर्वैरामित्रपूजिता। सतीमातृगृहासक्ताअर्यमर्क्षेरजस्वला ॥१२॥ निर्द्वेष्याभूरिविभवापुत्राढ्याभोगभोगिनी। प्रधानादानकुशलाहस्तर्क्षेप्रथमार्तवा॥१३॥चित्रकर्माभोगिनीचकुशलाक्रयविक्रये।विकीर्णकामाश्लक्ष्णाढ्यात्वाष्ट्रभे प्र० ॥१४॥बहुवित्तवतीभीरुःकुशलाशिल्पकर्मणि।पुत्रपौत्रवतीसाध्वीवायुभेप्रथमार्तवा॥१५॥ नीचकर्मरतादुष्टापानासक्तापरप्रिया। विपुत्रामलिनाक्रुद्धाद्विदैवेप्र० ॥१६॥स्वामिपक्षार्चितास्वस्यगुणैःसम्यग्विभूषिता। सुपुत्रासुभगाकांतामित्रभेप्रथमार्तवा ॥ १७ ॥ दुश्चरित्ररताक्लेशिन्यनर्थापुंश्चलीव्यसुः। दुःसंतानवतीज्येष्ठानक्षत्रेप्रथ० ॥१८॥ संतानार्थैर्गुणैर्नाल्पैर्युतान्यक्लेशमोचिनी। स्वकर्मनिरतानित्यंमूलर्क्षेप्र० ॥ १९ ॥ प्रच्छन्नपापादुष्पुत्राप्राणिहिंसनतत्परा। अजस्रंव्यसनासक्तातोयभेप्र० ॥ २० ॥ कार्याकार्येषुकुशलासदाधर्मानुवर्तिनी। गुणाश्रयाभाग्यवतीविश्वभेप्र० ॥ २१ ॥ पुत्रपौत्रान्विताभोगधनधान्यवतीसती। कालानुमोदिनीमान्याविष्णुभेप्र० ॥ २२ ॥ धनधान्यवतीभोगपुत्रपौत्रसमन्विता। स्वकर्मनिरतासाध्वीवसुभेप्रथमा० ॥ २३ ॥ बहुपुत्राधनवतीस्वकर्मनिरतासती। कुलानुमोदिनीमान्यावारुणेप्र० ॥ २४ ॥ बंधकीबंधुविद्वेष्यानित्यंदुष्टरताखला। शिल्पकार्येषुकुशलाऽजांघ्रिभेप्रथमा०॥२५॥ आढ्यापुत्रवतीमान्यासुप्रसन्नापतिप्रिया। बंधुपूज्याधर्मवत्याहिर्बुध्न्येप्रथ० ॥ २६ ॥ दृढव्रताधर्मवतीपुत्रसौख्यार्थसंयुता। विख्यातागुणसंपन्नापौष्णभेप्रथमार्तवा ॥ २७ ॥" अथ संधिफलमाह। विवरमिति। तिथिभादीनांविवरंसंधिः नशुभम्। उक्तंच "दुर्भगासर्वसंधिषु" इति। रक्तफलमाह। अनरुणाल्पाधिकास्रमिति। अरुणादन्यत् अनरुणं अनरुणंच अल्पंच अधिकंच अनरुणाल्पाधिकंतच्चतत् अस्रंच अनरुणाल्पाधिकास्रंनसत्स्यात् अनरुणं नामयत्सुरंगं आरक्तंनभवति अस्रंरक्तं अन्यत्सुगमम् अर्थादन्यच्छुभम्। उक्तंच "प्रथमर्तौफलंस्त्रीणामुच्यतेरजसोऽधुना। सुभगापुत्रसंयुक्ता शुक्लवर्णेतथार्तवे ॥ शशशोणितसंकाशे यद्वाऽलक्तकसंनिभे। पुत्रकन्याप्रसूतिःस्यान्नीलेतुस्यान्मृतप्रजा ॥ कर्बुरेम्रियतेसाच पिंगलेचमृतप्रजा। कृष्णेतुविधवानारी रजस्येवंविनिर्दिशेत् ॥ शोणितेबिंदुमात्रेतुस्वैरिणीचाल्पशोणिता। वरामध्यस्रवास्याच्चदुर्भगाबहुशोणिता" इति। ग्रंथांतरेप्युक्तं "रक्तेरक्तेभवेत्पुत्रःकृष्णेचमृतपुत्रका। पिच्छलाभेभवेद्वन्ध्याकाकवन्ध्याचपांडुरे ॥ पीतेचस्वैरिणीप्रोक्तासुभगागुंजवर्णके। सिंदूराभेभवेत्कन्यारजःशोणितलक्षणम्" इति करणफलमाह। गराष्टेति। गरात् अष्टगराष्टगराद्यष्टकरणानिबवपर्यंतानिनसंति नशुभानिस्युः अर्थादन्यानिशुभानि। उक्तंच " बवेपुष्पवतीनारीवन्ध्यावाविधवाभवेत्। बालवेपुत्रिणीनारी कौलवेप्रमदाभवेत् ॥ तैतिलेसन्मतवतीगरेनारीविनश्यति। नष्टप्रजावणिक्संज्ञेविष्ट्यांवंध्याधनोज्झिता ॥ शकुनौचचतुष्पादे नारीवैधव्यमाप्नुयात्। नागेनरमतेरामाकिंस्तुघ्नेविधवाभवेत्" इति। अथोत्पातफलम्। उत्पातस्त्रिविधः सत् नस्यात्। तथा च नारदः " संध्यासूपप्लवेविष्ट्यामशुभंप्रथमार्तवे " इति। अथलग्नफलमाह। पापस्यलग्नमि

ति । पापग्रहस्यलग्नंनसत्स्यात् क्षीणेंद्वर्कयमाराःपापास्तेषामन्यतमस्यलग्नमित्यर्थः । पापग्रहस्यमेषसिंहवृश्चिकमकरकुंभाः एतानिलग्नानिनशुभानीत्यर्थः अर्थादन्यानिशुभानि कर्कलग्नेशुक्लपक्षेशुभम् कृष्णपक्षेअशुभम् स्वामिवशात् लग्नस्वामिनोवक्ष्यमाणाः । उक्तंच " आत्मघ्नीभ्रूणहामेषेवृषेपुत्रवतीभवेत् । द्वंद्वेकन्याप्रसूर्नारीमृतापत्याचकर्किणि ॥ सिंहेवैधव्यमाप्नोतिकन्यायांस्त्रीप्रसूर्भवेत् । तुलायांवहुपुत्राढ्या दुष्टकर्मरतालिनि ॥ चापेपुत्रधनाढ्यास्यान्मकरेदुःखिनीभवेत् । सकृत्प्रजावतीकुंभे मीनेचाल्पप्रजाभवेत्"॥ नारदोपि "कुलीरवृषचापांत्यनृयुक्कन्यातुलाधनाः। राशयःशुभदाज्ञेया नारीणांप्रथमार्तवे" इति । अत्रापिकर्कलग्नस्यद्वैधेचंद्रस्यसौम्यत्वपापत्ववशाद्व्यवस्थाज्ञेया । अथ वस्त्रफलमाह । अरुणजरन्नीलचित्रांवरमिति नसत्स्यात् अरुणमारक्तं जरज्जीर्णं नीलंप्रसिद्धम् चित्रंनानावर्णैरंजितम् एवंविधमंवरंनसत्स्यात् नशुभंस्यादित्यर्थः अर्थात् दृढंशुभ्रंपीत वस्त्रंशुभम् । उक्तंच " सुभगाश्वेतवस्त्राचरोगिणीरक्तवाससा । नीलांबरधरानारी विधवाप्रथमार्तवा ॥ भोगिनीपीतवस्त्राच दृढवस्त्रापतिव्रता । दुर्भगाजीर्णवस्त्रा च सुभगाचारुवस्त्रिणी " अत्रानुक्तमपित्याज्यं प्रकरणोक्तमन्यत्दुष्टंविचारणीयम् । अत्रास्मिन्नुक्तेनिषिद्धकालेरजोदर्शनेसति अक्षततिलघृतैर्देव्याईज्ययायजनंस्यात् । केनदेव्यागायत्रीमंत्रेणसंख्यानुपादानादक्षततिलघृतानामष्टोत्तरशतंहोमः यथाशक्तिस्वर्णगोभूतिलदानंच कार्यम् ॥ १ ॥ ॥ इतिस्वोक्तमु० प्रथमार्तवप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अब प्रथम ऋतुका फल कहते हैं ।

भा०-पौष ज्येष्ठ-कार्तिक-चैत्र-आषाढ-भाद्रपद-येमास-और विष्कंभ-अतिगण्ड-शूल-गण्ड-व्याघात-वज्र-व्यतीपात-परिघ-वैधृति ये योग ॥ और पापग्रहोंकेवार-और ४ । ९ १४ । ३० । १२ । ८ । ६ येतिथि ॥ और दूसरेकेघरमें अर्थात् पतिकेघरसेबाहर-बुरेस्थानमें और रात्रिमें । और संध्यामें और दिनके तीसरेभागमें-कृ० वि० पूर्वा ३ भ० म० मूलरहिततीक्ष्ण-और तिथिनक्षत्रादिकोंकी संधिमें और रुधिरकारंग लाल कम वा ज्यादा न-होना चाहिये पहिलीबेरमें और गरसे आठकरणोंमें और उत्पातमें और पापग्रहोंके लग्नमें और लाल पुराने कृष्णविचित्ररंगके वस्त्रमें आद्यऋतुम उक्तमासादिकसब अनिष्टहैं ॥ इन्होंसे और मासादिक शुभ हैं ॥ १ ॥

प्रायश्चंद्रंत्यजांत्याष्टमारिपुतनुगंभांशकौमूढनाथौक्रूरेंद्वाप्तौखलांशंमृतिगतखचरंमृत्युतत्पौतनुस्थौ ॥ सौम्याःकेंद्रत्रिकोणेष्वरिभवसहजेष्वन्यखेटाःप्रशस्ताः सर्वत्रैतत्प्रयोज्यंप्रकरणपठितांस्तद्विशेषान्विदित्वा ॥ १ ॥ इति साधारणलग्नवलप्रकरणम् ॥ ४ ॥

अथसाधारणलग्नवलंस्रग्धरावृत्तेनाह । प्रायइति । इहवक्ष्यमाणेगर्भाधानादिकृत्येप्रायो वाहुल्येनचंद्रमंत्याष्टमरिपुतनुगम् त्यज जहीति । अंत्यंद्वादशं अष्टमंप्रसिद्धंरिपुः षष्ठंत

नुर्लग्नम् एतान्प्रतिगतंचंद्रंत्यजेति । तथाभांशकौत्यज किंलक्षणौभांशकौ मूढनाथौमूढः नाथाययोस्तौ तथाअस्तंगतस्यलग्ननवांशावित्यर्थः । पुनःकिंलक्षणौ क्रूरेंद्वाद्यैःक्रूरग्रह चंद्राणामन्यतमेन युक्तौ । तथाखलांशंत्यजयत्रक्कुत्रापिलग्नेपापग्रहनवांशंत्यज । तथामृतिगतखचरंत्यज । लग्नादष्टमंग्रहंत्यजेत्यर्थः । तथामृत्युतत्पौतनुस्थौत्यज । मृत्युर्जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यामष्टमंत्यज । तत्परःस्तत्पतिस्त्यज एतौतनुस्थौत्यजेत्यर्थः । लग्नगोचरमाह । सौम्याइति । सौम्याः सौम्यग्रहाः केंद्राणिलग्नचतुर्थसप्तमदशमानित्रिकोणेनवपंचमे एतेषुकेंद्रत्रिकोणेषु सौम्यग्रहाः प्रशस्ताः अरिभवसहजेषु अन्यखेटाः अरिःषष्ठं भवः एकादशं सहजंतृतीयम् एषुस्थानेषु अन्येखेटाः सौम्येभ्योऽन्येपापग्रहाःप्रशस्ताःस्यु । सर्वत्रैतत्प्रयोज्यम् । एतच्छ्लोकोक्तंसर्वत्रगर्भाधानादिकृत्येप्रयोज्यम् साधारणत्वात् । किंकृत्वा प्रकरणपठितांस्तद्विशेषान् विदित्वा पृथक्कृत्येप्रकरणपठितविशेषान्ज्ञात्वा ॥ १ ॥ इतिसाधारणलग्नबलप्रकरणम् ॥ ४ ॥

अब साधारण लग्न बल कहतेहैं ।

भा०-१२ ।८।६।१। इन्होंमेंचंद्रमाहोयतो अशुभ है-और अस्तग्रहका लग्न और नवांश नहीं लेना ॥ और लग्न और लग्ननवांश क्रूरग्रहसे और चंद्रमासे युक्तहोयतो नहीं लेना ॥ और पापग्रहका नवांशका लग्न नहीं लेना ॥ और जन्म लग्नसेअष्टम ८ ग्रहको नहीं लेना ॥ और जन्मराशि वा जन्मलग्नसे अष्टमलग्नको और इनोंके स्वामी लग्नमें होयतो त्यागकरणा ॥ और १ । ४ । ७ । १० । ९ । ५ । केंद्रत्रिकोणमें सौम्यग्रह होयतो शुभ है और ६ । ११ । ३ । पापग्रह होयतो शुभ हैं इनोंको गर्भाधानादि सबकर्मोंमें देखना प्रकरणमें कहै जो विशेष उनोंको जानके अर्थात् गर्भाधानादिकमें विशेष लग्नबल कहा होय वहभी देखना ॥ २ ॥

स्वस्त्रींप्राङ्निट्चतुष्कासमदिनविवरश्राद्धतत्प्राग्दिनानि
त्यक्त्वामूलंमघांत्येवसुकलिजनिभाहानिपर्वाणिचर्तौ ।
याहीज्यार्कंदुलग्नैर्विषमभलवगैरुद्बलैर्भोःसुतार्थि-
न्व्यस्तैरेतैरिहैवाग्युगहनिमुदितःकन्यकेच्छोसुचंद्रे ॥ १ ॥

अथगर्भाधानंस्रग्धरावृत्तेनाह । भोःसुतार्थिन् ऋतौमुदितःसन्स्वस्त्रींप्रतियाहि गच्छइत्यन्वयः । सुतमर्थयतेऽसौसुतार्थीतस्यसंबोधनंभोःसुतार्थिन् ऋतौरजोदर्शनादारभ्यषोडशरात्रयः ऋतुःतस्मिन्सुतहर्षःसंजातोयस्यसमुदितः एवंविधःसन्स्वस्त्रींप्रतिगच्छेत्यर्थः । यतोत्रस्त्रीगर्भधारणंकरोति अत्रस्त्रीअपिहर्षिताभाव्या । तथाच मनुः "ऋतुःस्वाभाविकः स्त्रीणांरात्रयःषोडशस्मृताः" इति । किंकृत्वाप्राङ्निट्चतुष्कासमदिनविवरश्राद्धतत्प्राग्दिनानित्यक्त्वा । प्राचांनिशांचतुष्कंप्राङ्निट्चतुष्कंपूर्वरात्रिचतुष्टयम् असमदिनंविष

मदिनंविवराणि दिनरात्रितिथिभादीनांसंधयः श्राद्धंस्वपित्रोः श्राद्धदिनंतत्प्राग्दिनंत स्यश्राद्धस्यपूर्वदिनं एतानित्यक्त्वेत्यर्थः। एवंमूलंत्यक्त्वा तथामूलमघांत्येत्यक्त्वा मूलम घेप्रसिद्धे अंत्यंरेवती एतानित्यक्त्वेत्यर्थः। तथावसुकलिजनिभाहानित्यक्त्वा। वसुरष्टमी कलिश्चतुर्दशी जनिभंजन्मनक्षत्रम् अहोदिवाएतानित्यक्त्वेत्यर्थः। तथापर्वाणिचत्यक्त्वाप र्वाणिदर्शपौर्णिमाव्यतीपातवैधृतिसंक्रांतिमहापातादीनित्यक्त्वास्त्रियंप्रतिगच्छेत्यर्थः। त थाचनारदः "रजोदर्शनतोऽस्पृश्यानार्योदिनचतुष्टयम्। ततःशुद्धाःक्रियास्वेताः सर्व वर्णेष्वयंविधिः" इति। वसिष्ठः "उपप्लवेवैधृतिपातयोश्च विष्टयांदिवापारिघपूर्वभागे। संध्यासुसर्त्रस्वपिमातृपित्रोर्मृतेह्निपत्नीगमनंविवर्ज्यम्॥ दिनेषुयुग्मेषुचवक्ष्यमाणयोगैः सुतार्थीस्वसतीमुपेयात्। दिनेष्वयुग्मेषुचकन्यकार्थी हित्वाचगंडांस्तिथिलग्नभागान्" ज्योतिषार्के "ऋतौयुग्मनिशिस्वस्त्रींगच्छेत्पुत्रायसद्विधौ। मघामूलांत्यपक्षांतभूतदर्शा ष्टमींस्त्यजेत्" इति। कैःइंज्यार्केंदुलग्नैः विषमभलवगैः इंज्योगुरुः अर्कःप्रसिद्धः इंदुश्चंद्रःलग्नंप्रसिद्धम् एतैर्विषमभलवगैः भंराशिः लवोनवांशः विषमराशिविष मनवांशस्थितैरित्यर्थः। नकेवलं विषमभलवगैः अपितुउद्बलैः उत्उत्कृष्टंबलं येषांतानितथातैः। अथ कन्याकामिनोविशेषमाह। भोःकन्यकेच्छो इहैव अनंतरो क्तलक्षणेकाले अयुगहनिविषमेदिने मुदितः सन् स्त्रींमति याहि। कैः एतैर्व्यस्तैः एतैः ईज्यार्केंदुलग्नैः व्यस्तैरितिसमभलवगैः समराशिसमांशस्थैः। तथाचबृह ज्जातके "ओजर्क्षेपुरुषांशकेषुबलिभिर्लग्नार्कगुर्विंदुभिः पुंजन्मप्रवदेत्समांशकगतै र्युग्मेषुतैर्योषितः"इति। कस्मिन्साति सुचंद्रेशोभने चंद्रेसति गोचरेणचंद्रबलेसतीत्यर्थः। सुचंद्रेइति। अनन्यगतिकंविनासर्वत्रयोज्यम् पूर्ववल्लग्नबलम्॥ १॥

अब गर्भाधानका मुहूर्त कहते हैं।

भा०-गर्भाधानमें ऋतुके पहले ४ चारदिनत्यागके १६ सोलहदिनोंमें आप प्रसन्नहोय और स्त्री प्रसन्न होय जब गमनकरे तो पुत्र होय-यदि छठा आठवांदशवांबारहवांचवदहवां सोलहवां ६। ८। १०। १२। १४। १६ दिनोंमेंगमन करेतो पुत्रहोय॥ और विषमदिनों में गमन नहीं करना॥ और दिनरात्रि, नक्षत्रोंकी संधिमें त्याज्यहै॥ और मातापिताकेश्राद्ध-कादिन और पूर्वदिन त्याज्य है॥ और मूल मघा रेवती त्याज्य हैं और ८। १२। तिथि त्याज्य हैं और जन्म नक्षत्र त्याज्य हैं॥ और दिन और ३०। १५। तिथि-व्यतीपातवै धृत-महापात-संक्रांति ये सब त्याज्य हैं-और गुरु सूर्य चंद्र लग्न ये विषमराशिके और विष म नवांशके और बलवान् होवेतो पुत्रहोय॥ और कन्याकी इच्छा करै तो विषमदिनमें ५। ७। ९। ११। १३। १५। और गुरुसूर्यलग्न समराशिके और सम नवांशमें होवेतो कन्याहोय और चंद्रमा बलवान् होय॥ २॥

पुंभेऽर्केज्यारवारेविमिथुनविषमांगांशयोःपुंसवंस्या
त्सीमंताख्यंचसत्सुव्ययसुतगृहयोःपर्वरिक्तोनतिथ्याम्।

मासेद्वित्रिप्रसंख्येप्रथमकमपरंतुर्यषष्ठाष्टमेषु
प्रोक्तंपुंगर्भलग्नंग्रहबलमनयोर्योज्यमाद्यश्चपक्षः ॥ २ ॥

अथपुंसवनसीमंतोन्नयनेस्रग्धरयाह । पुंभेति । पुंभे "पुन्नक्षत्राणिचैतानि पुष्योहस्तः पुनर्वसुः । अभिजित्प्रोष्ठपाच्चैवअनुराधाश्वियुक्तथा" इति । प्रोष्ठपात्पूर्वाभाद्रपदा एषा मन्यतमेपुंनक्षत्रे अर्केज्यारवारे रविगुरुभौमवारे विमिथुनविषमांगांशयोःअंगंचअंशश्च अंगांशौविगतंमिथुनंयाभ्यांतौविमिथुनौतौचतौ अंगांशौचतथातयोः मिथुनरहितेविषम-लग्ने विषमनवांशेइत्यर्थः पुंसवंपुंसवनंसीमंताख्यंचसीमंतोन्नयनमिति सत्स्यात् । नामै-कदेशग्रहणे नामग्रहणम् । कयोः सतोःसुव्ययसुतग्रहयोः सतोः पापग्रहरहितयोः व्ययसुत भवनयोः सतोरित्यर्थः । पर्वरिक्तोनतिथ्यां पूर्णिमामारिक्तातिथिरहिततिथ्याम् । मासे द्वित्रिप्रसंख्ये प्रथमकम् । पाठोक्त्याप्रथमकंपुंसवनंगर्भाधानात्द्वित्रिप्रसंख्येमासिद्वितीये तृतीयेवामासिसत्स्यात् । अपरंसीमंतोन्नयनम् । तुर्यषष्ठाष्टमेषु गर्भाच्चतुर्थषष्ठाष्टमेषु मासेषुसत्स्यात् यत्पुंगर्भायलग्नबलमुक्तम् ईज्यार्केंदुलग्नैरित्यादिकंतदनयोः पुंसवनसीमं तोन्नयनयोर्योज्यम् । आद्यः पक्षः शुक्लपक्षश्चयोज्यः नकृष्णः । अत्रगर्भाद्यन्नाशनांते षुगुरुशुक्रमौढ्यादिकंनचिंत्यामित्यग्रेवक्ष्यति।लग्नबलंपूर्ववत्।जातूकर्ण्यः-"द्वितीयेवा तृतीये वामासिपुंसवनंभवेत् । व्यक्तेगर्भेभवेत्कार्यसीमंतेनसहाथवा" ॥ नृसिंहः-"रिक्तांचपर्वन वर्मीत्यक्त्वापुंसवनेशुभाः" । वृत्तशते-"सीमंतोन्नयनंबुधैस्तुहिनगोपुन्नामधिष्ण्येस्थितेकु र्यात्पुंसवनंच सूर्यदिवसेभौमस्य जीवस्यवा" इत्यादि । बृहस्पतिः-" कुलीरंमिथुनंक न्यांहित्वाशेषाःशुभावहाः" इति । नारदः-"चतुर्थेमासिषष्ठेवाप्यष्टमेवातदीश्वरे । बलोपपन्नेदंपत्योश्चंद्रताराबलान्विते ॥ अरिक्तापर्वदिवसेकुजजीवार्कवासरे । तीक्ष्णमि श्रोग्रवर्ज्येषुपुंलग्नेपुंनवांशके ॥ शुद्धेऽष्टमेजन्मलग्नात्तयोर्लग्नेननैधने । शुभग्रहयुतेदृष्टेपापखे टायुतेक्षिते॥ पंचेष्टिकेचतुर्भिर्वाइष्टेर्केंद्वीज्यपूर्वकैः। स्त्रीणांतुप्रथमेगर्भेसीमंतोन्नयनंशुभम् ॥ शुभग्रहेषुधीधर्मकेंद्रेष्वरिभवत्रिषु । पापेषुसत्सुचंद्रेत्यनिधनाद्यारिवर्जिते ॥ क्रूरग्रहाणामेकेपिलग्नादंत्यात्मजाष्टगः । सीमंतिनींवातद्गर्भंबलीहंतिनसंशयः" इति ॥ २ ॥

अब पुंसवन और सीमंतके मुहूर्त कहते हैं ।

भा०-हस्त-पुनर्वसु-पुष्य-अभिजित्-पूर्वाभाद्रपदा-अनुराधा-अश्विनी यह नक्षत्र होंय-और सूर्य गुरु भौम वार होंय-और मिथुनरहित विषम लग्न और विषम नवांश होंय तब पुंसवन और सीमंत करणा श्रेष्ठ है-और बारहवें १२ पांचवें ५ पाप ग्रह न होय तब ॥ और १५ । ३० । ४ । ९ । १४ । ये तिथि नहीं लेनी ॥ और गर्भसे दूसरे तीसरे मासमें करना शुभ है-और सीमतोन्नयनको गर्भसे ४ । ९ । ८ में मासोंमें श्रेष्ठ है-और पुंगर्भके अर्थ लग्न बल पहिले कहा सो पुंसवन सीमंतमें लेना शुभ है-और शुक्लपक्ष शुभ है ॥ ४ ॥

सूतौजातंविदध्यादपिजनिमरणाशौचकेवातदंते
क्षिप्रैर्ब्राह्मोत्तराभिश्वरमृदुभिरथोनामवर्णाविदध्युः ॥
सूतेःसूर्याष्टिविंशाकृतिमितदिवसेजातभैर्वाचरांगं
रिक्ताष्टम्यारमंदान्व्ययगतखचरंप्रोज्झ्यरात्रिंपराह्णम् ॥ ३ ॥

अथजातकर्मविधिंस्रग्धरावृत्तेनाह । सूतौप्रसूतौजातायांजातंजातकर्मविदध्यात् कुर्यात् । अथकदाचित् सूतकमध्येप्रसूतौजातायांसत्यां "स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्रसूतके" इति शास्त्रेणजातकर्मणोवरोधेप्राप्तेतदपवादमाह । जनिमरणाशौचकेपि । अयमर्थः । कदाचिज्जातकमृतसूतकयोः प्रसूतिर्भवति तदाजातकर्मविषयेसूतकातरदोषो नास्तीतिभावः । सूतकांतरेसत्यपिजातेपुत्रेपितासचैलंस्नानंकुर्यात् इतिस्वस्वगृह्योक्तं कर्मकुर्यादित्यर्थः । यतः पूर्वाशौचेनैवास्यशुद्धिः पितुरितिकर्तुरुपलक्षणं वातदंतेपूर्वाशौचांतेवाएतस्यांतेवाक्षिप्रादिभिर्नक्षत्रैः कुर्यात् क्षिप्राणि अश्विनीहस्ताभिजित्पुष्याः ब्राह्मंरोहिणी उत्तरास्तिस्रः चराणिश्रवणत्रयंपुनर्वसुस्वात्यः मृदूनिऽनुराधारेवतीमृगचित्राः एभिरित्यर्थः । लग्नवलंपूर्ववत् । उक्तंच-" तस्मिञ्जन्ममुहूर्तेपिसूतकांतेथवा शिशोः । जातकर्मचकर्तव्यंपितृपूजनपूर्वकम् ॥ क्षिप्रैश्चरैर्ध्रुवैर्मिश्रैर्द्वादशेप्रथमेह्निवा । केंद्रे गुरौभृगौकार्यंजातकर्मसनातनम् " इति । प्रजापतिः-" सूतकेतुसमुत्पन्नेपुत्रजन्मयदा भवेत् । कर्तुस्तात्कालिकीशुद्धिः पूर्वाशौचेनशुध्यति " इति । संवर्तः-" जातेपुत्रेपितुः स्नानंसचैलंतुविधीयते । तच्चशीतोदकेनकार्यम् । तत्रजाबालिः-" कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानंशीताद्भिः काम्यमेवच " इति । एतच्चरात्रावपिकार्यम् । तत्रवसिष्ठः-" पुत्रजन्मनि यज्ञेचतथासंक्रमणेरवेः । राहोश्चदर्शनेस्नानंप्रशस्तंनान्यथानिशि " । तच्चउत्तराभिमुखं कार्यम् । तदुक्तंतेनैव-" श्रुत्वाजातंपितापुत्रंसचैलंस्नानमाचरेत् । उत्तराभिमुखोभूत्वानद्यांवादेवखातके " इति । रात्रौउदकादिगमनाशक्तौविशेषमाह सांख्यायनः- " दिवायदाहृतंतोयंकृत्वास्वर्णयुतंतुतत् । रात्रिस्नानेतुसंप्राप्तेस्नायादनलसन्निधौ " इति । अथनामकर्माह । अथोनामवर्णाविदध्युः सूतेः सूर्याष्टिविंशाकृतिमितदिवसइति अथोऽनंतरं वर्णाः ब्राह्मणादयः क्रमेणसूतेः प्रसूतेः सकाशात् सूर्या १२ ष्टि १६ विंशा २० कृति २२ मितदिवसे द्वादशषोडशविंशद्वाविंशमितादिवसेनामविदध्युः कुर्युरित्यर्थः । अयमर्थःब्राह्मणोद्वादशदिवसे क्षत्रियः षोडशे वैश्योविंशतिमिते शूद्रोद्वाविंशतिदिवसे नामकुर्यादित्यर्थः । तच्चोक्तं बृहस्पतिना-" द्वादशेदिवसेवापिजन्मतोदिवसेशुभे । षोडशे विंशतौचैवद्वाविंशेवर्णतः क्रमात् " इति । अत्रान्येपि विकल्पाः संति । तत्र व्यासः-" नामधेयंदशम्यांतुकेचिदिच्छंतिसूरयः । द्वादशेह्नचाहुरन्येतुमासपूर्णेतथापरे ॥ अष्टादशेहनितथावदंत्यन्येमनीषिणः " इति । प्राप्तकालेपिविशेषमाह गर्गः- "व्यतीपातेचसंक्रांतौग्रहणेवैधृतावपि । श्राद्धंविनाशुभंनैवमाप्तकालेपिमानवः ॥ अमा

संक्रांतिविष्टयादौमासकालेपिनाचरेत्" इति। यत्रकालनिरोधस्तत्रदोषोनास्ति "यस्यांक्रियायांसर्वोक्ताः कालेमासादिनैरपि। तस्यांनदोषोमूढत्ववक्रत्वंवाजीवशुक्रयोः" इति। अथकालातिक्रमेनक्षत्राण्याह। जातभैर्वेति। जातभैर्जातकर्मोक्तनक्षत्रैर्मृत्रैः क्षिप्रैरित्यादिभिर्वा कार्यं। तदुक्तंनारदेन-" देशकालोपघाताद्यैःकालातिक्रमणंयदि। अनस्तगेभृगावीज्येतत्कार्यंचोत्तरायणे॥ चरस्थिरमृदुक्षिप्रनक्षत्रेशुभवासरे। चंद्रताराबलोपेतेदिवसेचशिशोः पिता" इति। अथात्रत्याज्यविशेषमाह। चरांगमिति। चरांगंलग्नंरिक्ताष्टम्यारमंदान् रिक्ताचतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः। अष्टमीप्रसिद्धा आरोभौमवारः मंदः शनैश्चरः तान्व्ययगतखचरं खचरंव्ययभावगतं सौम्यमसौवा रात्रिः प्रसिद्धा अपराह्णोदिनतृतीयांशएतान्प्रोज्झ्यत्यक्त्वा।लग्नबलं पूर्ववत्। तथाचबृहस्पतिः-"पूर्वाह्णः श्रेष्ठइत्युक्तोमध्याह्नोमध्यमः स्मृतः। अपराह्णंचरात्रिंचवर्जयेन्नामकर्मणि" इति। नृसिंहः-"सायाह्नेदुष्टयोगेचशनिभूमिजवारयोः॥रिक्तापर्वाष्टमीविष्टिः किंस्तुघ्नंचविशेषतः॥एतैर्दोषयुतेकालेरात्रावपिनकारयेत्"इति। बृहस्पतिः-"शुभवारेचषड्वर्गेशुभानांनामसंपदे। राशयश्चस्थिराः श्रेष्ठा द्विःस्वभावाःशुभैर्युताः"।नृसिंहः-"लग्नाद्व्ययाष्टमेसर्वैनशुभानामकर्मणि" इति।केषांनामकार्यमिति। संग्रहेउक्तम्-"देवालयगजाश्वानांवृक्षाणांवापिकूपयोः। सर्वोपकारणानांचचिह्नानांयोषितांनृणाम्॥ काव्यादीनां कवीनांचपश्वादीनांविशेषतः। राजप्रासादसंज्ञानांनामकर्मविशिष्यते" इति॥ ३॥

अब जातकर्ममुहूर्त कहते हैं।

भा०-बालकके जन्मसमयमें जातकर्म करना। और जाताशौच मृताशौच होवे तौ भी करना अथवा सूतकके अंतमें करना-जो सूतकके अंतमें करै तो वह मुहूर्त देखके करना. क्षिप्र-रो०-उत्त०३ चर-मृदु ए नक्षत्र लेने॥

अथ नामकर्म।

ब्राह्मण१२ वें दिन पुत्रका वा कन्याका नाम करै-क्षत्रिय१६सौलहवें-वैश्य बीस२०वें-शूद्र २२ वें करै-और वक्त चला जाय तो जातकर्मोक्त क्षिप्रादिनक्षत्रोंमें करना॥ और १। ४।७।१० इन लग्नोंमें अशुभ है-और४।९।१४।८ मंगल शनि ए तिथि और वार नेष्ट हैं।और बारहवें१२कोई ग्रह नहीं लेना॥ और रात्रिमें और दिनके तृतीय भागमें नहीं करना॥३॥

जन्माहाद्द्वादशेह्निध्रुवमृदुलघुभैर्वान्यसेत्पालकेऽर्भंसौम्याश्वीज्यध्रुवैर्द्वैर्भु-
विशुभदिवसेपंचमेमासिदध्यात्॥ एकत्रिंशद्दिनेवाशननिगदितभैः कं-
बुनायोज्यमर्भंव्यग्वाशास्येपयोथास्यगमवदुदितोनिष्क्रमोमासितुर्ये॥ ४॥

अथपालकारोहणंभूम्युपवेशनंदुग्धपानंनिष्क्रमणंचेतिचतुष्टयंवृत्तेनाह। प्रसूतेः सकाशात्द्वादशेदिवसेपालकेखट्वायांवा अर्भंबालकंन्यसेत् निदध्यात्। उक्तकालातिक्रमे ध्रुवमृदुलघुभैर्वा नक्षत्रैर्निदध्यात्। लग्नबलं पूर्ववत् " सूर्यभार्धंद्व

भंयावत् पंचपंचचतुर्दिशम् । मध्येचसप्तदेयानिबालकस्यहितायवै ॥ पूर्वभागेतुरोगस्त्वंदक्षिणेमरणंध्रुवम् ॥ पश्चिमेविकृतीबालउत्तरेव्याधिसंभवः ॥ शेषेतुमध्यनक्षत्रेबालकस्यहितायवै । " तथाचोक्तंबृहस्पतिनास्वसंहितायाम्-" खट्वारोहस्तुकर्तव्योदशमेद्वादशेपिवा । षोडशेदिवसेवापिद्वाविंशे दिवसेपिवा । " तथोक्तंभविष्योत्तरे-" अभीष्टदिवसेपुण्येचंद्रताराबलान्विते । मृदुध्रुवक्षिप्रभेतुमातावाकुलयोषितः ॥ शेषशायिनमार्च्यत्यप्राक्शीर्षंविन्यसेच्छिशुम्" इति । भूम्युपवेशनमाह । सौम्येति सौम्योमृगः अश्विनीप्रसिद्धा ईज्यः पुष्यः ध्रुवाणिपूर्वोक्तानि त्र्युत्तरारोहिण्यः इंद्रोज्येष्ठाएभिर्नक्षत्रैःशुभदिवसे रिक्तादिवर्जिते जन्मतः पंचमेमासि भुविभूम्यां अर्भंनिदध्यात् उपवेशयेदित्यर्थः । तथाचोक्तंब्रह्मपुराणे-"पंचमेचतथामासिभूमौतमुपवेशयेत् । तत्रसर्वेग्रहाः शस्ताभौमोप्यत्रविशेषतः ॥ तिथिंविवर्जयेद्रिक्तांशस्तान्याःशृणुभानिमे।उत्तरात्रितयंसौम्यंपुष्यर्क्षंशुक्रदैवतम् ॥ प्राजापत्यंचहस्तश्चशस्तमाश्विनमित्रभम् । वराहंपूजयेद्देवंपृथिवींचतथाद्विजान् ॥ भूभागमुपलिप्याथतत्रकृत्वातुमंडलम् । वाचपुण्याहशब्देनभूमौतमुपवेशयेत् " इति । उपवेशनमंत्रस्तत्रैवोक्तः-"रक्षैनंवसुधेदेविसदासर्वगतंशिशुम्। आयुःप्रमाणंसकलंनिक्षिपस्वहरिप्रिये " इति । दुग्धपानमाह । एकत्रिंशद्दिनइति । एकत्रिंशमितेदिवसेअर्भेबालकेकंबुनाशंखेनपयः दुग्धंयोज्यंपाययेदित्यर्थः । अत्रनृसिंहः-" एकविंशद्दिनेचैवपयःशंखेनयोजयेत् " इति । अथमातुः स्वल्पपयस्त्वे पक्षांतरमाह । वाशननिगदितभैरिति । अन्नप्राशननक्षत्रैर्योज्यम् । भैरित्युपलक्षणम् । अन्नप्राशनोक्तं अन्यदपिविचार्यम् । किंलक्षणे अर्भे व्यग्वाशास्ये विगतः अगुः राहुर्यस्याः साव्यगुः साचासौ आशाचतस्यां आस्यंमुखंयस्यसतथा तस्मिन् राहुवर्जितदिङ्मुखइत्यर्थः । लग्नबलंपूर्ववत् । व्यग्वाशास्यइति उपलक्षणं तेनरुद्रयोगिन्यादिकमपिवर्ज्यम् । तथाचोक्तंज्योतिर्निबंधे-"योगिनीराहुरुद्रादिमुखंचैवविवर्जयेत्" राहुलक्षणं-"गुरुभान्वोर्वसेत्प्राच्यामिंदौशुक्रेचदक्षिणे । कालराहुःकुजेप्रत्यगुत्तरेबुधमंदयोः" लक्षणांतरम्-" इंद्रेवायौयमेरौद्रेतोयाग्निशशिराक्षसे । यामार्धमुदयाद्राहुर्भ्रमत्येवं दिगष्टके" इति । उदयात्सूर्योदयात् रुद्रलक्षणं-"हरिसोमवह्निराक्षसयमवरुणानिलहरालयेष्वेवम् । उदयादिभ्रमतिसदाघटिकारुद्रोमहालयेत्यादि" हरिरिंद्रः । अथ निष्क्रमणमाह । अथास्यगमवदुदितोनिष्क्रमोमासितुर्ये । तुर्येचतुर्थेमासि अस्यार्भकस्यनिष्क्रमेनिष्क्रमणंगमवत् गमनवदिति यावत् । उदितःउक्तःपूर्वैः अत्रयात्राप्रकरणोक्तं सर्वयोज्यमित्यर्थः निष्क्रमणंबृहस्पतिनोक्तम्-"अथनिष्क्रमणंनाम गृहात्प्रथमनिर्गमः । अकृतायां क्रियायांस्यादायुःश्रीनाशनंशिशोः " इति । यमः-" उपनिष्क्रमणंकुर्याच्चतुर्थेमासिसावने " इति । कारिकायां-" चतुर्थेमासिपुण्यर्क्षेशुक्लेनिष्क्रमणंभवेत् । स्नातं स्वलंकृतंस्वाभिः कृतस्वस्त्ययनंशिशुम् " इति । " आदायगेहान्निर्गम्यगच्छेयुर्देवतालयम् । अभ्यर्च्यदेवतांसम्यगाशिषोवाचयेदथ ॥ कृत्वाप्रदक्षिणंगेहमानयंतिततः स्वकम् । मातृस्वसृगृहंगत्वामातुलादेर्गृहंनयेत् ॥ तदाशी

वेचनाद्यैश्चदीर्घायुरभिनंदितः । जयंतस्यमतेनायंलिखितः शिशुनिष्क्रमः " स्वगृह्यानु सारं योजयेत् ॥ ४ ॥

अब बालकको पालनेमें सुलाने, रोने, पृथ्वीपर बैठाने, दुग्धपान और घरके बाहर निकालनेका मुहूर्त कहते हैं ।

भा०—जन्मसे बारहवें दिन शिशुको पालनेमें वा मंचकमें सुलाना शुभहै॥यदि१२ वें दिन न करे तो यह मुहूर्तसे सुलाना—ध्रुव—मृदु—लघु—इनमें शुभ होय ॥ १ ॥ और अश्विनी—पुष्य—ध्रुव—ज्येष्ठा नक्षत्र और शुभदिनमें और पांचवें महीनेमें शिशुको पृथ्वीपर बैठाना॥२॥ और अन्नप्राशनके नक्षत्रोंमें इकतीसवें दिनमें शिशुको शंखसे दूध पिलाना शुभ है ॥ ३ ॥ और राहुकी दिशामें बालकका मुख नहीं करना ॥

अथ राहुलक्षणम् ।

गुरुसूर्यके दिनमें राहु पूर्वमें रहताहै ॥ और चंद्रशुक्रके दिन दक्षिणमें । और भौमवारके दिन पश्चिममें ॥ और बुधशनिके दिन उत्तरमें राहु रहै है ॥ और यात्राके मुहूर्तमें चौथे महीनेमें बालकको घरके बाहर फेरना शुभ है ॥ ४ ॥

मैत्रैःक्षिप्रैःस्थिरभचरभैर्व्यानिलांभःपकर्क्षैश्चैकाफापौष्विनशनिकुजर्क्षा शवारानपास्य ॥ रिक्तापर्वेश्वरवसुतिथीन्रात्रिसंध्येसमाब्दंपुंस्त्रीकर्णौस विधिपटुनादक्षवामादिवेध्यौ ॥ ५ ॥

अथकर्णवेधंमंदाक्रांतयाह।मैत्रैरिति।मैत्रैः अनुराधारेवतीमृगचित्राभिः क्षिप्रैः दस्राकी भिजिदीज्यभैः स्थिरभचरभैः स्थिराणिउत्तरात्रयरोहिण्यः चराणि श्रवणत्रयपुनर्वसुस्वा त्यः तैः कथंभूतैः स्थिरभचरभैः व्यानिलांभःपकर्क्षैः विगतानिअनिलांभःपकर्क्षाणियेभ्य स्तानितथातैः अनिलंस्वाती अंभःपः शततारका कर्क्षंरोहिणी तद्रहितैरित्यर्थः । चैकाफा पौषु चैत्रकार्तिकफाल्गुनपौषेष्वित्यर्थः । पुंस्त्रीकर्णौपुरुषस्त्रियोः कर्णौपटुनाकुशलेन सवि धियथास्यात्तथादक्षवामादिवेध्यौ पुरुषस्यदक्षिणकर्णादिः स्त्रियाः वामकर्णादिरित्यर्थः। कर्णवेधनेसूचीमाह। बृहस्पतिः—"सौवर्णीराजपुत्रस्यराजतीविप्रवैश्ययोः। शूद्रस्यत्वायसी सूचीमध्यमाष्टांगुलात्मिका ॥ " कर्णवेधविधिस्तुगृह्यपरिशिष्टेउक्तः—" अथकर्णवेधोवर्षे तृतीयेपंचमेवा पुष्येंदुहरिचित्रारेवतीषुपूर्वाह्णे प्राङ्मुखउपविश्य दक्षिणंकर्णमभिमंत्रयेत् । भद्रंकर्णेभिरिति । सव्यंवक्ष्यंतीवेदिति । कुमारायमधुरंदत्त्वाथाभिवंद्यात्ततोब्राह्मण भोजनम्" इति । किंकृत्वाइनशनिकुजर्क्षाशवारानपास्य रविशनिकुजानांऋक्षाणिल ग्नानि अंशानवांशाः वाराः प्रसिद्धास्तांस्त्यक्त्वेत्यर्थः । पुनः किंकृत्वा रिक्तापर्वेश्वरव सुतिथीनपास्य रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः पर्वपूर्णिमामावास्ये संक्रांतिश्च ईश्वरतिथि रेकादशी वसुरष्टमी एतानपास्य पुनः किंकृत्वारात्रिसंध्येअपास्य स्पष्टम् । पुनः किं कृत्वा समाब्दमपास्य समवर्षंत्यक्त्वाविषमेवर्षेकर्तव्यमित्यर्थः । लग्नबलं प्राग्वत् । अत्र

नृसिंहः-" वेध्यौकर्णावदंतस्यविषमेब्देपिवाशिशोः । शुक्लपक्षेशुभेवारेचैत्रपुष्योर्जफाल्गुने ॥ एकादश्यष्टमीपर्वरिक्तावर्ज्याः शुभावहाः । शिष्टाश्चतिथयः सर्वाः कृष्णेचांत्यत्रिकंविना ॥ कर्णद्वयादितिक्षिप्रमृदुभैरुयायगैः शुभैः । गुरौलग्नेचकेप्याहुरुत्तरासु श्रुतिंव्यधेत्" इति । अगस्त्यः-"द्वयोश्चसंध्ययोर्लग्नेनकुर्यात्कर्णवेधनम् । रात्रावपितथा लग्नेनक्षत्रतिथिसंधिषु ॥ कर्णवेधंनकुर्वीतकुर्याच्चेच्छेदनं भवेत्" इति । बृहस्पतिः-" मंदार्काराशवाराः स्युर्वर्ज्याः कर्णस्यवेधने । गुरुशुक्रेंदुजेंदूनांपूज्यवारांशकोदयात्" इति । संग्रहे-" शातकुंभमयीसूचीवेधनेषुशुभप्रदा । राजतीवायसीवापियथाविभवतः शुभा ॥ सुभूमौप्रांगणेरम्येशुचौदेशेऽवरेरवौ । संस्थितेवेधयेत्कर्णौस्त्रीपुंसोर्वामदक्षिणौ ॥ शुक्लसूत्रसमायुक्तताम्रसूच्याथवेधयेत् । वेधात्तृतीयनक्षत्रेक्षालयेदुष्णवारिणा" इति । देवलः-"कर्णरंध्रेरवेश्छायानविशेदग्रजन्मनः । तंदृष्ट्वांविलयंयांतिपुण्यौघाश्चपुरातनाः" इति ॥५॥

अब कान बिंधानेका मुहूर्त कहते हैं ।

भा०-अनुराधा-रेवती-मृग-चित्रा-अश्विनी-हस्त-अभिजित्-पुष्य-उत्तरा ३-श्रवण-धनिष्ठा-पुनर्वसु-ए नक्षत्र-और कार्तिक-चैत्र-फाल्गुन-पौष-ए मास शुभ हैं ॥ सूर्य और भौमका लग्न और नवांश और वार अशुभ हैं-और संक्रांति ४ । ९ । १४ । ३० । १५।११ ८ । ए तिथि अशुभ हैं-और रात्रिदिनकी संधि और समवर्ष द्वितीयादिक नेष्ट हैं-और पुरुषके प्रथम दक्षिण कर्ण और कन्याके प्रथम वामकर्णका वेध शुभ है ॥ ५ ॥

मासेषष्ठेष्टमेनुर्निगदितमशनंपंचमेसप्तमेवा
भीरोरुज्झंतिनंदाहरिवसुरजनीरिक्तकाःस्वर्क्षमेके ॥
सद्दृक्कांशाह्वयचांद्रेध्रुवमृदुचरभंक्षिप्रभेजालिमीनो
नांगेकेंद्रत्रिकोणांत्यमृतिषुविमलास्विदुरिष्टोखिलोंगे ॥ ६ ॥

अथ अन्नप्राशनंवृत्तेनाह । जन्मतःषष्ठमासे अष्टमेवामासे नुः नरस्य अशनम् अन्नप्राशनंनिगदितंप्रोक्तम् । भीरोःकन्यायाः पंचमेसप्तमेवामासे अशनंप्रोक्तम् । अत्रनंदाहरिवसुरजनीरिक्तकाः उज्झंतिमुनयः नंदाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः हरिर्द्वादशी वसुरष्टमी रजनीरात्रिः रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः ताः स्वर्क्षंजन्मनक्षत्रंच एके आचार्या अत्र उज्झंति । तथाचोक्तं-" जन्मर्क्षेश्रीक्षयंविंद्यात्" इति । जन्मर्क्षंतुपुंविवाहान्नप्राशनादिषुवहुभिर्गृह्यते तदग्रेवक्ष्यते पुनः कस्मिन् सद्दृक्कांशाह्नि दृक्कोदृक्काणः अंशोनवांशः अहोदिनं एषांसमाहारः सद्दृक्कांशाहः सतोग्रहस्यदृक्कांशाहः सद्दृक्कांशाहः तस्मिन् कथंभूतेसद्दृक्कांशाह्नि अचांद्रे नविद्यते चांद्रदृक्कांशोयस्मिंस्तदचांद्रं तस्मिन् चंद्रस्यदृक्काशाहानिनिंद्यानिक्षीणश्चेत् पूर्णेतुनदोषः । अन्यशुभग्रहाणांशुभानीत्यर्थः । पुनःकस्मिन् ध्रुवमृदुचरक्षिप्रभे ध्रुवादीनिप्रसिद्धानि पूर्वमेवोक्तानि तत्रेत्यर्थः । पुनः अजालिमीनोनांगे अजोमेषः अलिर्वृश्चिकः मीनः प्रसिद्धः एभ्योन्यलग्ने मेषवृश्चिकमीनलग्नान्यन्नप्राश

ने नशुभानीत्यर्थः । कासुसतीषु केंद्रत्रिकोणांत्यमृतिषु विमलासुसतीषु केंद्राणिप्रथमच तुर्थसप्तमदशमानि त्रिकोणेनवपंचमे अंत्यंद्वादशं मृतिरष्टमम् । "परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुष योः" एतासुविमलासु पापग्रहरहितासु सतीषु पापग्रहोत्र अनिष्टकारीत्यर्थः । इंदुश्चंद्रः अखिलः पूर्णः अंगेलग्नेइष्टः अन्नप्राशनेपूर्णचन्द्रोलग्नेशुभइत्यर्थः । अन्यल्लग्नवलंपूर्व वत् । अत्रनारदः—"षष्ठेमास्यष्टमेवापिपुंसांस्त्रीणांतुपंचमे । सप्तमेमासिवाकार्यंनवान्न प्राशनंशिशोः ॥ रिक्तांदिनक्षयंनंदांद्वादशीमष्टमींसमाम् । त्यक्त्वान्यतिथयः श्रेष्ठाःप्राश नेशुभवासराः" इतिं । ज्योतिर्विवरणे—"जन्मर्क्षेश्रीक्षयंविंद्यात्कर्मर्क्षेचातिसौख्यकृत् । आधानर्क्षेचबालानांप्राशनेरोगनाशनम्" ॥ वृद्धनारदः—"जीवसौम्यसितानांतद्रेक्काणादि वसांशकाः । बालान्नप्राशनेशस्तानचंद्रार्कार्किजासृजाम्" इति । अर्णवे—"गौश्चौकुंभ स्तुलाकन्या सिंहः कर्किमृगोयमः । एताश्चराशयःशस्तानमेषझषवृश्चिकाः" इति । नारदः—"वरस्थिरमृदुक्षिप्रनक्षत्रेषुननैधन" इति । रवौलग्नेकुष्ठीत्याह ॥ ६ ॥

अब अन्नप्राशनका मुहूर्त कहते हैं ।

भा०—पुरुषको छठएँ आठवें मासमें ६ । ८ अन्नप्राशन कराना ॥ और कन्याको पांचवें वा सातवें मासमें कराना ॥ जिसमें ए नक्षत्र लेने—ध्रुव—मृदु—चर—क्षिप्र शुभ हैं ॥ और ४ ९ । १४ । १ । ६ । ११ । १२ । ८ ए तिथियें और रात्रि और जन्मनक्षत्र अशुभ हैं-और शुभका द्रेष्काण नवांश दिन शुभ हैं । और क्षीणचंद्रका द्रेष्काण नवांश और दिन अशुभ हैं। और १ । ८ । १२ ए लग्न अशुभ हैं ॥ और१।४।७। १०।९।५ ।१२ । ८ । लग्नसे इनं स्थानोंमें कोई ग्रह न चाहिये-और पूर्णचंद्रमा लग्नमें होय तो श्रेष्ठ है ॥ ६ ॥

गर्भाद्यन्नाशनांतेषुनगुरुसितयोर्बाल्यवार्ध्येचमौढ्यं
जह्यात्कालस्यरोधाद्धरिगुरुमयनंयाम्यमूनाधिमासौ ॥
एतच्चौलादिषूज्झेदथगुरुसितयोर्बाल्यवार्ध्येनगाहे
चाथोशाखेशमौढ्येव्रतमपिनिगमारंभमार्योनकुर्यात् ॥ ७ ॥

अथयेषुसंस्कारेषुगुरुशुक्रास्तादिदोषाभावः येषुदोषः बालत्ववृद्धत्वप्रमाणं शाखेश स्यमौढ्येकिंनकार्यमिति चतुष्टयं वृत्तेकेनाह । गर्भाद्यन्नाशनांतेषुगर्भाधानाद्यन्नप्राश नातेषु कर्मसु गुरुसितयोर्बाल्यवार्ध्येच परंमौढ्यंगुरुशुक्रमूढत्वंजह्यात् । कस्माद्धेतोः कालस्यरोधात् यतःशास्त्रेगर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतानां कर्मणांकालनिरोधः कृतोस्ति त स्माद्धेतोः । तथाचमांडव्यः—"नित्ययानेगृहेजीर्णे प्राशनांतेषुसप्तसु । वधूप्रवेशमांग ल्ये नमौढ्यंगुरुशुक्रयोः" इति । हरिगुरुं सिंहस्थितं बृहस्पतिं याम्यमयनंदक्षि णायनम् । ऊनाधिमासौक्षयमासाधिमासौनत्यजेत् । कालस्यरोधादित्येतत्पदंबुद्ध्या वर्गतव्यम् । तद्यथा प्रसूतिसमयएवजातकर्मविहितं तत्रकालनिरोधात् किमप्यस्तादि कंनचिंत्यम् । अन्नप्राशनंतु मासेषष्ठेऽष्टमेवेतिविकल्पेनमासद्वयेविहितं तत्रयस्मिन्मासे

मौढ्यादिकंनस्यात्तत्रकर्तव्यं कालस्यसावकाशत्वात् । तयोरपिमासयोर्यदि सिंहस्थगु र्वादिनिरोधःस्यात् सोप्यत्रानुचिंतनीयः । एवंगर्भाद्यन्नाशनांतेषुविचारणीयम्। "अनन्य गतिकंकुर्यान्नित्यंनैमित्तिकंतथा " इतिस्मरणात् । संस्कारक्रमस्तुकात्यायनगृह्यकारि कायामुक्तः-" गर्भाधानंपुंसवनंसीमंतोन्नयनंततः । जातकर्माभिधेयंच निष्क्रमप्राशनेक्र मात् ॥ चूडोपनयनंवेदव्रतानांचचतुष्टयम् ।गोदानंमेखलामोक्षो विवाहःषोडशक्रियाः" इति । अनेनक्रमेणगर्भाद्यन्नाशनांतेषुमौढ्यादिकंबुद्ध्यावलोकयेदित्यर्थः । तथाचबृह स्पतिः-" मासप्रयुक्तकार्येषुमूढत्वंगुरुशुक्रयोः । नदोषकृत्तदामासलक्षणोबलवानिति " यमोपि-" गर्भेवार्धुषिकेभृत्ये श्राद्धकर्मणिमासिके । सपिंडीकरणेनित्येनाधिमासंविवर्ज येत् " भृगुः-" सीमंतजातकादीनिप्राशनांतानिचक्रमात् । कर्तव्यानिनदोषोस्तिपंचा ननगतेगुरौ " इति । कात्यायनस्मृतौ-" गर्भाधानादिकाअन्नप्राशनांतामलिम्लुचे । आ कर्णवेधाःकर्त्तव्यानान्याइत्याहभास्करः " इति । अस्तादिकंचूडादिषुवर्जनीयमित्याह । एतच्चौलादिषूज्झेदिति एतद्गुरुसितास्तादिकंचूडादिषुकर्मसुउज्झेत्त्यजेत् । अथबालत्ववृ द्धत्वप्रमाणमाह । अथगुरुसितयोरिति । गुरुसितयोर्गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्द्धक्येबालत्ववृ द्धत्वेनगाहे सप्ताहे सप्ताहंबाल्यंसप्ताहंवार्द्धक्यमिति । बालत्वंवृद्धत्वं बहुविधमस्तितत्रम ध्यमःपक्षोत्रांगीकृतः । अथशाखेशस्यअस्तेवर्ज्यमाह । अथोशाखेशमौढ्यइति । शाखे शोवेदपतिर्वक्ष्यमाणः तस्यमौढ्येअस्तेव्रतं मौंजीबंधनंनिगमारंभमपिआर्यः श्रेष्ठोनकुर्या त् । तस्यास्तेव्रतादिकृतेसति वटोर्मूर्खत्वंस्यात् । ननुवेदारंभेमूर्खत्वंघटतेवेदपतित्वात् व्र तेमूर्खत्वंकिमुक्तम् । उच्यते।व्रतबंधस्तुवेदाध्ययनार्थंक्रियते तस्मात्तत्रापिमूर्खत्वंघटते । तथाचयाज्ञवल्क्यः-" उपनीयगुरुःशिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौ चाचारांश्चशिक्षयेत् ॥ प्रतिवेदंब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानिपंचवा । ग्रहणांतकमित्येके केशां तश्चैवषोडशे " इति ॥ " यज्ञानांतपसांचैव शुभानांचैवकर्मणाम् । वेदएवद्विजातीनां निःश्रेयसकरःपरः " तथाकात्यायनगृह्यसूत्रे-" वेदंसमाप्यस्नायाद्ब्रह्मचर्यंवाष्टाचत्वारिंश कं द्वादशकेप्येकेगुरुणानुज्ञातः " इत्यादि ॥ ७ ॥

अब जिन संस्कारोंमें गुरुशुक्रके अस्तादिक दोष नहीं हैं और जिन में हैं सो और बालत्ववृद्धत्वका प्रमाण और शा.खेशके मौढ्यमें क्या नहीं करना सो कहते हैं।

भा०-गर्भाधानसे अन्नप्राशनतक गुरुशुक्रके बाल्य वृद्धत्व अस्तका त्याग नहीं करना क्योंकि इन कर्मोंमें मुख्य कालका निरोध नहीं होसकता और सिंहके गुरुको दक्षिणायनको अधिमास क्षयमासकोभी त्याग नहीं करना ॥ और इन गुरुशुक्रास्तादिकोंका चौलादिकमें त्याग करना॥ गुरुशुक्रका बालत्व वृद्धत्व सात ७ दिनतक होता है ॥ और शाखापति अस्त होय तो यज्ञोपवीत नहीं करना ॥ और वेदारंभभी नहीं करना ॥ ७ ॥

चौलंमाघादिपंचस्वमधुषुगदितंद्वित्रिपंचोन्मितेऽब्देस्वाचाराद्वासगर्भायदिभवतिजनन्यत्रनोकार्यमेतत् ॥ साकंयत्रोपनीत्याक्रियत इहतदायन्निरोधोनहिस्याज्जह्यादंबार्तवेदोव्रतमुपयमनंचाविशुद्धेः शुभार्थी ॥ ८ ॥

अथचौलंसनिर्णयंवृत्तेनाह। चौलमिति। कार्यवर्णैरित्यग्रिमश्लोकेनान्वयः। चूडाकरणं माघादिपंचसुमासेषु अमधुषुचैत्ररहितेषुगदितमुक्तम्। तथाचोक्तंनारदेन-"माघादिपंचकेचौलं हित्वाक्षीणविधुंमधुम्" इति। द्वित्रिपंचोन्मितेब्दे द्वितीयेतृतीयेपंचमेवर्षेस्वाचाराद्वा स्वकुलाचारतोवा। उक्तंचकात्यानगृह्ये-"सांवत्सरिकस्यचूडाकरणंतृतीयेवाप्रतिहलेपोडशवर्षस्यकेशांतोयथामंगलंवासर्वेषाम्" इति। सांवत्सरिकस्यअतिक्रांताब्दस्येतिहरिहरमिश्रैर्व्याख्यानंकृतम्। तथाचसद्गुरुशिष्यः-"आद्येऽब्देकुर्वतेकेचित्पंचमेन्येद्वितीयके। उपनीत्यासहैवेति विकल्पःकुलधर्मतः" इति। सगर्भायदिभवतिजनन्यत्रनोकार्यमेतत्। अत्रउक्तवर्षेषुद्वित्रिपंचाब्दकेषुजननीकुमारस्यमाताय-दिसगर्भाभवतिस्यात्तदा एतच्चौलंनोकार्यम् पंचमाब्दादूर्ध्वंगर्भिण्यांसत्यामपिकार्यमित्यर्थसिद्धम् ॥ अत्रनारदः-"सूनोर्मातरिगर्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत्। पंचाब्दात्प्रागथोर्ध्वंतुगर्भिण्यामपिकारयेत् ॥" उपनयनेनसहक्रियमाणेनदोषइत्याह-"साकंयत्रोपनीत्याक्रियतइहतदायन्निरोधोनहिस्यात्" इति। यत्रउपनीत्यासाकमुपयनेनसहक्रियते तदाइहास्मिन्चौले अयमुक्तोनिरोधश्चैत्रमासमातृगर्भलक्षणोनह्येवस्यात्। तदुक्तं तेनैव-"सहोपनीत्याकुर्याच्चेत्तदादोषोनविद्यते" इति। अंबार्तवेनिषेधमाह-"जह्यादंबार्तवेऽदोव्रतमुपयमनंचाविशुद्धेःशुभार्थी" इति। अंबार्तवेमातृरजसि अदः अनंतरोक्तं चौलमित्यर्थः। व्रतंमौंजी उपयमनंविवाहः आविशुद्धेः शुद्धिपर्यंतं शुभार्थीनरः एतत्त्रयंजह्यात् नकुर्यादित्यर्थः। तथाचमनुस्मृतौ-"उद्वाहव्रतचूडासुमातायदिरजस्वला। तदानमंगलंकार्यंशुद्धौकार्यंशुभेच्छुभिः" ॥ अन्यमुहूर्तालाभेकारिकानिबंधेशांतिकमुक्तम्-"अलाभेसुमुहूर्त्तस्यरजोदोषेतुसंस्थिते। श्रियंसंपूज्यवत्कुर्याद्वृत्रहत्याभयंकरी॥ हैमींमाषमितांपद्मांश्रीसूक्तविधिनार्चयेत्। प्रत्यृचंपायसंहुत्वाऽभिषिच्यशुभमाचरेत् ॥ सूतिकोदक्ययोःशुद्धौगांदद्याद्धेमपूर्वकम्। प्राप्तेकर्मणिशुद्धिःस्यादितरस्मिन्नशुद्ध्यति" इति। उदक्या रजस्वला ॥ ८ ॥

अब चौलका मुहूर्त कहते हैं।

भा०-माघ-फाल्गुन-वैशाख-ज्येष्ठ इन मासोंमें चौल करना शुभ है ॥ और २। ३। ५ इन वर्षोंमें करना शुभ है ॥ अथवा कुलाचारसे करना ॥ और माता गर्भिणी होय तो नहीं करना ॥ और पांचवर्षके ५ पीछे माता गर्भिणी होय तोभी करना ॥ और व्रतबंधके साथ करै तो चैत्रमासमें माता गर्भिणी होय तोभी करना-और माता रजस्वला होय तो चौल व्रतबंध विवाह नहीं करना शुद्धिके बाद करना ॥ ८ ॥

कार्यं वर्णैरिनारार्किशनिषु निखिलैर्ज्ञत्रये शुक्लसोमे द्व्यंत्यद्व्यादित्य शाक्रेंदुभिरिनहरितस्त्रित्रिभैश्चौलकर्म ॥ द्यूनेर्कारार्किशुक्रा गतकविनिखिलामृत्युगामृत्युदाःस्युर्व्यब्जाः संतोंत्यइष्टास्त्यजगुहशशिनौरात्रिसंध्ये चरिक्ताः ॥ ९ ॥

अथवर्णविशेषेणवारविशेषंतथानक्षत्राणिलग्नबलंचवृत्तेकेनाह। कार्यमिति। वर्णैर्ब्राह्मणादिभिः यथाक्रमेण इनारार्किशनिषुचौलकर्मकार्यमित्यन्वयः । इनः सूर्यः आरोभौमः आर्किःशनिः शनिःप्रसिद्धः तेष्वित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । विप्रेणरविवारे क्षत्रियेण भौमवारे वैश्येन शनिवारे शूद्रेणापिशनिवारे चौलंकर्तव्यमित्यर्थः । शूद्रस्यद्वादशसंस्काराउक्ताः-" वेदोव्रतोपनयनंमहानाम्नीमहाव्रतम् । विनाद्वादशशूद्राणांसंस्कारानाममंत्रतः " इति । निखिलैश्चतुर्भिर्वर्णैरविशेषेण ज्ञत्रयेबुधत्रये शुक्लपक्षगतसोमवारेकार्यम् । कृष्णपक्षेसोमवारोतिनिंदितः क्षीणत्वात् । अत्रनारदः-" अपर्वरिक्तातिथिषुशुक्रेज्यज्ञेंदुवासरे " इति । बृहस्पतिः-" सोमवारःसितपक्षे कृष्णपक्षेतिगर्हितः । बुधवारःशुभःप्रोक्तः पापग्रहयुतेबुधे ॥ पापग्रहाणामारादौविप्राणांशुभदोरविः । क्षत्रियाणांक्षमासूनुर्विट्शूद्राणांशनिःशुभः" इति । कैः द्व्यंत्यद्व्यादित्यशाक्रेंदुभिः अंत्याद्वेइतिद्व्यंत्यंरेवत्यश्विन्यौ द्व्यादित्यंपुनर्वसुपुष्यौ शाक्रंज्येष्ठा इंदुर्मृगः तैः पुनः कैः इनहरितस्त्रित्रिभैः इनो हस्तः हरिःश्रवणःताभ्यांत्रित्रिभैः हस्तात्रिभिः श्रवणात्रिभिरित्यर्थः । " तथाचनारदः-"दस्रा दितीज्यचंद्रेंद्रपूषभानिशुभान्यतः। चौलकर्मणिहस्तर्क्षात्त्रीणित्रीणिचविष्णुभात्" इति । द्यूनेर्कारार्किशुक्राः अत्रचौलेमृत्युदाः स्युः द्यूनेसप्तमेअर्कारार्किशुक्राः अर्कःसूर्य आरो भौमः अर्कस्यापत्यमार्किःशनिः शुक्रःप्रसिद्धः एतेचत्वारोमृत्युदाइति। चतुर्णांसमानंफलमुक्तम्। वसिष्ठेनात्रविशेषफलमुक्तम्-" जामित्रेभास्करेक्षौरेमृत्युः स्याद्भूमिजेतथा । शुक्रेसौख्यविनाशःस्यान्मंदभाग्यंशनैश्चरे" इति । अत्रचतुर्णामपिसामान्येनमृत्युफलमुक्तम् । तद्वारिष्यान्मरणंवरमितिन्यायेननदोषः । गतकविनिखिलामृत्युगामृत्युदाः स्युः गतःकविःशुक्रः येभ्यस्तेगतकवयःतेचतेनिखिलाश्चशुक्ररहिताः सर्वेमृत्युगाःअष्टमगा मृत्युदाः । अत्रबृहस्पतिः-" अष्टमस्थानगाःसर्वेनेष्टाः शुक्रविवर्जिताः । शुक्रस्तुनिधने क्षौरेसर्वसंपत्प्रदःशिशोः" इति । व्यब्जाःसंतोंत्यइष्टाः विगतःअब्जः चंद्रोयेभ्यस्ते व्यब्जाः एवंविधाः संतोसद्ग्रहाः चंद्ररहिताःसद्ग्रहाः अंत्येद्वादशे इष्टाःशोभनाःस्युः । तथाचनारदः-"चौलान्नप्राशनेशस्ताःसौम्यारंध्रव्ययोपगाः" इति। अन्यच्च-"नैधनेभेशीतांशौषष्ठाष्टांत्यविवर्जिते" इति। तस्यैववचनम् । अन्यल्लग्नबलंपूर्ववत्। त्यजगुहशशिनौ रात्रिसंध्येचरिक्ताः । गुहः षष्ठी शशी पौर्णिमा । स्पष्टमन्यत् । "क्रूरवारंनिशांरिक्तां षष्ठींसंध्यांचजन्मभम् । सद्भिर्विवर्जयेदेतन्नारदस्यवचोयथा" इति ॥ ९ ॥

भा०-ब्राह्मण सूर्य वारको और क्षत्रिय भौमको और वैश्य शूद्र शनिवारको चौल करे तो शुभ होय ॥ और ब्राह्मणादि संपूर्ण वर्ण बुध गुरु भृगुवारोंमें तथा शुक्लपक्षमें सोमवा-

रके दिनमें चौल करै तो शुभ होय ॥ और रेवती-अश्विनी-पुनर्वसु-पुष्य-ज्येष्ठा-मृग-हस्त चित्रा-स्वाती-श्रवण-धनिष्ठा-शतभिषा-ये नक्षत्र शुभ हैं-अथ लग्नशुद्धिः। और सातवें शुक्र शनि सूर्य भौम होय तो मृत्यु करैं-और शुक्र विना सब ग्रह ८ आठवें मृत्युदायक हैं। और चंद्र विना शुभग्रह बारहवें १२ श्रेष्ठ हैं॥ और ६। १५। ४।९। १४ ए तिथि, रात्रि और संध्या अशुभ हैं॥ ९॥

भुक्ताभ्यक्तोपवासीश्वरजनयुवतीप्राग्वयस्काश्वयोगीयात्रायुद्धोन्मुखाये
कृतदिनविधयोस्त्यंबकास्तेनमुंड्याः ॥ सीमंतोर्ध्वंनपत्युर्नखकचलवनं
दूरदेशप्रयाणंवृक्षच्छेदःसमुद्राप्लुतिमृतहरणे स्याद्वतेवश्यकार्यात्॥ १०॥

क्षौरंचौलोक्तभादौगदितमथरविक्षेत्रगंगाध्वरा-
ग्न्याधानेपित्रोर्विनाशेद्विजनृपकथनेसर्वदाक्षौरमिष्टम्॥
मित्रत्र्यर्कादितीज्यांतिमहरितुरगैःपंचमेऽब्देव्रतात्प्रा-
ग्विद्यारंभोक्तकालेऽक्षरविधिरघटेसौम्यसंज्ञेऽयनेऽर्के ॥ ११ ॥

अथप्रसंगात् क्षौरनिर्णयंसार्द्धवृत्तेनाह।भुक्तइति।भुक्तः कृतभोजनःअभ्यक्तःकृताभ्यंगः उपवासीप्रसिद्धः ईश्वरजनोराजसेवकः समर्थोवा युवतिःस्त्रीसौभाग्यवती प्राग्वयस्काः प्रथमवयस्काः पंचाशद्वर्षपर्यंतंपूर्ववयः योगीराजयोगीगीतादौप्रसिद्धः यात्रायुद्धोन्मुखाः यात्राप्रयाणं युद्धंप्रसिद्धंतौप्रतियेउन्मुखाःप्रचलिताः यात्रोन्मुखायुद्धोन्मुखाश्चेत्यर्थः। कृतःदिनविधिःआह्निकंयैस्तेकृतदिनविधयः अस्त्यंबकोजीवत्पितृकः ते न मुंड्याः मुंडनार्हानभवंति। अवश्यकार्याद्दते इत्युत्तरार्द्धात्कमत्रानुसंधेयम्। यत्रावश्य मुंडनकारणंभवति तत्रावश्यंमुंड्याः। अथक्षौरनिषेधप्रसंगाद्गुर्विणीपतेर्निषिद्धं साप वादमाह। सीमंतोर्ध्वमिति। सीमंतोर्ध्वं सीमंतोन्नयनादूर्ध्वं पत्युःकृतसीमंतसंस्कारायाःपत्युः भर्तुरवश्यकार्याद्दतेनखकचलवनादिकंनस्यात्। नखकचलवनंनखकेशच्छेदनम्। अन्यत्सुगमम्। आवश्यकार्याद्दतेनस्यादित्यनेनआवश्यके नदोषइत्यर्थात्सिद्धम्। यथापितृमरणेक्षौरादिदेशविप्लवेदेशांतरगमनमित्यादिविचारणया आवश्यके न दोषइत्यर्थः। कृताग्न्याधानस्यमुंडनपक्षांगीकारेमुंडनमावश्यकं "मासिमास्युपासनीकस्यपक्षेपक्षेऽग्निहोत्रिणः" इति॥ १०॥ अथोक्तेभ्योन्येषांक्षौरार्थंनक्षत्रादिकमाह। क्षौरमिति। चौलोक्तभादौक्षौरंगदितंप्रोक्तम्। चौलार्थमुक्तश्चौलोक्तः सचासौभादिश्चतस्मिन्नक्षत्रतिथ्यादिकाले क्षौरंगदितंप्रोक्तम्। अथक्षौरनिमित्तान्याह। रविक्षेत्रगंगाध्वराग्न्याधानेपित्रोर्विनाशइत्यादि रविक्षेत्रंभास्करक्षेत्रं गंगाप्रसिद्धा अध्वरोयागः अग्न्याधानमग्निहोत्रंतस्मिन्पित्रोर्विनाशोमरणंतस्मिन् द्विजनृपकथनेब्राह्मणाज्ञायांराजाज्ञायांचसत्यांसर्वदाक्षौरमिष्टंस्यात्। क्षौरेनक्षत्रादिनियमोनास्तीत्यर्थः। तदुक्तंवृत्तशते-"भुक्ताभ्य

क्तनिरासनैः" इत्यादि । रत्नमालायाम्-"आज्ञयानरपतेर्द्विजन्मनाम्"इत्याद । बृहस्पतिः-"राजकार्येनियुक्तानांनराणांभूपसेविनाम् । श्मश्रुलोमनखच्छेदेनास्तिकालविशोधनम्" ॥ ज्योतिर्निबंधे-"राजायोगीपुरंध्रीचमातापित्रोश्चजीविनोः । मुंडनंसर्वतीर्थेषुनकुर्याद्गुर्विणीपतिः" ॥स्मृत्यंतरे-"सिंधुस्नानंद्रुमच्छेदं वपनंप्रेतवाहनम् । विदेशगमनंचैवनकुर्याद्गुर्विणीपतिः ॥ क्षौरंनैमित्तिकंकुर्यान्निषेधेसत्यपिध्रुवम् ॥ पित्रोःप्रेतविधानंच नदोषस्तत्रविद्यते ॥ गंगायांभास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेहनि । आधानेसोमपानेच षट्सु क्षौरंविधीयते ॥ अंतर्वत्न्यांतुजायायां तीर्थेक्षौरंनकारयेत् । प्रेतवाहादिकंनैव सीमंतोन्नयनादनु ॥ पंचाशद्वायनात्पूर्वं क्षौरंनैमित्तिकंविना । नकुर्यात्ततऊर्ध्वंतुस्वेच्छयापवनंचरेत् " इति । अथाक्षरारंभंवृत्तार्द्धेनाह । मित्रत्र्यर्केति । मित्रादिभिर्नक्षत्रैःजन्मतःपंचमेवर्षे व्रतात्व्रतवंधात् प्राक्प्रथमंविद्यारंभोक्तकालेवक्ष्यमाणलक्षणेअक्षरविधिः शुभःस्यादित्यध्याहारः । कस्मिन्सति सौम्यसंज्ञेअयनेअर्केसति कथंभूतेसौम्यसंज्ञेअयनेअघटे नविद्यतेघटोयस्मिन्तथातस्मिन् कुंभरहितउत्तरायणे इत्यर्थः । ब्रह्मतुल्ये अयनलक्षणं-"कर्किमृगादिषट्केतेचायनेदक्षिणसौम्यायनेस्तः " इति । मित्रमनुराधा त्र्यर्कैहस्तत्रयं अदितिःपुनर्वसुः इंद्रोज्येष्ठा अंतिमंरेवती हरिः श्रवणः तुरगोऽश्विनी शेषंप्रथममेवव्याख्यातम् । व्रतात्प्रागित्यनेनव्रतवन्धादुपरिनिषेधोर्थसिद्धः । पंचमेवर्षेपठनरुच्यात्रतवंधोग्रेवक्ष्यति । तथाचोक्तंबृहस्पतिना-"द्वितीयजन्मतः पूर्वमारभेताक्षरान्सुधीः " इति । नृसिंहः-" अक्षरस्वीकृतिःप्रोक्ता प्राप्तेपंचमहायने । उत्तरायणगेसूर्येकुंभमासंविवर्जयेत् " इति ॥ ११ ॥

अब क्षौरका मुहूर्त कहते हैं ।

भा०-भोजन करके-तेल लगाके-उपवासकरके और राजसेवक-सौभाग्यवती स्त्री पचासवर्षोंके भीतरकी-राजयोगी-यात्राजानेवाला-युद्धमें जानेवाला-और नित्यकर्म करके-जिसका पिता विद्यमान होय वह-इतने जने आवश्यक कार्यविना मुण्डन न करावैं-और गर्भिणीपति सीमंत होनेके बाद नखकेश न कटावे-और वृक्षको नहीं काटे । और दूर देशमें जावे नहीं और समुद्रमें स्नान नहीं करै-और प्रेतानुगम नहीं करै ॥ १० ॥

भा०-चौलमें कहेभये नक्षत्रोंमें क्षौर कराना ॥ और भास्करक्षेत्रमें गंगापर, यज्ञमें, अग्निहोत्रमें, मातापिताकी मृत्यु होनेपर ब्राह्मणकी वा राजाकी आज्ञासे सदैव क्षौर कराना॥

अब बालकको अक्षर लिखानेका मुहूर्त कहते हैं ।

भा०-अनुराधा-हस्त-चित्रा-स्वाती-पुनर्वसु-ज्येष्ठा-रेवती-श्रवण-अश्विनी ए नक्षत्र लेने-व्रतबंधसे पूर्व पांचवें वर्षमें विद्यारंभके मुहूर्तमें अक्षरारंभ कराना श्रेष्ठ है-और कुंभसंक्रांति विना उत्तरायणमें कराना ॥ ११ ॥

विप्रादेर्गर्भतोऽब्देऽष्टशिवरविमितेजन्मतोवाव्रतंस्या
दत्रानिष्टेपिजीवेऽनिमिषरविमधौकार्यमब्दस्यदार्ढ्यात् ॥

स्वाब्दादूर्ध्वक्रमादाद्विगुणितशरदोनिंद्यमब्दक्रमेण
पंचाष्टांकाब्दतोवाप्रपठनरुचितःशस्तमेषांतदाहुः ॥ १२ ॥

अथब्रह्मक्षत्रविशांमुख्यंगौणंचव्रतबंधकालंवृत्तेनाह। विप्रादेरिति। गर्भतःगर्भाधानाज्जन्मतोवा अष्टशिवरविमितेअब्देविप्रादेर्व्रतंस्यात्। विप्रस्याष्टमे क्षत्रियस्यशिवमिते एकादशेवर्षेस्यात् वैश्यस्यरविमितेद्वादशेवर्षेस्यात्। अत्रस्वस्ववर्षे जीवेगुरौअनिष्टेअशुभेसत्यपिव्रतंकार्यम्। क्वअनिमिषरविमधौ अनिमिषेरविः अनिमिषरविःअनिमिषरविणाविशिष्टोमधुःअनिमिषरविमधुःतस्मिन्मीनस्थेरवौसति चैत्रेव्रतंकर्तव्यमित्यर्थः। अब्दस्यदाढर्यात्वर्षबलात्। तदुक्तंसंग्रहे-"शुद्धिर्नविद्यतेयस्य वर्षेप्राप्तेऽष्टमेयदि। चैत्रेमीनगतेभानौतस्योपनयनंशुभम्॥ जन्मभादष्टगेसिंहे नीचेवाशत्रुभेगुरौ। मौंजीबंधःशुभःप्रोक्तश्चैत्रेमीनगतेरवौ॥ अशुभेऽब्देग्रहाः सर्वेशुभगोचरगाअपि॥शांतिभावाच्छुभंनैवयात्यब्दःकालमृत्युवत्" इति। अथगौणकालफलमाह। स्वाब्दादूर्ध्वक्रमादिति। स्वाब्दात्स्ववर्षादूर्ध्वंक्रमात् आद्विगुणितशरदः द्विगुणिताचासौशरच्चद्विगुणितशरद्वर्षतांमर्यादीकृत्येति तथातस्याःअब्दक्रमेणनिंद्यम्। तद्यथाब्राह्मणस्याष्टमंवर्षमुख्यं तद्विगुणितंषोडशंअष्टवर्षात्षोडशवर्षपर्यंतंब्राह्मणस्य 'एकादशवर्षाद्द्वाविंशवर्षपर्यंतंक्षत्रियस्य द्वादशवर्षाच्चतुर्विंशतिवर्षपर्यंतंवैश्यस्य। अब्दक्रमेणोत्तरोत्तरंनिंद्यम्।अर्थादतऊर्ध्वमनधिकारिणोभवंति। तदुक्तंसंग्रहे "नृपा १६ कृति २२ जिना २४ ब्दांतं नातिकालस्ततःपरम्। पातित्यंस्याद्द्विजादेर्व्रात्यस्तोमोविशोधनम्" इति। तथाचकात्यायनगृह्ये "आषोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतःकालआद्वाविंशात्क्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्यातऊर्ध्वंपतितसावित्रीकाभवंति। नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नचैभिर्व्यवहरेयुः कालातिक्रमेनियतवत् त्रिपुरुषंपतितसावित्रीकाणामपत्यसंस्कारोनाध्यापनंतेषां संस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वाकाममधीयीरन्व्यवहार्याभवंति" इति। वचनादिति अथस्वाब्दात्प्रागपिअध्ययनौत्सुक्यादुपनयनकालमाह। पंचाष्टांकाब्दतोवेति। पंचमाष्टमनवमवर्षेभ्यःसकाशादेषांब्रह्मक्षत्रविशांक्रमेणप्रपठनरुचितः वेदादिपठनरुच्यातद्व्रतंशस्तमाहुर्मुनयः। उक्तंचसंग्रहे-"ब्रह्मवर्चसमृद्ध्यर्थंविद्यायुःश्रीर्यशःसुखम्। विप्रादेरुपनीतस्यपंचाष्टांकाब्दतःफलम्" ॥ १२ ॥

अब व्रतबंधका मुहूर्त कहते हैं।

भा०-ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्योंके जन्मसे वा गर्भसे क्रमसे ८। ११। १२ वर्षमें उपवीत होय-और उक्त समयमें गुरु अनिष्ट होयतोभी शुभ है-और मीनका सूर्य चैत्रमें होय तो व्रतबंध शुभ है-इन वर्षोंसे जो दूना काल निकले तो गौण है-और बालकके पठनकी रुचि होयतो ब्राह्मणादि क्रमसे पांचवें आठवें नवम वर्षमें उपवीत शुभ है ॥ १२ ॥

राशेःषट्त्र्यायखस्थोगुरुरिहशुभदः पूजयास्यात्तथापिभ्रांत्योंऽबुस्थोऽष्टमो
नोयदिनिजगृहगस्तुंगगोऽत्रापिशस्तः ॥ एवंकन्यर्क्षतःस्यादतितरगु

णिनोलब्धयेवातिकालेऽनिष्टोपीहद्विरर्च्योऽष्टमभवनगतः शोभनःस्यात्त्रि
रर्च्यः ॥ १३ ॥

अथात्रगुरुबलाबलंवृत्तेनैकेनाह । राशेरिति । राशेःजन्मराशेः सकाशात् षट्त्र्याद्य
स्थोगुरुः इहास्मिन्व्रतबंधेपूजयाशुभदःस्यात् । षट्षष्ठं त्रितृतीयं आद्यंजन्मराशिः
खंदशमं एषुतिष्ठतीतितथा तयापिपूजयापि प्रांत्योद्वादशः अंबुचतुर्थः अष्टमःनशुभदः
स्यात् पूजयापिअशुभदःस्यादित्यर्थः । सयदिनिजगृहगः स्वगृहगः धनुर्मीनगइत्यर्थः ।
तुंगगोवायदिभवति तदाइहदुष्टस्थानेषुवर्तमानःशस्तःस्यात् । अस्यतुंगंकर्कटः । तदु-
क्तं बृहज्जातके—"अजवृषभमृगांगनाकुलीरझषवणिजौचदिवाकरादितुंगाः । दश १०
शिखि ३ मनुयुक् २८ तिथीं १५ द्रियांशै ५ स्त्रिनवक २७ विंशतिभि २० श्चतेस्त
नीचाः " इति । अर्थादुक्तस्थानेभ्योन्यस्थानगःशुभदःस्यात् एवंकन्यर्क्षतःस्यात् कन्यर्क्ष
तःकन्याराशेःसकाशात् एवमुक्तवत् शुभाशुभःस्यात् । अतितरगुणिनोवरस्यलब्धयेअ
तिकालेवाअनिष्टोपिगुरुर्द्वादशचतुर्थाष्टमःद्विरर्च्यः षट्त्र्याद्यखस्थस्यशास्त्रेयापूजोक्तात
त्प्रमाणतोद्विरर्च्यः तेनद्विगुणार्चनेनशोभनःस्यात् एवंसामान्येनोक्त्वाअष्टमस्यविशेषमा
ह । अष्टमभवनगतःत्रिरर्च्यः तेनशोभनःस्यात् । अत्रबृहस्पतिः—"झषचापकुलीरस्थो
जीवोप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतांदद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥ व्रतेजन्मत्रिखारिस्थो जी
वोपीष्टोर्चनात्सकृत् । शुभोतिकालेतुर्याष्टव्ययस्थोद्विगुणार्चनात्" ॥ उद्वाहतत्त्वे—"कन्य
र्क्षाद्विसुतद्युनायनवमेश्रेष्ठोगुरुश्चान्यथापूज्योष्टांत्यसुखेतिकालइहतुप्राज्ञैर्द्विरर्च्यःशुभः ।
रिःफांबत्रिधनाभ्रगैर्यदिग्रहैः श्रेष्ठोपिविद्धोह्यसन्वामाद्विद्धइहेष्टदोननिधनेवेधस्त्रिरर्च्यःशु-
भः " इति ॥ १३ ॥

अब गुरुका बल कहते हैं ।

भा०—जन्मराशिसे २ । ६ । १ । १० । इन स्थानोंमें गुरु होय तो पूजासे शुभ है-
और १२ । ४ । ८ इन स्थानोंमें होय तो पूजासेभी शुभ नहीं होय ॥और ४ । ८ । १२
इन स्थानोंमें गुरु जो धनका वा मीनका वा कर्कका होय तो शुभ होता है—ऐसे कन्याकी
राशिसेभी देखना—और वरप्राप्तिके लिये वा अवस्था निकलजानेके बाद ४ । ८ । १२
इन स्थानोंमें द्विगुणपूजासे अच्छा होता है और आठवां ८ होय तो त्रिगुणितपूजासे
शुभ होता है ॥ १३ ॥

द्वीष्वायागांकसंस्थोव्ययजलनिधनत्र्यभ्रगैश्चेन्नविद्धः शस्तोनिष्टोपिवामं
शुभइहखचरैर्वेधितोनोऽष्टमस्थः ॥ शुक्लेमाघादिपंचास्विनशुभदिवसेप्रा
ग्दलेह्नोव्रतंसत्त्यक्त्वानध्यायरिक्तातिथिमुनिमदनांश्चंद्रभागंप्रदोषम् ॥ १४ ॥

अथगुरोर्वामवेधमाह । द्वीष्विति । द्वीष्वायागांकसंस्थोगुरुस्तदाशुभःस्यात् । तदाक
दा।यदिव्ययजलनिधनत्र्यभ्रगैःखचरैर्नोविद्धःस्यात् द्विर्द्वितीयं इषुपंचमम् आयएकादश

अगाःसप्तमं अंकःनवमं एतत्संस्थेगुरुः व्ययंद्वादशं जलंचतुर्थं निधनमष्टमं तृतीयं अभ्रंदशमं एतत्संस्थैः खचरैः यदिनोविद्धोभवति । तदाशुभःस्यात् । २। ५। ११। ७। ९। १२। ४। ८। ३। १०। वेधितश्चेदशुभइत्यर्थः । अनिष्टे पिव्ययजलनिधनत्र्यभ्रगोपिवामंविद्धः सन्द्वीष्वायागांकसंस्थैः खचरैर्वेधितः सन्नित्यर्थः। इह अस्मिन्व्रतबंधेविवाहेवांशुभः नोष्टमस्थः अष्टमस्थो वेधितोनशुभदःस्यादित्यर्थः। सोतिकालादौत्रिगुणार्चनेनैवशुभः स्यात् । तथाचबृहस्पतिः–"रजस्वलायदाकन्या गुरुशुद्धिंनचिंतयेत् । अष्टमेपिप्रकर्तव्योविवाहस्त्रिगुणार्चनात्" ॥ अथोपनयनेमासादि कमाह । शुक्लइति । शुक्लेशुक्लपक्षेमाघादिपंचमासेषु ज्येष्ठांत्येषु इनशुभदिवसे इनः सूर्यःशुभाःवर्धमानेंदुगुरुबुधशुक्राःएषांदिवसे तस्मिन् अह्नःप्राग्दले दिवसस्यपूर्वार्द्धे व्रतमुपनयनंसंतत्शुभंस्यात् । किंकृत्वा अनध्यायरिक्तातिथिमुनिमदनान् चंद्रभागंप्रदो षंत्यक्त्वा अनध्यायाःवक्ष्यमाणाः रिक्तातिथयश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यःमुनिःसप्तमी मदन स्त्रयोदशी एतान् चंद्रभागःकर्कांशःपापांशादिकंपुरैवनिषेधितम् । प्रदोषोऽनध्यायप्रकरणो क्तः तंत्यक्त्वा ॥ १४ ॥

अब गुरुका वामवेधको कहते हैं ।

भा०–जो गुरु २। ५। ११। ७। ९। इन स्थानोंमें होय तो शुभ होता है परंतु १२। ४। ८। ३। १०। इन स्थानोंमें रहनेवाले ग्रहसे विद्ध नहीं होयतो शुभ होय–अर्थात् द्वादशादि स्थानोंमें कोई ग्रह नहीं होय तो द्वितीयादि स्थानोंमें शुभ होय–और १२। ४। ८। ३। १० इन स्थानोंमें गुरु अनिष्ट होके २। ५। ११। ७। ९ इन स्थानोंम बैठनेवालेसे विद्ध होयतो वामवेध होता है यह वामवेध शुभ है ॥ और जो गुरु आठवां होयतो वामवेधसे शुभ नहीं होता है यह वामवेध व्रतबंधमें और विवाहमें देखना चाहिये और उपनयनको शुक्ल पक्षमें करना–और माघसे पांच महीनाम व्रतबंध करना–और सूर्य गुरु बुध शुक्र पूर्णचंद्रका वार लेना–और पूर्वाह्न लेना–और वक्ष्यमाण अनध्याय–और रिक्तातिथि ४। ९। १४ और कर्कका नवांश और प्रदोष इनका व्रतबंधमें त्याग करना ॥ १४ ॥

शस्तोद्वीशाग्निशाक्रांतकपितृरहितैः सर्वभैर्मौंजिबंधोवेदेशेज्ञेबला-
ढ्येगुरुसितकुजवित्संज्ञकावेदपाःस्युः ॥ स्वर्क्षोच्चांशेषुसौम्याःश्रु
तिपतिरपिचेत्केंद्रकोणस्थिताःस्युर्वर्णीवेदार्थवेत्तापशुगृहधनवान
त्रमंदेंत्यसेवी ॥ १५ ॥

अथव्रतबंधेनक्षत्राण्याह। स्पष्टम्। उक्तंच–"मघाचभरणीज्येष्ठाविशाखाचैवकृत्तिका। नक्षत्रपंचकंप्राज्ञैर्नग्राह्यंव्रतबंधने" ॥ वेदेशेवेदपतौज्ञेबुधेबलाढ्येसति स्थानादिनाबल-

समृद्धेसति तेकेवेदेशाइत्यपेक्षायामाह । गुरुसितकुजवित्संज्ञकाः क्रमात्वेदपाःवेदाधिपतयःस्युः । गुरुः ऋग्वेदस्यशुक्रोयजुर्वेदस्यकुजः सामवेदस्यवित्बुधोऽथर्वणवेदस्य पतिरित्यर्थः । लग्नगोचरबलमाह । स्वर्क्षोच्चांशेषुसौम्याइति । सौम्याः स्वोच्चस्वभागांशेवर्तमानाः श्रुतिपतिरपिवेदपतिरपि स्वोच्चस्वभांशेवर्तमानश्चेद्यदिकेंद्रकोणेस्थिताः स्युस्तदावर्णीब्रह्मचारीवेदार्थवेत्तास्यात् । नकेवलंवेदार्थवेक्तास्यात् । अपितु पशुगृहधनवान्स्यात् । अत्रकेंद्रकोणेशनौमंदेसतिअन्त्यसेवीअंत्यजसेवकः स्यात् । तस्मात्केंद्रकोणेश निर्नभवितव्यः । उक्तंचसंग्रहे-" केंद्रस्थितैरिनाद्यैर्नृपसेवीविट्क्रियःश्ववृत्तिश्च । वेदाभ्यासीयज्वाक्रतुकर्ताहीनसेवकोभवति" इति ॥ १५ ॥

अब व्रतबंधके उपयोगी नक्षत्रोंको कहते हैं ।

भा०-विशाखा-कृत्तिका-ज्येष्ठा-भरणी-मघा-इन नक्षत्रों विना और नक्षत्र शुभ हैं-और वेदस्वामी और बुध बलवान् होय तो श्रेष्ठ है-ऋग्वेदका स्वामी गुरु है-और यजुर्वेदका शुक्र-और सामवेदका भौम-और अथर्ववेदका बुध है और सौम्यग्रह और वेदपतिस्वराशिके वा उच्चके वा स्वनवांशके होके १ । ४ । ७ । १० । ९ । ५ इन स्थानोंमें होवें तो ब्रह्मचारी वेदार्थवक्ता होय और पशुधनवाला होय-और जो केंद्रत्रिकोणमें शनि होय तो ब्रह्मचारी नीचसेवक होय ॥ १५ ॥

चंद्रक्रूराविलग्नेशशिसिततनुपाःषष्ठगेहेसितोंत्येसर्वेरंध्रेबटुघ्नाःक्वच
तनुगइनःश्रेष्ठउच्चेंदुरेके ॥ विद्यांमौंज्युक्तकालेस्थिरचरहरिजन्यु-
त्तरब्राह्महीनेमौंज्याऊर्ध्वंगणेशंगिरमपिविधिवत्पूजयित्वारभेत ॥ १६ ॥

अथलग्नभंगानाह । चंद्रइति । चंद्रः क्रूराः क्रूरग्रहाः विलग्नेतनौ शशिसिततनुपाः षष्ठगेहे शशीचंद्रः सितः शुक्रः तनुपोलग्नपः षष्ठगेहे सितः शुक्रः अंत्येद्वादशस्थाने शेषंसुगमम् । सर्वेरंध्रे अष्टमस्थानेएकेप्रत्येकं बटुघ्नाःबटुमारकाभवंति । किंच क्वचित् अन्यलग्नाभावेतनुगः इनः रविः श्रेष्ठः । उक्तंचमौंजीपटले-" शुभदोबलवान्भानुर्लग्नेगादशमस्तथा । एवंशाखाधिपोयस्मात्सर्वेषांव्रतबंधने ॥ सर्वशाखाधिपोभानुः केचिद्बुर्महर्षयः । तस्माद्गत्यंतराभावेलग्नस्थोर्कः प्रशस्यते " ॥ उच्चेंदुरेकइति । एकेमुनयः उच्चेंदुः उच्चस्थश्चंद्रः तनुगश्चश्रेष्ठइतिवदंति तद्वाक्यं "चंद्रोदयेभिशस्तः स्यात्क्षयरोगीसितेतरे ॥ सितेपक्षेभवेद्यज्वास्वभेतुंगेविशेषतः" इति । अस्यार्थः । सितेतरेकृष्णपक्षे चंद्रोदयेचंद्रयुक्तलग्नेसति व्रतीअभिशस्तः स्यात् क्षयरोगीचस्यात् अभिशस्तोनाममिथ्याभिशस्तः मिथ्याभिशंसी अनेनेदंपातकंकृतमिति यल्लोकामिथ्यावदंतिसोऽभिशस्तः क्षयरोगीस्यादिति कृष्णपक्षेलग्नस्यचंद्रफलमुक्तं सितपक्षेभवेद्यज्वेतिवाक्यंस्पष्टम् अयंश्लोकः पुनःसंस्कारविषयइवभाति । यतः कृष्णपक्षेव्रतबंधेचंद्रस्यफलमुक्तम् तस्यदिवाअसंभवात् । पुनः संस्काराईस्यतुकर्मलोपभयाद्रात्रावपिसंस्कारांविहितोन

न्यस्य । प्रथमव्रतबंधस्तुसर्वैर्ग्रंथकारैर्दिवैवपूर्वाह्णेविहितोनरात्रौ । अतः कारणादि दंवचनंपुनःसंस्कारविषयंप्रतिभाति । पुनःसंस्कारनिमित्तानिरासभारोहणादीनिधर्म शास्त्रप्रसिद्धानि । तादृशंवाक्यंरत्नमालायाम्-" त्रिषट्खगोर्कस्त्रिधनास्तकर्मगश्चंद्र स्त्रिषष्ठाः शनिराहुभौमाः । सर्वेचलभेद्वित्रिकोणकेंद्रगाः शुभाशुभाः स्युर्व्रतबंधकाले " इति । अत्रतृतीयस्यषष्ठस्यसूर्यस्यराशिगतलग्नेसंभवः । नारदेनतु लग्नस्थचंद्रोनिंदि तएव तद्वाक्यमेवं " स्वोच्चसंस्थोपिशीतांशुर्व्रतिनोयदिलग्नगः । तंकरोतिशिशुंनिःस्वंस ततंक्षयरोगिणम्" इति । कन्यालग्नबलंपूर्ववत् । अथविद्यारंभंवृत्तार्द्धेनाह । विद्यांमौंज्युक्त कालेइति । मौंज्याऊर्ध्वंमौंज्युक्तकालेविद्याप्रारभ्यते मौंज्यर्थमुक्तःमौंज्युक्तः सचासौ कालश्चतस्मिन्विद्यांवेदमारभेत् । मौंज्याऊर्ध्वमित्यनेनमौंज्याः प्रागनधिकारःसूचितः । किंकृत्वा गणेशंगिरमपिसरस्वतीमपिविधिवद्विध्युक्तमार्गेणपूजयित्वा । कथंभूतेमौंज्यु क्तकाले स्थिरचरहरिजन्युत्तरब्राह्महीने स्थिरचरहरिजंस्थिरलग्नं चरलग्नं तिसृणामुत्त राणांसमाहारस्त्र्युत्तरंब्राह्मंरोहिणी एभिर्हीनेरहिते मौंज्यर्थमेतानिगृहीतानि विद्यारंभे चाग्राह्याणीत्यर्थः । " जाडचंस्थिरेद्वचंगलग्ने सुविद्याप्तिश्चरेभ्रमः" इति श्रवणात् ॥ १६॥

अथ लग्नभंगाः ।

भा०-चंद्र और क्रूर ग्रह लग्नमें होय-और चंद्र शुक्र लग्नपति ६ छठे होय-और शुक्र १२ वें होय-और आठवें कोई भी ग्रह ब्रह्मचारीको मारक होय-और दूसरा लग्न नहीं होय तो लग्नमें सूर्य किसीके मतमें श्रेष्ठ है-और किसीके मतमें वृषका चंद्र लग्नमें होय तो श्रेष्ठ होय॥

अथ विद्यारंभमुहूर्तः ।

गणेश सरस्वतीका पूजन करके व्रतबंधके मुहूर्तमें व्रतबंधके पश्चात् विद्यारंभ श्रेष्ठ है-और विद्यारंभमें स्थिरचर लग्न और उत्तरा ३ नेष्ट हैं ॥ १६ ॥

केशांतंचौलवत्स्यान्नृपमितशरदीत्याहुरार्याव्रतोक्तकालेमौंजीविमोक्षंगु रुबलमनयोर्नावलोक्यंसुधीभिः ॥ शूद्राणांमौंज्यभावात्तदुदिततिथिभेऽ नस्तभौमेज्यशुक्रे व्यारेवारेलवेमास्युपयमविहितेच्छूरिकाबंधमाहुः ॥ १७॥

इतिमुहूर्तमार्तंडेउपनयनसंस्कारप्रकरणम् ॥

अथकेशांतंमौंजीविमोक्षंचवृत्तार्द्धेनाह । केशांतमिति । तदुक्तंमनुना-" केशांतः षोडशेवर्षेब्राह्मणस्यविधीयते । राजन्यबंधोर्द्वाविंशेवैश्यस्यद्व्यधिकेततः " इति । केशां तंकर्म नृपमितशरदि षोडशेवर्षेचौलवत्स्यादित्यार्याआहुः । सर्वंचौलोक्तमत्रग्राह्यमि त्यर्थः । व्रतोक्तकालेमौंजीविमोक्षमाहुः । स्पष्टम् । अनयोः केशांतमौंजीविमोक्षयोः गुरुबलंसुधीभिर्नावलोक्यम् । अथशूद्राणांमौंज्यभावाच्छुरिकाबंधंवृत्तार्द्धेनाह । शूद्रा णांमौंज्यभावात्तदुदिततिथिभेमौंज्युक्तनक्षत्रे अनस्तभौमेज्यशुक्रैः उदितैःभौमगुरु शुक्रैः व्यारेवारे आरोभौमः तद्रहितवारे लवेनवांशे यत्र कुत्रापिलग्ने भौमनवांश

वर्जितइत्यर्थः । उपयमविहितेमासि विवाहोक्तमासे " विवाहोपयमौसमौ " इत्यमरः । आरोभौमइत्यर्थः । छूरिकाबंधंकटिप्रदेशेच्छूरिकाबंधनमाहुः । तथा च संग्रहे-"शूद्राणांराजपुत्राणांमौंज्यभावेऽस्त्रबंधनम् । मौंजीबंधोक्ततिथ्यादौ कार्यंभौम दिनंविना ॥ " नारदः-" छूरिकाबंधनंवक्ष्येनृपाणांप्राक्करग्रहात् ॥ विवाहोक्तेषुमासेषुशुक्लपक्षेप्यनस्तगे ॥ जीवशुक्रेचभूपुत्रेचंद्रताराबलान्विते ॥ मौंजीबंधर्क्षतिथिषु कुजवर्जितवासरे ॥ तेषांनवांशकेकर्तुरष्टमोदयवर्जिते । शुद्धेष्टमेविधौलग्नषडष्टांत्यविवर्जिते ॥ धनत्रिकोणकेंद्रस्थैः शुभैस्त्र्यायारिगैः परैः ॥ छूरिकाबंधनंकार्यमर्चयित्वासुरान्पितॄन् ॥ अर्चयेच्छूरिकांसम्यग्देवतानांचसन्निधौ॥ततः सुलग्नेबध्नीयात्कटचांलक्षणसंयुताम् ॥ तस्यास्तुलक्षणंवक्ष्येयदुक्तंब्रह्मणापुरा ॥ संमितंच्छूरिकायामंविस्तारेणैवताडयेत् ॥ भाजितंगजसंख्यैश्चअंगुलान्परिकल्पयेत् । शेषंचैवफलंवक्ष्येध्वजायेधनवान्भवेत् । धूमायेमरणंसिंहेजयंश्वायेतिरोगिता ॥ धनलाभोवृषेत्यंतंदुःखीभवतिगर्दभे ॥ गजायेत्यंतसंप्रीतिर्ध्वांक्षेवित्तविनाशनम्" इति । सर्वत्रत्याज्यप्रकरणोक्तंविलोक्यम् । अस्मिन्प्रकरणेकर्णवेधवृत्तंविनासर्वाणिस्रग्धरावृत्तानि । इतिस्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायांमार्तंडवल्लभायांगर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणम् ॥ १७ ॥

अथ केशांतका और मौंजीत्यागका मुहूर्त कहते हैं

भा०-केशांत कर्म सोलहवें वर्षमें चौलके मुहूर्तमें करना-और व्रतबंधके मुहूर्तमें मौंजीका त्याग करना-और इन दोनोंमें गुरुका बल नहीं देखना-और भौम गुरु शुक्र इतने ग्रह उदय होयँ तो श्रेष्ठहैं-और मंगलवार नेष्ट है-और मंगलके नवांशका लग्न नेष्ट है-और शूद्रोंके नहीं होता है जिससे विवाहके मासमें छूरिकाबंधन श्रेष्ठ है ॥ १७ ॥

इति मुहूर्तमार्तण्डटीकायां गर्भाधानादिसंस्काराः ॥

अथ विवाहप्रकरणम् ।

शुद्धांगोत्रकुलादिभिर्गुणयुतांकांतांवरश्चोद्वहेद्वर्णोवश्यभयोनिखेचरगणाः कूटंचनाडीक्रमात् ॥ वर्णाद्याबलिनोयथोत्तरमहींदूर्ध्वंगुणैक्यंशुभंवर्णा विप्रमुखाझषादिहवरोवर्णोत्तमःस्याच्छुभः ॥ १ ॥

अथविवाहप्रकरणंविवक्षुस्तावत्घटितगुणविचारंद्वादशभिर्वृत्तैराह । अतःपरं अत्रग्रंथेसर्वाणिशार्दूलविक्रीडितानि । वरः गोत्रकुलादिभिः शुद्धांकांतांकमनीयाकन्यामुद्वहेत् चकाराद्वरोपिएवंविधोभाव्यः गोत्रशुद्धिर्ग्रंथांतराज्ज्ञातव्या । कुलमपिपंचसप्तनिर्णयमपि एतद्द्वयंग्रंथांतराज्ज्ञात्वाअन्यदत्रावलोकयेत् । अथयथोत्तरंबालिष्ठंघटितक्रममाह । वर्णइति । वर्णः १ वश्यं २ भं ३ योनि ४ खेचर ५ गणः ६ कूटं ७ नाडी ८ क्रमाद्यथोत्तरंबलिनः स्युः अहींदूर्ध्वमष्टादशाधिकंगुणैक्यंयथोत्तरंस्याच्छुभम् । तत्रादौवर्णलक्षणमाह । झषात्मीनात्सकाशात् विप्रमुखाः ब्राह्मणादयोवर्णाः

पुनर्गणनयाज्ञेयाः। तद्यथा मीनोब्राह्मणः मेषः क्षत्रियः वृषोवैश्यः मिथुनः शूद्रः पुनः कर्कोब्राह्मणः सिंहः क्षत्रियइत्यादि। इहास्मिन्राशिमेलनेवर्णोत्तमोवरः शूद्रः स्यात् नान्यथेत्यर्थात्सिद्धम् ॥ १ ॥

अब गुणविचार करते हैं।

भा०-प्रथम तो कन्याका शुद्ध गोत्रकुलादिक देखके गुणयुक्त सुंदर कन्यासे विवाह करना ऐसेही गोत्रादिक वरकाभी देखना-और वर्ण १ वश्यं २ भं ३ योनि ४ खेचर ५ गण६ कूट७ नाडी८ए क्रमसे एकसे दूसरा बलवान है-जैसे वर्णसे वश्य बलवान है और वश्यसे भ बलवान है इत्यादिक समझना ॥ और गुणोंका ऐक्य १८ अठारहसै ऊपर शुभ होय-और मीनसे ब्राह्मणादिक वर्ण गिनना-जैसे मीन १२ ब्राह्मणहै-मेष १ क्षत्रिय-वृष २ वैश्य-मिथुन ३ शूद्र ऐसै त्रिरावृत्ति करनी -ऐसे पुरुषका उत्तम वर्ण चाहिये हीनवर्णकी कन्या चाहिये ॥ १ ॥

नुर्भक्ष्याजलजावशाविहरयोवश्याविकौर्प्याहरेरस्यालिर्नशुभोनुरब्जहरयो
नेष्टाःस्युरन्यज्जनात् ॥ भेगण्येऽकहतेमिथस्त्र्यगशराःशेषंनसचाश्विभाद्
श्वेभाव्याहिभोगिनःश्ववृषभुङ्मेषाखुभुग्द्वयंदुराः ॥ २ ॥

अथवृत्तार्द्धेनवश्यमाह। नुः नृराशेः मनुष्यराशेः जलजाजलचराभक्ष्याः। तस्यैव विहरयः सर्वेवशाः विगतः हरिः सिंहोयेभ्यस्तेविहरयः सिंहरहिताः सर्वेवश्याइत्यर्थः। हरेः सिंहस्यविकौर्प्यावश्याः कौर्प्योवृश्चिकः विगतः कौर्प्यो येभ्यस्तेविकौर्प्याः सिंहस्यवृश्चिकरहिताः सर्वेराशयोवश्याः। अथानंतरोक्तस्यहरेः अलिर्वृश्चिकोनशुभःवैरीत्यर्थः। नुः मनुष्यराशेः अब्जहरयः नेष्टाः स्युः। अब्जाः जलजाः हरिः सिंहः एतेनेष्टाः। मेलनंनकर्तव्यमित्यर्थः। अन्यज्जनात् अन्यत्अस्यभक्ष्यादिकं जनाज्ज्ञेयम्। तद्यथा नुः पुरुषस्यगौर्वश्याभवति। अत्रपरस्परंमित्रत्वंदृश्यते तस्मादनयोर्मेलनंशुभं स्यात्। इदमेवम्लेच्छजातीयवधूवरयोर्नशुभम्। म्लेच्छानांगौर्भक्ष्यम्। इत्येवंलोकप्रचारतो विचारणीयमित्यर्थः। राशिस्वरूपंबृहज्जातकवशादवगंतव्यम्। बृहज्जातके-"मत्स्यौघटीनृमिथुनंसगदंसवीणंचापीनरोश्वजघनोमकरोमृगास्यः॥ तौलीससस्यदहनाप्लवगाचकन्याशेषाः स्वनामसदृशाः खचराश्चसर्वे" ॥ अथभयोनीद्वावपिवृत्तैकेनाह। भेगण्येइति।

मिथः परस्परंवधूवरयोर्भिन्नक्षत्रे वधूनक्षत्राद्वरनक्षत्रंगण्यं वरनक्षत्रात्कन्यानक्षत्रं गण्यम् उभे अपिनवभिर्भाजितेकार्ये। शेषंत्र्यगशराः त्रिसप्तपंच भवति तदानसत्स्यात् । अथयोनि माह । अश्विभादिति । अश्विभात्सकाशाद्भानांनक्षत्राणांश्वादयोयोनयोभवंति । अश्वोअश्विन्याः इभोभरण्याः अविर्मेषःकृत्तिकायाः अहिःसर्पोरोहिण्याः भोगीसर्पोमृगस्य श्वाश्वानःआर्द्रायाः वृषमुंदुरुंभुनक्तीतिवृषभुग्मार्जारःपुनर्वसोः मेषःप्रसिद्धः पुष्यस्य आखुभुग्मार्जारआश्लेषायाः द्वयुंदुरौद्वौउंदुरौमघापूर्वाफाल्गुन्योः ॥ २ ॥

अब वश्य कहते हैं ।

भा०–मनुष्यराशिके जलचरराशितो भक्ष्य है॥ और मनुष्यके सिंह विना सब वश्य हैं॥ और सिंहके वृश्चिक विना सव वश्य हैं. मनुष्यके जलजसे और सिंहसे मिलाना नेष्ट है ॥ अर्थात् वरकन्याके परस्पर वैरराशि नहीं लेनी–और विचार लौकिकसे देखना ॥

अब भयोनि कहते हैं ।

वरके नक्षत्रसे कन्याका नक्षत्रतक गणके–कन्याके नक्षत्रसे वरके नक्षत्रतक गणना, फेर दोनोंको नवका भाग देना सो ३ । ५ । ७ । शेष रहे तो अशुभ है ॥ २ ॥

गौःकालीपशुभुङ्महिष्यथपशुद्विड्द्वौ मृगौश्वाकपिर्द्वौबभ्रूकपिसिंहवाजिहरि-गोनागाःक्रमाद्योनयः ॥ सिंहेभंमहिषाश्वमोतुखनकंश्वैणंच कीशाविगोव्या-घ्रंबभ्रुफणीतिभीरुवरयोःप्रेष्येशयोश्चत्यजेत् ॥ ३ ॥

गौरुत्तराफाल्गुन्याः कालीमहिषीहस्तस्य पशुभुग्व्याघ्रश्चित्रायाः महिषीस्वात्याः पशुद्विड्व्याघ्रो विशाखायाः द्वौमृगौअनुराधाज्येष्ठयोः श्वामूलस्य कपिर्वानरःपूर्वाषाढायाः द्वौबभ्रूउत्तराषाढाभिजितोः बभ्रुनकुलौ कपिर्वानरःश्रवणस्य सिंहोधनिष्ठायाः वाजी अश्वःशततारकायाः हरिःसिंहःपूर्वाभाद्रपदायाः गौरुत्तराभाद्रपदायाः नागोहस्ती रेवत्याः। इतियोनिमभिधाययोनिवैरमाह । सिंहश्चइभश्चसिंहेभंसिहगजं महिषाश्वं ओतुखनकंमार्जारोंदुरु श्वैणंश्वानमृगौ कीशाविवानरमेषं गोव्याघ्रं बभ्रुफणिनकुलसर्पै इतिवैरं भीरुवरयोः वधूवरयोः प्रेष्येशयोः प्रेष्यः सेवकः ईशःस्वामी एतयोश्चत्यजेद्ध नयत् ॥ ३ ॥

भेशामंशुबुचंरबूशुमगुशाःशोगुः क्रियात्स्यूरवेर्मित्राणीज्यकुजेंदवःशनिसितौशत्रूविधोर्नोरिपुः ॥ मित्रेसूर्यबुधौकुजस्यविदरिःसूर्येंदुजीवाहिताज्ञस्यार्कास्फुजितौहितौविधुररिःसूरेःसितज्ञावरी ॥ ४ ॥ मित्राण्यर्ककुजेंदवोथभृगुजस्यारीरवींदूहितौमंदज्ञौचशनेःकुजेंदुरवयोनेष्टाःसितज्ञौहितौ ॥ पूर्वार्द्रांतककोत्तरं नरिसुरेर्कात्यादितीज्यानिलेदुश्रुत्यश्विनिमित्रमन्यदसुरैर्दैत्यैर्नृणांस्यान्मृतिः ॥ ५ ॥

योनिचक्रम् ।

वै.	यो.	न.
भैसा	अश्व	अ.
सिंह	गज	भ.
वंदर	मीढा	कृ.
नाळिया	सर्प	रा.
नालिया	सर्प	मृ.
हिरण	स्वान	आ.
उंदर	मार्जार	पु.
वानर	मीढो	पु.
उंदर	मार्जार	आ.
मार्जार	उंदरा	म.
मार्जार	उंदरा	पू
व्याघ्र	गौ	उ.
अश्व	भैसा	ह.
गौ	व्याघ्र	चि.
अश्व	भैसा	स्वा.
गौ	व्याघ्र	वि.
स्वान	हिरण	अ
स्वान	मृग	ज्य.
हिरण	स्वान	मू.
मीढा	वानर	पू.
सर्प	नकुल	उ.
सर्प	नकुल	श्र.
स्वान	कपि	अ.
मीढा	वानर	ध.
गज	सिंह	श.
भैसा	अश्व	पू.
सिंह	गज	उ.
व्याघ्र	पशु	रे.

भा०—और योनि वैरयोनिचक्रमें देखनी ॥ वर कन्याके और स्वामिसेवकके-वैरयोनि नहीं लेना

अथग्रहवैरावैरंविवक्षुस्तावद्राशिनाथानाह । क्रियान्मेषाद्यानांराशीनां ईशाः भेशाः ऐतत्क्रमेणस्युः । मंमंगलोमेषस्य शुःशुक्रोवृषभस्येत्यादिस्पष्टम् । खेःसूर्यस्यईज्यकुजेंदवोमित्राणि ईज्योगुरुःकुजोभौमः इंदुश्चंद्रः एतेरवेर्मित्राणि सुहृदः स्युः । शनिसितौशत्रू शनिःप्रसिद्धः सितः शुक्रः एतौशत्रुवैरिणौ अर्थादन्येउदासीनाः विधोर्नोरिपुः विधोश्चंद्रस्यरिपुर्नास्ति सूर्यबुधौमित्रे अन्येसर्वेउदासीनाः । कुजस्यभौमस्यवित् बुधः अरिः । सूर्येंदुजीवाः हिताः मित्राणि अन्यौसमौ । ज्ञस्यबुधस्य अर्कास्फुजितौरविशुक्रौहितौमित्रे विधुश्चंद्रः अरिः वैरी अन्ये समाः । सूरेः गुरोः सितज्ञौशुक्रबुधौअरीवैरिणौ ॥ ४ ॥ अर्ककुजेंदवःरविभौमचंद्राःमित्राणिअन्येसमाः । भृगोः जातः भृगुजः तस्यभृगुजस्यशुक्रस्यरवींदूसूर्यचंद्रौशत्रूमंदज्ञौशनिबुधौहितौमित्रे अन्येसमाः । शनेःकुजेंदुरवयः अरयः सितज्ञौमित्रे अन्येसमाः । अथगणमाह । पूर्वार्द्रांतकेति । पूर्वास्तिस्रः आर्द्राप्रसिद्धा अंतकोभरणी कःरोहिणी उत्तरास्तिस्रः एतन्नक्षत्रनवकंनरिभवति । नृगणमित्यर्थः । अर्कोहस्तः अंत्यंरेवती अदितिःपुनर्वसुः ईज्यः

पुष्यः अनिलःस्वाती इंदुर्मृगः श्रुतिः श्रवणः अश्विनीप्रसिद्धा मैत्रमनुराधा एतन्नक्षत्रनवकंसुरेदेवेभवति । देवगणमित्यर्थः । अन्यत्कृत्तिका आश्लेषा मघा चित्रा विशाखा ज्येष्ठा मूलं धनिष्ठा शततारका एतन्नक्षत्रनवकमसुरेभवति । रक्षोगणमित्यर्थः । दैत्यैर्नृणांमृतिर्भवति ॥ ९ ॥

भा०—मेषका १ स्वामी भौम है । ऐसे वृषका २ शुक्र है—मिथुनका ३ बुध-४ चंद्रमा । ५ सूर्य—बुध ६ का—शुक्र ७ का मंगल ८ का—गुरु ९ का—शनि १० । ११ का—गुरु १२ स्वामी है—और ग्रहोंके मित्रसमशत्रुका विचार चक्रमें देखना—कन्यावरके राशि पतिके शत्रुता न चाहिये—पू० ३ आ० भ० रो० उत्तरा ३ यह ९ नक्षत्र मनुष्य गणके हैं. ह० रे०पु० पुष्य—स्वा० मृ० श्र० अश्वि० अनु० यह९ देवगणके हैं—और कृ० आश्ले० म० चि० वि० ज्ये० मू० ध० श० राक्षसगण है—कन्यापुरुषके दैत्यमनुष्य होय तो मृत्यु होय ॥ ४ ॥ ५ ॥

मैत्रीचक्रम् ॥

सू.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.	ग्रहाः
सू.चं.मं.	सू. बु.	सू.चं.गु.	सू. शु.	सू.चं.मं.	बु. श.	बु.शु.श.	मित्राणि.
बु.	मं. शु. श. गु.	शु. श.	मं. गु. श.	श.	मं. गु.	गु.	समाः
श. शु.	०	श. बु.	चं.	बु. शु.	चं. सू.	सू. चं.मं.	शत्रवः

स्याद्देवासुरयोःकलिर्नृसुरयोर्मध्यंस्वयोःसौहृदंनैःस्व्यंद्विव्ययकेषडष्टसु-
विपद्वैपुत्र्यमर्थांकके ॥ शेषेर्थाविविधाविभैकचरणेभिन्नर्क्षराश्यैककंभि-
न्नांघ्र्येकभमेतयोर्गणखगौनाडीनृदूरंनच ॥ ६ ॥

देवासुरयोर्देवदैत्ययोःकलिःस्यात् । नृसुरयोर्नृदेवयोर्मध्यंस्यात् । स्वयोर्मेलनेसौहृदंस्यात् । अथकूटमाह । नैःस्व्यमिति । द्विव्ययकेद्विर्द्वादशेनैःस्व्यंनिःस्वस्यभावोनैःस्व्यंनिर्धनत्वंस्यात् । षडष्टसुविपत्मरणंस्यात् । वैपुत्र्यमर्थांकके अर्थांककेपंचमेनवमे वैपुत्र्यमनपत्यत्वंस्यात् । शेषेउर्वरितेतृतीयैकादशेचतुर्थदशमेउभयसप्तमे एकर्क्षेविविधार्थाःधनपुत्रपश्वादयःस्युः।कथंभूतेशेषे विभैकचरणे विगतंभैकचरणं नक्षत्रैकचरणं यस्मात् तथातस्मिन्नक्षत्रैकचरणेकूटे अनिष्टंफलंश्रूयते—"एकराशौशुभोद्वाह एकमांशेमृतिप्रदः" इति । एकऋक्षस्यचत्वारोभेदाः एकराशिभिन्नर्क्षमेकर्क्षभिन्नराशिःएकराशिनक्षत्रभिन्न

चरणम् एकराशिनक्षत्रचरणंचेतिचत्वारोभेदाः तत्रएकराशिनक्षत्रचरणंनिंदितम् । विभैकचरणइति । अथशुभकूटयद्भिन्नर्क्षराश्यैककंराश्यैकत्वंयच्चाभिन्नांघ्र्यैकभमेतयोर्गणखगौनाडीनृदूरंचन अत्रकिमपिनावलोक्यं शुभमित्यर्थः । नृदूरंवक्ष्यमाणम् । भिन्नांघ्र्यैकभमित्यत्रभेदद्वयमागतंभवति । एकर्क्षभिन्नराशिकम् अपरमेकराशिनक्षत्रभिन्नचरणंतस्मात् एकराशिनक्षत्रचरणंत्यक्त्वात्रिषुभेदेषुगणादिकंनचिंतयेत् तत्रगणादिदोषेसत्यपिशुभंस्यादित्यर्थः। उक्तंचबृहस्पतिना—"एकराशौपृथक्धिष्ण्ये पृथग्राशौतथैकभे। गणनाडीनृदूरंच ग्रहवैरंनचिंतयेत् ॥ " कालनिर्णये—"दंपत्योरेकनक्षत्रे भिन्नपादे शुभावहम्। दंपत्यारेकपादेतुवर्षांतेमरणंध्रुवम् ॥" इति ॥ ६ ॥

भा०—और देवदैत्योंके कलह होय और देवमनुष्योंके मध्य है—वरकन्याका एक गण होयतो भीति होय ॥ अब कूट कहते हैं—वरकन्याकी दुजीबारभी राशि होवै तो २। १२। निर्धन होय ॥ और ६। ८ छटी आठमी होवे तो मरण होय—और नवी पांचमी९।५।होय तो संतान नहीं होय ॥ और ३। ११। ४। १०। और दोनोंकी सातमी वा एकमी शुभ है. और दोनोंका एकनक्षत्रका एक चरण नहीं होयतो ३। १०। ११। ४। १। ७। यह शुभ है—और जो शुभकूटमें भिन्न नक्षत्र होय ने राशि एक होय तो—और जो नक्षत्र एक होय ने चरण पृथक् होय तो गणखगनाडीनृदूरोंको नहीं देखना। नृदूरको आगे कहेंगे ॥ ६ ॥

षट्काष्टेसमभंचषष्ठसहितंचेच्छोभनंस्यात्समंभंद्विर्द्वादशकेद्वितीयसहितंश्रेष्ठं
स्त्रियायुग्घरिः ॥ मूलेंद्रार्कभपाश्यजैकचरणादित्यार्यमेशाश्विभैर्याम्येंद्वी
ज्यभमित्रभाग्यवसुभत्वाष्ट्रांब्वहिर्बुध्न्यभैः ॥ ७ ॥

अथग्राह्यषट्काष्टकंद्विर्द्वादशंचाह । षट्काष्टेइति । समभंकर्ककन्यादिचेद्यदिषष्ठसहितंस्यात्तदाशोभनंस्यात् ग्राह्यंस्यादित्यर्थः । तद्यथा । वृषःसमभंतस्मात्सकाशात् षष्ठेनतुलाधारेणसहितंयदिभवतितदाग्राह्यंस्यादित्यर्थः । तत्स्वामिनोमैत्र्यभावात् समभं अष्टमेनसमंनग्राह्यम् । एवमेवग्राह्याग्राह्यंविलोकयेत् । अथग्राह्यंद्विर्द्वादशंचाह । द्विर्द्वादशकंसमभंद्वितीयसहितंयदाभवतितदाश्रेष्ठंशोभनंस्यात् विपरीतमसत् । अत्रसिंहेविशेषमाह । स्त्रियायुग्घरिरिति। विषमोपिसिंहःस्त्रियाकन्ययायुग्युक्तःश्रेष्ठः। अथनाडीमाह । मूलेति। अत्रश्लोकेतृतीयांतैस्त्रिभिःपदैःतिस्रोनाड्यःसूचिताः । मूलंप्रसिद्धम् इंद्रोज्येष्ठा अर्कभंहस्तः पाशीशततारका अजैकचरणंपूर्वाभाद्रपदा आदित्यंपुनर्वसुः अर्यमाउत्तराफाल्गुनी ईशआर्द्रा अश्विभमश्विनी एभिर्नवनक्षत्रैरेकनाडीभवति । याम्यंभरणी इंदुर्मृगः इज्यभंपुष्यः मित्रमनुराधा भाग्यभंपूर्वाफाल्गुनी वसुभंधनिष्ठा त्वाष्ट्रंचित्रा अंबुपूर्वाषाढा अहिर्बुध्न्यमुत्तराभाद्रपदा एभिर्नवनक्षत्रैरेकनाडीभवति ॥ ७ ॥

भा०—समषट्काष्टकका दोष नहीं है—जैसे वृषसम है इससै छठा तुल है इससै जों षट्काष्टक होयतो दोष नहीं है ॥ और द्विर्द्वादशमें २ । १२ । सम जो दूजासहित होयतो दोष नहीं है ॥ सिंहमें विशेष कहते हैं—विषम जो सिंह कन्या जो स्त्री उससे युक्त श्रेष्ठ है॥

अब नाडीको कहते हैं।

मू० ज्ये० ह० श० पूर्वाभाद्रपदा—पुन० उत्तराफाल्गुनी—आर्द्रा—अश्विनी९ यह एक नाडीके ९ नक्षत्र हैं ॥ भ० मृ० पुष्य—अनु० पूर्वा फा० ध० चि० पूर्वाषाढा—उत्तराभाद्रपदा यह ९ दूजीनाडीके ९ नक्षत्र हैं ॥ ७ ॥

अन्यैर्नाड्यइहैकनाडिनवकेस्यातांद्विभेचेन्मृतिर्गोदादक्षिणतः क्वचिन्नृ-
पमुखेपार्श्वैकनाडीहिता ॥ मैत्र्याद्द्विव्ययमर्थनंदमपिसत्षट्काष्टकंवश्यतः
षड्भिःस्त्रीनृगणावरोस्त्रपगणःसत्कूटमैत्र्योस्तदा ॥ ८ ॥

अन्यैरुर्वरितैर्नक्षत्रैरेकनाडी एवंतिस्रोनाड्योभवंति । इहविवाहविषयेयदाएकनाडीनवके द्विभेवधूवरयोर्भिन्नक्षत्रेचेत्स्यातांतदामृतिर्मरणंस्यात् । अथगौतम्यादिदक्षिणेदेशेक्षत्रिया दीनांचअन्यवध्वाअलाभेगतिमाह । गोदादक्षिणतः गोदागौतमीतस्याःदक्षिणतः द क्षिणेदेशेसर्ववर्णेनृपमुखेक्षत्रियादौसर्वदेशस्थेकचित् अन्यकन्याया अलाभेसतिपार्श्वैकना डीहिताशुभास्यान्नमध्यनाडी । उक्तंचरत्नकोशे—" अग्रनाडीव्यधेभर्ता मध्यनाडीव्यधे द्वयम् । पृष्ठनाडीव्यधेकन्या म्रियतेनात्रसंशयः ॥ समासन्नेव्यधेशीघ्रं दूरवेधेचिरेणतु । व्यधांतरभमानेन वर्षंदुष्टंप्रजायते " इति ॥ ब्राह्मणविषयम् ॥ " जठरेनिर्धनत्वंच गर्भे मरणमेवच । पृष्ठेदौर्भाग्यमाप्नोति तस्मात्तांपरिवर्जयेत् " इति ॥ ज्योतिःप्रकाशे—"निध नंमध्यनाड्यांचदंपत्योर्नैवपार्श्वयोः " ॥ अथव्यवस्थातत्रैवोक्ता—" करग्रहेपृष्ठनाड्यौ ननिंद्येइतियद्वचः । तत्क्षत्रियादिविषयंगौतमीयाम्यतस्तथा " इति । अथपूर्वोक्तानां द्विर्द्वादशानांशुभत्वमाह । मैत्र्येति । मैत्र्याग्रहमैत्र्या द्विव्ययंद्विर्द्वादशं अर्थनंदंपंचमनवमं सत्शुभंस्यात् वश्यादिषड्भिःषट्काष्टकंशुभंस्यात् । वश्यभयोनिखेचरगणनाडीभिःष डष्टकंशुभंस्यादित्यर्थः । अथयदास्त्रीनृगणावरोऽस्त्रपगणोरक्षोगणःस्यात्तदातन्मेलनंस त्कूटमैत्र्योःसत्योःशुभंस्यात् ॥ ८ ॥

भा०—और शेषरहे कृ० रो० आश्ले०म० स्वा० वि०उत्तराषाढा श्र०रे०इन्हों९नक्षत्रोंकी तीजी नाडी है ॥ विवाहमें स्त्रीपुरुषका नक्षत्र एकनाडीमें होवेतो मृत्यु होय ॥ और दूसरी कन्या नहीं मिले तौ गौतमीनदीके दक्षिणवासी क्षत्रियादिकोंके मध्यनाडी विना दोनोंके एक नाडी शुभ होती है—और कन्यापुरुषके राशिस्वामियोंके परस्पर मित्रता होयतो २ । १२ । ५ । ९ । यह अशुभकूटभी शुभ होय—और वश्यादि छसे ६ षडाष्टक ६ । ८ शुभ होताहै॥ और स्त्री मनुष्यगणकी होय ने वर राक्षसगणका होयतो सत्कूट मित्रतासे शुभ होता है॥८॥

रक्षःस्त्रीनृपुमान्यदावशमुखैःषड्भिर्युतंशोभनंस्त्रीभान्नानिकटेनृदूरमशुभंखे
टोडुमैत्र्योःशुभम्॥द्व्यर्केताम्रसुवर्णमष्टरिपुकेगोयुग्ममर्थांकके रौप्यंकांस्य
मथैकनाडियुजिगोस्वर्णादिदत्त्वोद्वहेत् ॥ ९ ॥

अथयदारक्षःस्त्री रक्षोगणास्त्री नृपुमान्नृगणःपुरुषःस्यात् तदावशमुखैःषड्भिःवश्य भयोनिखेचरकूटनाडीत्येतैःषड्भिर्युतंतन्मेलनंशुभंस्यात् । अथनृदूरंसापवादमाह । स्त्री भात्स्त्रीनक्षत्रात्नाइतिनृनक्षत्रं यदिनिकटेसमीपेभवति तदानृदूरंस्यात् । कथंभूतंनृदूर म् अशुभम् अशुभफलदम् । इदंनृदूरंखेटोडुमैत्र्योःसत्योःशुभंस्यात् उडुमैत्रीनक्षत्रमैत्रीयो निमैत्रीतियावत् । अथसंकटेदुष्टकूटादौदानमाह । द्व्यर्केइति । द्व्यर्केद्विर्द्वादशेताम्रसुवर्णादि दत्त्वाउद्वहेत् । अष्टरिपुकेषडष्टकेगोयुग्मंमिथुनंदत्त्वाउद्वहेत् अर्थांककेपंचमनवमेरौप्यंकां स्यंचदत्त्वोद्वहेत् । अथएकनाड्यांदानमाह । एकनाडीयुजिगोस्वर्णादिदत्त्वोद्वहेत् । एक नाडीयोगेगोस्वर्णान्नवस्त्राणिबहूनिदत्त्वोद्वहेत् । राजमार्तंडे-"षडष्टकेगोमिथुनंप्रदद्या त्कांस्यंसरौप्यंनवपंचमेच । नाड्यांतुधेन्वन्नसुवर्णवस्त्रं द्विर्द्वादशेब्राह्मणतर्पणंच" ॥ उद्वा हतत्त्वे-" ताम्रंहेमधनव्ययेरजतयुक्कांस्यंशरांकेवृषं गांदद्याच्चषडष्टकेद्विजभुजिस्वर्णंचै नाडीयुतौ " इति ॥ ९ ॥

भा०-और रक्षोगणकी स्त्री और मनुष्यगणका पुरुष होयतोभी वश्यभयोनिखेचरकूट-नाडीयोंसे युत मेलन शुभ है ॥ और स्त्रीके नक्षत्रसे पुरुषका नक्षत्र नजीक होयतो उनको नृदूर कहते हैं-नृदूर अशुभ है-और खेटमैत्रीसे और योनीकी मैत्रीसे नृदूर शुभ होता है॥ अब संकटमें दुष्टकूटादिकोंका दान कहते हैं-दूजा बारमा कूट होयतो तांबा सोनाको देके विवाह करना-और ६ । ८ होयतो गौमिथुनका दान देके विवाह करना ॥ और ९ । ५ होयतो रूप्यकांसी देके विवाह करना ॥ और एकनाडीमें होयतो गो सुवर्ण वस्त्र अन्नादिक बहुत दान करके विवाह करना ॥ ९ ॥

भूर्वर्णैक्यवरोत्तमेथवशभक्ष्येऽर्द्धंद्वयंमित्रयोःखंवैराशनकेधरारिवशकेथोस
द्व्योरन्वयः ॥ मिश्रेतच्छकलंत्वथातिसुहृदोर्वेदास्त्रयोमित्रयोरेकःस्या
द्द्विषतःस्वभावगुणयोर्द्वौखंमहद्वैरिणोः ॥ १० ॥

अथगुणविचारंत्रिभिर्वृत्तैराह । तत्रादौवर्णगुणविचारमाह । वर्णैक्यवरोत्तमेभूरेकोगु णोज्ञेयः वर्णयोरैक्यंयस्मिन्घटिते तद्वर्णैक्यंवरउत्तमोयस्मिंस्तद्वरोत्तमंच उभयत्रापिएकै कोगुणोज्ञेयः अर्थाद्धीनवरेगुणाभावः । उक्तंचज्योतिर्निबंधे-" एकोगुणः समेवर्णेतथाव र्णोत्तमेवरे । हीनवर्णे गुणःशून्यंकेप्याहुः सदृशेदलम्" इति । अथवश्यगुणविचारमाह। वशभक्ष्येअर्द्धमेकस्यार्द्धगुणः वशभक्ष्यंयथामनुष्याणांजलजावशा भक्ष्याश्च तत्रअर्द्धगुणो ग्राह्यः। एतत्तुद्विजादौज्ञेयम्। द्विजातयस्तुकदाचिच्छ्राद्धेपाठीनजातीयमत्स्यभक्षकाभवंति ।

नसर्वेषाम् । तस्माद्वधूवरजातिं विचार्ययोजनीयम् । हीनजातौशून्यंयतः खंवैराशनकेइत्य स्मिन्नेवश्लोकेउक्तत्वात् । एवमेवसिंहस्यसर्वेवश्याः भक्ष्याश्चभवंति । तत्रमनुष्याः वैर भक्ष्यं वृश्चिकस्तुवैरीअन्येवशभक्ष्यम् । अथमित्रयोः परस्परंसुहृदोः द्वयंगुणद्वयंज्ञेयम् । तत्र विचारः । स्वजातौमित्रत्वंप्रकटं मनुष्याणांमेषवृषाश्वमृगैःसहमित्रत्वं तत्रहीनजातीयानां पशवोवशभक्ष्यं तत्रार्द्धगुणः अन्यत्रद्वयम् । अथअरिवशके धरा एकोगुणः अरिवशकंयथा मनुष्याणांवृश्चिकः सिंहवृश्चिकयोर्नित्यंवैरम् । वृश्चिकदष्टः सिंहोमरणमाप्नोतीतिलोकेप्र सिद्धम् तस्मादत्रगुणाभावः । प्रथमंवशभक्षणे अन्यज्जनादित्युक्तम् तस्मात्सुबुद्धिभिर्वि चार्यवक्तव्यम् । ममात्रवश्यविचारणेबुद्धिरेवंस्फुरिता।अत्रयद्विरुक्तंतद्बुधैः शोधनीयम् । ननुवश्यभक्षणेकौप्योनवश्योहरेरित्येवोक्तम् । त्वयाकथमुक्तंसिंहस्यमनुष्यावैरिभक्ष्यमि ति। सत्यं।तच्छ्लोकोक्तलक्षणंसर्वसामान्यमस्ति। अतएवोक्तंग्रंथकर्त्रा अन्यज्जनादिति।सिंह स्तुनरगजादिप्रतापिमारणेऽत्युत्सुकः अन्येषांमारणेउदासीनः असदृशत्वात् । उक्तंच- "वैरवश्येगुणाभावो द्वयोः सख्येगुणद्वयम् । वशवैरेगुणश्चैकोवशभक्ष्येगुणार्द्धकम्" इति । अथतारागुणविचारमाह । सद्वयोः उभयतः सत्तारयोः सतोः अत्रयः त्रयोगुणाः । एतदुक्तंभवति । भेगण्येंकहृतेइत्यनेन प्रकारेणउभयतोपियदिसत्तारेभवत स्तदात्रयोगुणाइत्यर्थः । मिश्रेतच्छकलमिति । मिश्रेएकतः शुभातारा एकतः अशुभा एवंविधेमिश्रेसति तच्छकलंतेषांत्रयाणांशकलं सार्द्धेकोगुणइत्यर्थः । अन्यथागुणाभावइत्यर्थात्सिद्धम् । उक्तंच-"एकतोलभ्यतेताराशुभाचैवाशुभान्यतः॥ त दासार्द्धोगुणश्चैकस्ताराशुद्धौमिथस्त्रयः ॥ उभयोर्नशुभातारातदाशून्यंसमादिशेत्" ॥ अथयोनिगुणविचारमाह । अतिसुहृदोर्वेदाश्चत्वारोगुणाः मित्रयोस्त्रयः द्विषतोर्वै रिणोरेकः स्वभावगुणयोर्द्वौ महद्वैरिणोः खं शून्यंगुणः स्यात् । एवंपंचप्रकारे णयोनिगुणाः । अस्यविवेकः अष्टाविंशतिनक्षत्राणाम् अश्वादयःसर्वाश्चतुर्दशयोनयः तत्र सिंहेभंमहिषाश्वमित्यादियदुक्तं तन्महद्वैरं तत्रापिमहद्वैरेमहिषाश्वं वानरमेषकम् एतद्वय मुदासीनं स्वभावगुणं परस्परघाताभावात् । अथैकयोनिषु अतिमित्रत्वंज्ञेयम् एकयोनिष्व पिगजयोः श्वानयोः मार्जारयोः व्याघ्रयोः सिंहयोः एकयोनित्वेपिनमित्रत्वं परस्परकलह कारणात् एतद्युग्मपंचकंस्वभावगुणम् एतद्युग्मपंचकंतुमहद्वैरस्थं महिषाश्वंवानरमेषम् ए तद्द्वयमित्येतद्युग्मसप्तकंस्वभावगुणं व्याघ्रस्तुसर्पोंदुरुनकुलेषुउदासीनः सिंहोप्येवमेवउदा सीनः तथाएतौव्याघ्रसिंहौ अन्येषांवैरिणौ सर्पमार्जारयोर्वैरं श्वमेषयोः मैत्रं गोमहि ष्योर्मैत्रमुंदुरुसर्पयोर्वैरम् एवंशत्रुमित्रादिकम् उदासीनत्वंचविचार्यउक्तवद्गुणाज्ञातव्याः । औदासीन्ये स्वभावगुणवत् गुणग्रहणम् उदासीनानांगुणायद्यपिनोक्तास्तथापिस्वभाव गुणे महिषाश्वेमेषवानरेचऔदासीन्यंदृश्यते तस्माद्देतद्द्वयम् उदासीनेगुणग्रहणंकर्तव्यमि त्यर्थाज्ज्ञायते । उक्तंच-"महावैरेचवैरे च स्वभावेचयथाक्रमम् ॥ मैत्रेचैवातिमैत्रेचखेंद्व द्वित्रिचतुर्गुणाः" इति ॥ १० ॥

भा०-जो वर उत्तमवर्णका होय अथवा दोनोंका एक वर्ण होवे तो गुण एक १ होय ॥ और वर हीनवर्णका होयतो गुण नहीं होय ॥ अथ वश्यगुणविचारः॥ जो एकका वश्य और दूसरेका भक्ष्य होयतो अर्द्ध गुण होय ॥ और दोनों मित्र होवे तो गुण २ होय ॥ और शत्रुवश्य होयतो एक गुण होय ॥

अथ तारागुणविचारः।

जो दोनोंकी शुभतारा होय तो तीन ३ गुण होय ॥ और एककी शुभ और एककी अशुभ होयतो डेढ १॥ गुण होय ॥ अथ योनिगुणविचारः ॥ दोनोंके अत्यंत मित्रतासे ४ चार गुण होय और मित्रतासे तीन गुण होय ॥ और दोनोंके वैर होयतो १ गुण होय ॥ और स्वभाव गुणसे २ गुण होय । और दोनोमहद्वैरी होयतो० गुण होय ॥ १० ॥

एकेशोभयमित्रयोःशरमिता अर्द्धसमारातिकेचत्वारः सममित्रकेरिपुहि तेभूमिद्व्युदासेत्रयः ॥ नादेवोमनुजावधूरिहरसास्तद्वैपरीत्येशराःषट्सा म्येस्रपपूरुषःसुरवधूरत्रैककोन्यत्रखम् ॥ ११ ॥

अथखेचरगुणविचारमाह । एकः ईशोयस्मिन्तदेकेशम् उभयत्रामित्रेयस्मिन्तदुभ यमित्रम् एकेशंचउभयमित्रंचएकेशोभयमित्रे तयोः शरमिताः पंचगुणाग्राह्याः उभय त्रापिपंचपंचग्राह्याइत्यर्थः । अर्द्धसमारातिकेसमः उदासीनः अरातिः शत्रुः एवंयस्मि न्मेलनेतत्समारातिकं तत्रअर्द्धमेकस्यार्द्धगुणाः स्युः । रिपुहितेअरिसुहृदिभूमिः एकः द्व्युदासेत्रयः द्वौउदासीनौयस्मिन् तत्रत्रयोगुणाः अनुक्तेगुणाभावः । उक्तंच-" यत्रैका धिपतित्वेचमित्रत्वेगुणपंचकम् । चत्वारः सममित्रेचद्वयोःसाम्येत्रयोगुणाः ॥ मित्रवैरे गुणश्चैकः समवैरेगुणार्द्धकम् । परस्परंखेटवैरेगुणः शून्यंसमादिशेत् " इति । अथगुण विचारमाह । नादेवइति । यत्रनरोदेवगणः वधूर्मनुजामनुष्यगणाभवति । इहरसाः षड्गुणाग्राह्याः तद्वैपरीत्येतयोर्वैपरीत्यंतद्वैपरित्यंतस्मिन् शरमिताः पंचगुणाग्राह्याः एतदु क्तंभवतियत्रनरोमनुष्यगणः वधूर्देवगणा अत्रपंचगुणाग्राह्याइत्यर्थः। षट्साम्येगणसाम्ये षड्गुणाग्राह्याः यत्रअस्रपः पूरुषः दैत्यगणः पुरुषः सुरवधूर्देवगणास्त्रीभवतितत्रैका एकगुणोग्राह्यः अन्यत्रउक्तादन्यत्रखंशून्यंस्यात् ॥ ११ ॥

अथ खेचरगुणविचारः।

भा०-दोनोंका स्वामी एक होय अथवा परस्पर मित्रता होवे तो पांच५गुण होय ॥ और समशत्रु होवेतो अर्द्धगुण होय ॥ और शत्रुमित्रसे १ गुण होय ॥ और परस्पर समतासे तीन ३ गुण होय ॥ अनुक्तमें गुण नहीं होता है ॥

अथ गणगुणविचारः।

जो पुरुष देवगणका और कन्या मनुष्यगणकी होयतो छ ६ गुण होय ॥ विपरीतसे,

पांचगुण ५ होय ॥ समगणसे ६ गुण होय ॥ और राक्षसगणका पुरुष होय ने कन्या देवगणकी होयतो एक गुण होय ॥ अन्यथा शून्य गुण होय ॥ ११ ॥

दुष्कूटेयदियोनिमैत्रमबलादूरंतदांभोधयोनोचेत्खंत्वनयोर्यदैकमिहभूर्भाद्यैक्यकेखंगुणः ॥ सत्कूटेवरदूरताभरिपुताषड्भिन्नराश्यैकभेपंचान्यत्र सुकूटकेचगिरयोथोनाडिभेदेगजाः ॥ १२ ॥

इति श्रीमुहूर्तमार्तंडेविवाहप्रकरणेघटितंसमाप्तम् ।

अथकूटेगुणविचारमाह । दुष्कूटेद्विर्द्वादशादौसतियदियोनिमैत्रमबलादूरंस्त्रीदूरंस्यात् तदांभोधयश्चत्वारोगुणाग्राह्याः नोचेद्यदियोनिमैत्रमबलादूरंनस्यात्तदाखंशून्यंगुणः स्यात् अनयोर्योनिमैत्रस्त्रीदूरयोर्मध्ये यत्रएकंस्यात् इहभूरेकोगुणः भांघ्र्यैक्यकेनक्षत्रैक्यचरणेखंशून्यंगुणोग्राह्यः । अथसत्कूटेसति यदिवरदूरताभरिपुताउभयोर्वैरं योनिवैरंचस्यात् तदारसाः षड्गुणा ग्राह्याः भिन्नराश्यैकभेपंचभिन्नराशिश्चएकभता च अत्रपंचगुणाग्राह्याः उर्वरितेसुकूटेगिरयः सप्तगुणाग्राह्याः । अथनाडीविचारमाह । अथोनाडीति । नाडिभेदेगजाः अष्टौ गुणाग्राह्याः । अनुक्तेगुणाभावः ॥ १२ ॥ इतिमुहूर्तमार्तंडेघटितम् ॥

अथ कूटगुणविचारः ।

भा०—और जो कूट २ । १२ होय ने योनीकी मित्रता होय और स्त्रीदूर होयतो ४ चार गुण होय ॥ और योनिकी मित्रता ने स्त्रीदूरनहीं होयतो० शून्यगुण होय ॥ और जो योनिमित्र और स्त्रीदूरमेंसे एक होयतो एकगुण होय ॥ और दोनोंके एकनक्षत्रका एक पाद होयतो शून्य० गुण होय ॥ और जो सत्कूट होवे ने वर दूर होय और नक्षत्रकी शत्रुता होय ने दोनोंकी योनिमें वैर होयतो ६ गुण होय ॥ और दोनोंकी भिन्नराशि होवै ने नक्षत्र एक होयतो ५ पांच गुण होय ॥ और शेष सत्कूट होयतो सात ७ गुण होय ॥

अथ नाडीविचारः ।

भिन्ननाडीसे अष्ट ८ गुण होय ॥ और अनुक्त होवेतो गुणभी नहीं ॥ १२ ॥

स्त्रीणामष्टमवर्षतस्त्रिषुनृणांचीर्णव्रतानामयुक्ष्वब्देष्वत्रचराधमाघयुगयोर्मार्गेविवाहःशुभः ॥ ज्येष्ठंपूर्वजयोस्त्यजेद्धिमरुचिंज्ञेज्योनखेटान्वितंयन्मासादिजनुर्भवंप्रथमकेगर्भेत्यजेन्नानुजे ॥ १३ ॥

अथस्त्रीणांविवाहकालमाह । स्त्रीणामष्टमवर्षतःसकाशात्त्रिषुवर्षेषुविवाहःशुभःस्यात् । अष्टमनवमदशमेषुशुभःस्यादित्यर्थः । तथाचसंवर्तः—" अष्टवर्षाभवेद्गौरीनववर्षाचरोहिणी । दशवर्षाभवेत्कन्याद्वादशेवृषलीमता ॥ गौरीदानान्नाकलोकेवैकुंठेरोहिणींददत् । कन्यादानाद्ब्रह्मलोकेरौरवंतुरजस्वलाम् " इति । रजस्वलेतिवृषलीपर्यायः । तथाच

कारिकायामुक्तम्–"षडब्दमध्येनोद्वाह्याकन्यावर्षद्वयंयतः ॥ सोमोभुंक्तेततस्तद्वद्गंधर्वश्चत थानलः" इति । अस्यवाक्यस्यसहायिनीश्रुतिरपि–"सोमःप्रथमोविविदे" इत्युपक्रम्य सोमोददद्गंधर्वायगंधर्वोददद्ग्नयेइत्यंता । नन्वस्यविरोधोब्रह्मपुराणेगौतमीमाहात्म्येभानु तीर्थवर्णनेविष्टिभानुसंवादेदृश्यते।विष्टिभानुरुवाच-"चतुर्थाद्वत्सराद्दूर्ध्वंयावन्नदशमात्ययः। तावद्विवाहःकन्यायाःपित्राकार्यःप्रयत्नतः" इति । सत्यम्। अत्रपुराणवाक्यंशूद्रादिविषयं श्रौतंस्मार्तंब्राह्मणादिविषयमित्यविरोधः । सप्तमवर्षेविषमत्वान्नारदादिभिःस्त्रीविवाहेनांगी कृतम् तस्माच्छास्त्रतत्त्ववेदिनाआचार्येणसर्ववर्णानामविरुद्धमेवोक्तम् । स्त्रीणामष्टमवर्षत स्त्रिष्विति । कथितकालादूर्ध्वंकदाचिद्वरालाभनिमित्तादौसमवर्षेषुद्वादशचतुर्दशषोडशे षुविवाहोग्रंथांतरेउक्तः । कालनिर्णयदीपिकाविवरणेस्वयंवरार्थकालद्वयमुक्तम् । जी वत्पितृकायाऋतौवर्षत्रयानंतरंस्वयंवरकालः । अदातृकायाअपिऋतौवर्षत्रयानंतरंस्वयं वरकालः । अदातृकायाइत्येतत्सर्ववर्णसाधारणं।कन्याप्रदातारःकालनिर्णयदीपिकायामु क्ताः–"पितापितामहोभ्रातामातावंधुर्यदानहि । ऋतौवर्षत्रयादूर्ध्वंकन्याकुर्यात्स्वयंवरम् " इति । बौधायनोप्याह–"वर्षाणित्रीण्यृतुमतीकांक्षेतपितृशासनं ॥ ततश्चतुर्थेवर्षेतुविंदेतसदृ शंपतिम्" इति । अथपुंसांविवाहकालमाह । नृणांचीर्णव्रतानां कृतविसर्गाणां अयुग्मे षुविषमेषुअब्देषुवर्षेषु विवाहःशुभःस्यात् । विशेषतउक्तवर्षेषुकर्तव्यइत्याह । अत्रराध माघयुगयोः अत्रविषमवर्षेषु राधोवैशाखः माघःप्रसिद्धः अनयोर्युगेयुगुले राधयुगंवैशा खज्येष्ठौ माघयुगं माघफाल्गुनावित्यर्थः । मार्गेमार्गशीर्षेविवाहःशुभःस्यात् । एतेपंचमा साःबहुसंमताःएषुज्येष्ठंज्येष्ठमासंपूर्वजयोःप्रथमजातयोःद्वयोस्त्यजेत् । अर्थादेकतरेज्ये ष्ठेसतिनत्यजेत् । दोषांतरमाह । हिमरुचिंचंद्रं ज्ञेज्योनखेटान्वितंबुधगुरुरहितान्यग्रहयु क्तं पापग्रहयुक्तं शूद्राणां अन्यतमयुक्तंत्येजत् अनिष्टफलश्रवणात्।"मासाद्यंजनिसंभवम्" इति त्याज्यप्रकरणोक्तंयत्तस्यविशेषनिर्णयमाह । यन्मासादितिस्पष्टार्थम् । नारदः– "नजन्ममासेनक्षत्रेनजन्मदिवसेपिवा । आद्यगर्भसुतस्यापिदुहितुर्वाकरग्रहः"इति ॥ १३ ॥

अब कन्याका विवाहकाल कहते हैं।

भा०–कन्याका विवाह आठवें वर्षमें वा नववें वा दशमें वर्षमें करना । पुरुषका व्रत समाप्त होनेसे विषमवर्षमें विवाह करना ॥ और वैशाख–माघ–ज्येष्ठ–फाल्गुन–मार्गशीर्ष ए मास विवाहमें श्रेष्ठ हैं ॥ जो वर कन्या दोनों प्रथमसंतानका होय तो ज्येष्ठमासमें विवाह नहीं करना । और एक ज्येष्ठ होयतो ज्येष्ठमास अशुभ नहीं है–और जो चंद्रमा बुधविना दूजे ग्रहोंसे संयुक्त होयतो अशुभ है ॥ और प्रथमसंतानके विवाहमें जन्ममासादिकोंको नहीं लेना ॥ दूजे संतानके दोष नहीं है ॥ १३ ॥

मूलांत्यार्कमघास्थिरेंद्वनिलयुङ्मैत्रंविवाहेशुभंपा
पत्यक्तमनिंदुभुक्खलयुतंभोग्यंचाविद्धंचभम् ॥

विश्वेंद्वोर्यममित्रयोर्द्विकभयोः पैत्र्यर्क्षहर्योर्मिथो
त्यार्यम्णोःपुनरस्त्रपोर्वरुणभस्वात्योरुभाहस्तयोः ॥ १४ ॥

अथ विवाहनक्षत्राणिसवेधान्याह । मूलांत्यार्कोति । मूलंप्रसिद्धम् अंत्यंरेवती अर्को हस्तः मघाप्रसिद्धा स्थिराणिरोहिण्युत्तरात्रयम् इंदुर्मृगःअनिलंस्वाती एभिःसहितंमैत्रमनु राधा विवाहेशुभंशुभफलदम् । अथएतेषूक्तेषुनिंद्यमाह । पापत्यक्तमसत् अनिंदुभुक् चं द्रभुक्तंनशुभम् एतदुक्तंभवति । पापग्रहत्यक्तंनक्षत्रंचंद्रभुक्तिरहितंनशुभंस्यात् । खलयु क्तंपापग्रहयुक्तंभोग्यंविद्धंनशुभंस्यात् । अथवेधमाह। विश्वेंद्वोः उत्तरामृगयोः यममित्रयोः भरण्यनुराधयोः द्विकभयोः कस्यभेकभेद्वेचतेकभेचद्विकभेरोहिण्यभिजितौतयोः पैत्र्य र्क्षहर्योः मघाश्रवणयोःमिथःपरस्परम् अंत्यार्यम्णोःरेवत्युत्तराफाल्गुन्योः पुनरस्त्रपोः पुन र्वसुमूलयोः वरुणभस्वात्योः शततारकास्वात्योःउभाहस्तयोःउत्तराभाद्रपदाहस्तयोः मि थः परस्परंवेधः स्यादित्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ १४ ॥

अब विवाहनक्षत्रोंको कहते हैं ।

भा०-मू०रे०ह०म०स्थिर-मृ०स्वा०अनुराधा-ये नक्षत्र शुभ हैं ॥ और जो नक्षत्र पाप ग्रहसे मुक्त होय अर्थात् पापग्रहने छोडा होय वह अशुभ हैं ॥ और चंद्रमाने नहीं भोगा होयतो अशुभ है और पापयुक्त होय और पापभोग्य होय वा विद्ध होयतो अशुभ है ॥

अथ वेधविचारः ।

उत्तरा और मृगके परस्पर वेध होय ॥ ऐसेही भरणीके और अनुराधाके रोहिणी अभि जितके-मघाश्रवणके-रेवती उत्तराफाल्गुनीके-पुनर्वसुमूलके-शतभिषास्वातीके उत्तराभाद्रपद हस्तके-वेध हैं ॥ १४ ॥

वेधोयंकरपीडनेनिगदितोनान्येषुतेषुस्मृतोवेधः सप्तशलाककेशिवदिशः
कार्शानवाद्यैर्युते ॥ वेधोऽत्यादिमयोर्द्विकात्रिमितयोरंघ्र्योर्मिथःसद्ग्रहैर्वि
द्धेभेचरणंत्यजेत्खलखगैःसर्वंतिवहांघ्रिकचित् ॥ १५ ॥

अथकर्मविशेषेणवेधनिर्णयमाह । वेधोयमिति।अयंवेधःकरपीडनेविवाहेपूर्वंमुनिभिर्निग दितः । नान्येषुअन्येषुशुभकर्मसुअयंवेधोनोक्तइत्यर्थः । तेषुविवाहान्यकर्मसुसप्तशलाक केस्मृतः किंभूतेसप्तशलाककेचक्रे शिवदिशःईशान्याःसकाशात् कार्शानवाद्यैर्युते कृशा नुर्देवतायस्येतिकार्शानवंकृत्तिकासाआद्यायेषांतानितैर्युते ईशान्यादिप्रदक्षिणंकृत्तिकादि नक्षत्रयुक्तइत्यर्थः । विवाहादतेसर्वकर्मसुसप्तशलाकाचक्रेवेधोऽवलोकनीयइति । अथपाद वेधमाह।वेधोंत्यादिमयोरिति । अंत्यादिमयोःचतुर्थप्रथमयोः द्विकत्रिमितयोः द्वितीयतृ तीययोः अंघ्र्योश्चरणयोः मिथः परस्परंवेधः स्यात्।अथास्यनिर्णयमाह।सत्खगैःशुभग्रहै र्भेनक्षत्रेविद्धेसतिचरणंत्यजेत् खलखगैः पापग्रहैः विद्धेसतिसर्वंनक्षत्रंत्यजेदित्यर्थः ।

इहास्मिन्पापविद्धेकचिदन्यमुहूर्तालाभेसतिअंघ्रिचरणंविद्धंत्यजेदित्यर्थः । उक्तंचमांडव्येन-"धिष्ण्यंसौम्यग्रहैर्विद्धंपादमात्रंपरित्यजेत् । क्रूरैस्तुसकलंत्याज्यमितिवेधविनिश्चयः" इति । वैद्यनाथः-"वेधमाद्यंतयोरंघ्र्योरन्योन्यंद्वितृतीययोः ॥ क्रूरैरपित्यजेत्पादंकेचिदूचुर्महर्षयः" इति ॥ १९ ॥

भा०-इस वेधको विवाहमें देखना ॥ अन्यत्र नहीं देखना-और कर्ममें सप्तशलाकाका वेध है सो ईशानमें कृत्तिकाको देके. एकएक दिशामें सातसात नक्षत्र देना।सो विवाहविना संपूर्ण काममें देखना॥अब पाद वेध कहते हैं॥प्रथम चतुर्थपादको वेध होय-और द्वितीय तृतीय पादके वेध होय-जो शुभग्रहोंसे वेध होयतो चरण शुभ है-और पापोंसे विद्ध होयतो सारे नक्षत्र अशुभ होय ॥ १५ ॥

लग्नेशेभवगेथवाशशिनिसद्दृष्टेशुभेवांगगेहोरायांचशुभस्यवाव्यधभयंना
स्तीतिपूर्वेजगुः ॥ भौमात्र्याकृतिषड्जिनाष्टनखभंहंत्यग्रतोलत्तयाखेटो
कोर्कमितंशशीमुनिमितंपूर्णोनसन्मालवे ॥ १६ ॥

अथवेधभंगमाह । लग्नेशइति । लग्नस्वामिनिभवगेएकादशगेसतिवेधस्यदोषोनास्तीति एकोभंगः। अथवाशशिनिसद्दृष्टेसतिद्वितीयोभंगः वाइत्यथवा शुभेशुभग्रहेचंद्रवर्जितेअंगे सतितृतीयोभंगः शुभस्यहोरायांचेतिचतुर्थोभंगः एषामन्यतमेसतिव्यधोनास्तीतिपूर्वेमुनयोजगुः आहुः । तथाचवसिष्ठः-"लग्नेशुभेसौम्ययुतेक्षितेवालग्नादिनाथोभवगस्तथावा ॥ कालाख्यहोराचतथाशुभस्यभवेद्धिदोषस्यतथाविभंगः" इति । उद्वाहतत्त्वेपि-"सद्युगदृक्तनुगेशुभे व्यधभयं नोवायगेलग्नपे होरायांचशुभस्यवाशशिनिसद्दृष्टेऽपिचार्यैरुडोः" इति । अथलत्तामाह । भौमादिति । भौमात्सकाशात्खेटोग्रहोराद्यंतः क्रमा त्र्याकृत्यादिभंनक्षत्रमग्रतोलत्तयाहंति ।: भौमस्तृतीयं बुधः आकृतिर्द्वाविंशतिमितं गुरुः षष्ठं शुक्रः जिनमितंचतुर्विंशं शनिरष्टमं राहुर्नखमितंविंशंलत्तयाहंति । अर्कः सूर्यः अर्कमितंद्वादशं शशीपूर्णचंद्रमाः मुनिमितंसप्तमम् अग्रतोलत्तयाहंति।ततद्हतंनक्षत्रंमालवे मालवदेशेनसत्नशुभंस्यात् । उक्तंच-" लत्तामालवकेदेशेपातंकौशलकेतथा । एकार्गलंतुकाश्मीरेवेधंसर्वत्रवर्जयेत्" ॥ १६ ॥

अब वेधभंग कहते हैं।

भा०-यदि लग्नस्वामी एकादशमें होयतो वेधदोष नहीं होय ॥ १ ॥
और चंद्रमाको शुभग्रह देखते होयतो वेधदोष नहीं होय ॥ २ ॥
अथवा चंद्र विना शुभग्रह लग्नमें होय तोभी वेधदोष नहीं होय ॥ ३ ॥
अब लातको कहते हैं ॥ भौम अपने सामने तीजा नक्षत्रको लात देता है ॥
ऐसे बुध बावीस २२ माको लात देता है ॥ गुरु ६ छठाको लात देता है ॥ और शुक्र चोवीसमाको २४ लात देता है ॥ और शनि ८ आठमाको लात देता है ॥ राहु २०

बीसमाको लात देताहै । सूर्य बारमा १२ नक्षत्रको लात देताहै ॥ और पूर्णचंद्र सातमा ७ नक्षत्रको लात देताहै या लात मालवामें अशुभ है ॥ १६ ॥

षण्मासंग्रहणोडुचंद्रतनुगंविद्धर्क्षजन्मर्क्षकेत्याज्येजन्मभलग्नकेतनुगते सूर्यान्मनूडुत्यजेत् ॥दंतद्व्यंकदशोर्केतोयुगगजास्तर्काःखबाणेंदवोनाडीः संक्रमणेत्यजेद्दिविषदांप्रायोरवेर्दूषिताः ॥ १७ ॥

अथदोषांतराण्याह । षण्मासमिति । षण्मासंषण्मासपर्यंतं ग्रहणोडुग्रहणनक्षत्रं चंद्रतनुगं चंद्रगतंलग्नगतंचत्याज्यम् । चंद्रगतमिति यस्मिन्दिनेचंद्रमसायुक्तंभवति तच्चंद्रगतंदिननक्षत्रमितियावत् । तनुगंयथा अश्विन्यांग्रहणेजातेतत्त्र्यंशत्रयोदशभागातमेषलग्ने सतिअश्विनीलग्नस्थास्यात् । एवंभरण्याद्यपि ग्रहणोडुइत्यनेनैवअन्यान्यपिउडूनिदुष्टानि त्याज्यानि । विद्धर्क्षंविद्धनक्षत्रंजन्मनक्षत्रमेतेउभेतनुगेत्याज्ये । भंचलग्नंचभलग्नंजन्मनिभलग्नेजन्मभलग्नेतएवजन्मभलग्नके जन्मराशिजन्मलग्नेतनुगेत्याज्ये । लग्नांतर्गतनक्षत्रज्ञानायस्वकल्पितमूत्रम्–" नवघ्नंतनुवेदाप्तंसैकंस्यात्तारकंतनौ " अर्कनक्षत्रात्सूर्यनक्षत्रात् मनूडुचतुर्दशनक्षत्रंत्यजेत् । अथसूर्यादीनांराशिसंक्रमणेत्याज्यघटिकाआह । त्याज्याइति । रविचंद्रकुजसौम्यगुरुशुक्रमंदानांसंक्रमणेरदद्व्यंकदङ्नाडचस्त्याज्याः तद्यथा । रविसंक्रमणेरदनाडचोद्वात्रिंशद्घटिकावर्ज्याः संक्रमणकालात्पूर्वतः षोडशघटिकाः परतः षोडशघटिकाः एवंद्वात्रिंशद्घटिकास्त्याज्याइत्यर्थः । तथाच । चंद्रसंक्रमणेद्वेनाडचौ भौमसंक्रमणेनवघटिकाः बुधसंक्रमणेद्वेघटिकेत्याज्ये गुरोः संक्रमणेअष्टाशीतिः ८४ चतुरशीतिघटिकाः शुक्रस्यषड्घटिकाः शनेः संक्रमणेखतिथयः १५० पंचाशदधिकशतंघटिकाः त्याज्याइत्यर्थः । अत्रबाहुल्येनसर्वापेक्षयारवेः संक्रमणनाडचोबहुभिराचार्यैर्दूषिताइत्यर्थः ॥ १७ ॥

भा०–ग्रहण नक्षत्र छःमहीनांतक अशुभहै सो: चंद्रगतहोय वा लग्नगत होय तो त्याग करना ॥ विद्ध नक्षत्र वा जन्मनक्षत्र लग्नगत होय तो त्याग करना ॥ और जन्मराशि जन्मलग्न लग्नगत होय तो अशुभ होय ॥ और सूर्यनक्षत्रसे चौदहवाँ नक्षत्र अशुभहै ॥

अब संक्रांतिकी त्याज्यघटियोंको कहते हैं ।

सूर्यसंक्रांतिकी सोलहसोलह मिलके ३२ घडियें अशुभहैं ॥ ऐसेही चंद्रमाकी मिलके २ दोय त्याज्यहैं ॥ और भौमकी ९ और बुधकी २ गुरुकी ८४ शुक्रकी ६ और शनिकी १५० बहुत आचार्योंने सूर्यसंक्रांतिकी नाडियोंको अशुभ कहीहैं ॥ १७ ॥

षट्षष्टिर्ऋतुसांधितास्तिथिभयुक्संधौद्विनाड्यौग्रहा-
त्पादैर्दिवसांस्त्रिवेदषडिभान्प्रागर्द्धितान्संत्यजेत् ॥

उत्पातेग्र्यहमुद्गमंचशिखिनोराकाष्टमीप्राग्दले
विद्धिप्रांत्येकृतरुद्रयोरबहुलेकृष्णेनिरेकेष्विह ॥ १८ ॥

अथसंधिदोषमाह । षडिति । ऋतुसंधितः वसंतादिऋतुप्रवृत्तेः षट्षष्टिः षड्भिरधिकाषष्टिः ६६ घटीनांषट्षष्टिस्त्याज्येत्यर्थः । ऋतुप्रवृत्तिलक्षणंरत्नमालायाम्-" मृगादिराशिद्वयभानुभोगात्षडर्तवः स्युः शिशिरोवसंतः । ग्रीष्मश्चवर्षाचशरच्चतद्वद्धेमंतनामाकथितोत्रषष्ठः " इति । तिथिभयुक्संधौतिथिनक्षत्रयोगानांसंधौद्विनाडचौपृथक्द्वेद्वेघटिकेत्याज्ये । अथपूर्वमुक्तंग्रहजनिमांतोद्भवंसूतकमिति तत्रग्रहणसूतकलक्षणमाह । ग्रहादिति । ग्रहात्ग्रहणतः सकाशात्उपरितत्पादैस्तच्चरणैः ग्रहपादैः त्रिवेदषडिभान् ३ । ४ । ६ । ८ दिवसान्त्यजेत् । एतदुक्तंभवति । "पादैकमात्रग्रहणेत्रीन्दिवसान्त्यजेत् । अर्धग्रहणेचतुरोदिवसान्त्यजेत् त्रिपादग्रहणेषट्दिवसान्त्यजेत् सर्वग्रहणेअष्टदिवसान्त्यजेत्" । प्राग्ग्रहणात् प्राक्प्रथमः अर्द्धितान्त्रिवेदादीन्दिवसान्त्यजेत् । एतदुक्तंभवति । पादग्रहणेत्रयाणामर्द्धं तद्यथापादग्रहणेग्रहणात्पूर्वंसार्द्धैकदिवसं ९० नवतिघटिकास्त्याज्याः अर्द्धं ग्रहणेचतुर्णामर्द्धम् द्वौदिवसौ पादत्रयग्रहणेषण्णामर्द्धंत्रीन्दिवसान्सर्वग्रहणेअष्टानामर्द्धंचतुरोदिवसान्ग्रहणात्पूर्वंत्यजेत् । "उपरागोग्रहोराहुग्रस्तेत्विंदौचपूष्णिच" इत्यमरः । शार्ङ्गीयविवाहपटले-"सर्वग्रासेदिनान्यष्टौशुभकार्येषुवर्जयेत् । त्रिभागोनेषट्दिवसानर्द्धग्रासेचतुर्दिनम् । चतुर्थांशेत्रिरात्रंतुग्रहणेचंद्रसूर्ययोः " इति । अत्राप्यंतरालेतुपातोज्ञेयः । तथाचार्ष्टिषेणः-"ग्रहणात्त्रिदिनंपूर्वंपरतोदिनसप्तकम्" इति सर्वग्रहणविषयम् । ज्योतिःप्रकाशेपि-" खग्रासेसर्वपादोनेखंडाध्यल्पेतुवासराः । गजाश्वेष्वब्धिरामाब्जे नेष्टाः स्युः प्राग्दलेगृहाः " इति । अथोत्पातवर्ज्यकालमाह । उत्पातेग्र्यहमिति । उत्पातेभूकंपनिर्घातमहोल्कानिपातादिके अग्र्यहमद्रिमितानामह्नांसमाहारः अग्र्यहंसप्ताहमित्यर्थः । उत्पातेजातेसतिसप्ताहंशुभकर्मणित्यजेदित्यर्थः । दोषांतरमाह । उद्गमंचशिखिनः शिखिनः केतोः उद्गमसुदयंत्यजेत् । यावत्केतूदयस्तावन्मंगलंनकुर्यादित्यर्थः । तथाचार्ष्टिषेणः-" परंसप्ताहमुत्पातेत्यजेत्केतूदयेशुभम्" इति । भद्राकालमाह । राकाष्टमीप्राग्दलेविद्स्यात् । राकापौर्णिमा अष्टमीप्रसिद्धा अनयोस्तिथ्योः प्राग्दलेपूर्वार्द्धे विद्विष्टिः स्यात् । कृतरुद्रयोः प्रांत्येकृतंचतुर्थीरुद्रएकादशीअनयोः प्रांत्येविद्स्यात् । एतद्भद्राचतुष्टयमबहुलेशुक्लपक्षेस्यात् । कृष्णेनिरेकेष्विह उक्तेषुतिथिषुनिरेकेषुएकरहितेषुकृष्णेकृष्णपक्षेविद्स्यात् । भद्रापवादः शार्ङ्गीयविवाहपटलेदूषितोतःकारणान्नोक्तः ॥ १८ ॥

अब संधिदोषको कहते हैं ।

भा०-ऋतुसंधिकी ६६ घडियें अशुभहैं ॥ तिथिनक्षत्रयोगोंके संधिकी दो दो घडी अशुभहैं ॥ पादग्रहण होय तो पीछेके तीन दिन अशुभहैं ॥ और अर्द्धग्रास होय तो चार

दिन पीछेके अशुभहैं ॥ और त्रिपादहोय तो छः दिन पीछेसे अशुभहैं । और संपूर्ण ग्रास होय तो आठदिन पीछेके त्याज्यहैं ॥ और पादग्रासादिकोंके पूर्वका आधा दिन त्याज्यहै ॥ जैसे पादग्रासमें दिन १॥ पूर्वका अशुभहै ऐसे सर्वत्र समझलेना ॥ और उत्पातसे होय तो ऊपरके सात दिन अशुभहैं । और केतुदीखे जहांतक अशुभहोय ॥

अब भद्राको कहते हैं ।

शुक्लपक्षमें अष्टमी पूर्णिमाको ८ । १५ पूर्वार्धमें भद्रा होती है ॥ शुक्लपक्षमें चतुर्थी एकादशीको परार्द्धमें भद्रा होतीहै ॥ और कृष्णपक्षकी ७ । १४ पूर्वार्द्धमें और ३ । १० । के परार्द्धमें होतीहै ॥ १८ ॥

सार्पैंद्रांतिमभात्ततोऽब्धिघटिकंपूर्णांततोऽध्यर्द्धकंकीटांत्यालिविरामतःकु-
घटिकंगंडांतमूर्ध्वाधरम् ॥ सावैशूव्यहगाख्ययोगविरतौभंतत्रचंडायुधं
दुर्योगेदिनभाचसाभिजिदयुग्भेर्कस्तदैकार्गलः ॥ १९ ॥

अथगंडांतलक्षणमाह । सार्पैंद्रांतिमभेति । सार्पमाश्लेषा इंद्रोज्येष्ठा अंतिमभंरेवती एषामंतः तस्मात्कालात्प्राक्परंपूर्वापरतः अब्धिघटिकंगंडांतकंस्यात् । अब्धयश्चतस्रोघटिकायस्मिन्नित्यब्धिघटिकं चतुर्घटिकमित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । उक्तनक्षत्रात्पूर्वतो घटिकाद्वयं परतोघटिकाद्वयं एवंघटिकाचतुष्टयंनक्षत्रगंडांतम् । अथतिथिगंडांतमाह । पूर्णांततोऽध्यर्द्धकं पूर्णाःपंचमीदशमीपूर्णिमास्तासामंततः अध्यर्द्धकं द्विघटिकंगंडांतं पूर्वापरतः स्यात् । अथलग्नगंडांतमाह । कीटांत्यालिविरामतः कुघटिकं कीटः कर्कटकः अंत्योमीनः अलिर्वृश्चिकः एषांविरामोवसानंतस्मात्कुघटिकं प्रागर्द्धघटिका । परतोर्द्धघटिका एवमेकघटिकंलग्नगंडांतंस्यात् । अथचंडायुधमाह । सावैइति । साःसाध्ययोगः वैःवैधृतिः शूःशूलः व्यःव्यतीपातः हःहर्षणः गःगंडः एतदाख्ययोगानां विरतिरवसानंतत्रयद्भंनक्षत्रंतस्माचंडायुधंस्यात् । चंडंप्रचंडंमहत् एवंविधमायुधंस्यात् । आयुधंघातकंस्यात् । तस्मात्तन्नक्षत्रंवर्ज्यमित्यर्थः । अथैकार्गलमाह । दुर्योगेदिनभादिति । विष्कंभातिगंडशूलगंडव्याघातवज्रव्यतीपातपरिघवैधृतयोनवदुर्योगाः एषामन्यतमेसतिदिनभाद्दिननक्षत्रात्साभिजिदयुग्मेअभिजितासहअयुग्मेविषमनक्षत्रेयदार्कः सूर्योभवतितदाएकार्गलःस्यात् । एकाअर्गलाशुभावरोधिनीयस्मिन्नित्येकार्गलः शुभफलावरोधकइत्यर्थः ॥ १९ ॥

अब गण्डांतको कहते हैं ।

भा०-आश्ले० ज्ये० रे०इन नक्षत्रोंके पूर्वापरकी दोनदोन घडियें मिलके ४ घडी अंतकी नक्षत्र गंडांत होय ॥ और ५ । १० । १५ । इन तिथियोंके अंतकी २ घडी पूर्वापरकी तिथिगण्डांत है ॥ और ४ । १२ । ८ । इन लग्नोंके अंतकी पूर्वापरकी १ घडी लग्नगण्डांत होय ॥

अब चंडायुध कहते हैं।

साध्य–वैधृति–शूल–व्यतीपात–हर्षण–गण्ड इन योगोंके अंतका नक्षत्र चण्डायुध है सो वह चंडायुधाख्य नक्षत्र त्याज्य है ॥

अब एकार्गल कहते हैं।

विष्कंभ–अतिगण्ड–शूल–गण्ड–व्याघात–वज्र–व्यतीपात–परिघ–वैधृति योगोंमेंसे कोई योग होय और दिननक्षत्रसे अभिजितसहित विषमनक्षत्रपर सूर्य होवे तो एकार्गल योग होय ॥ यह एकार्गल त्याज्यहै ॥ १९ ॥

सूर्याद्यामदलंदिवैवनिगमद्व्यश्वीषुनागत्रिषट्संख्याकंकुलिकंदिवेंद्रविदिङ्नागर्तुवेदाद्विकम् ॥ व्येकंतन्निशिषोडशांशमपरेतिथ्यंशमुज्झंतितैःकालंकंटकमैनिघंटममरेज्यज्ञास्फुजिद्भ्यः क्रमात् ॥ २० ॥

अथवारदोषमाह । सूर्यादिति । सूर्यात्सकाशाद्वारेषुक्रमेणनिगमादिकंयामदलंयामार्द्धमुज्झंतित्यजंति । मुनयइतिशेषः । निगममितंरवौ सप्तमितंसोमे अश्विनौद्वौतन्मितं भौमे इषुमितंबुधे नागाष्टौतन्मितंगुरौ त्रिमितंशुक्रे षण्मितंशनौ एतद्यामदलंदिवैवउज्झंतिनरात्रौ । अथकुलिकादीनाह । इनादौसूर्यादौवारेदिवाइंद्रादिकंषोडशांशंदिनमानस्यषोडशांशोग्राह्यः तेनगण्यास्तेषोडशांशाग्राह्याइत्यर्थः । तंकुलिकमुज्झंति अपरेतिथ्यंशंपंचदशांशंकुलिकमुज्झंति तन्निशितद्रात्रौचव्येकमेकरहितचंद्रादिकंषोडशांशंपंचदशांशमुज्झंति । तद्यथा–"रवौदिवाइंद्रमितंचतुर्दशं तद्रात्रौत्रयोदशं सोमेदिवाद्वादशं तद्रात्रौएकादशम्" इत्यादि । अथतैरेवइंद्रादिभिर्मुहूर्तैः अमरेज्यज्ञास्फुजिभ्यःसकाशात् क्रमात्कालंकंटकं ऐनिघंटम् इनस्यापत्यंपुमानैनिः यमःतस्यघंटोयमघंटइत्यर्थः। तमुज्झंति । एतदुक्तंभवति । अमरेज्योगुरुः तस्मात्सकाशात्तैरेवइंद्रादिभिर्मुहूर्तैःकालमुज्झंति । ज्ञाद्बुधात्तैरेवेंद्रादिभिःकंटकम्आस्फुजिच्छुक्रःतस्मात्सकाशात्तैरेवेंद्रादिभिर्मुहूर्तैरैनिघंटंयमघंटमुज्झंति ॥ २० ॥

अब वारदोषको कहते हैं।

भा०–सूर्यवारके दिन चौथेप्रहरका आधा महर–और चंद्रके दिन ७ वेंका–और भौमके दिन २ जेका–बुधके दिन ५ का–गुरुके दिन ८ वेंका–शुक्रके दिन ३ का, शनिके दिन छठेका आधा महर दिनमें त्याग करना ॥

अब कुलिकको कहते हैं।

दिनमानके षोडशांशको वा पंचदशांशको मुहूर्त कहते हैं।

सूर्यके दिनमें १४ चौदहवां मुहूर्त और रात्रिमें १३ तेरवाँ मुहूर्त कुलिकका है। सोमके दिनमें १२ रात्रिमें ११ कुलिकका मुहूर्त है। भौमके दिनमें १० रात्रिमें ९ मुहूर्त कुलिकका है ॥ बुधके दिनमें ८ रात्रिमें ७ और गुरुके दिनमें ६ रात्रिमें ५ और शुक्रके

दिनमें ४ रात्रिमें ३ शनिके दिनमें २ रात्रिमें १ कुलिक है ॥ सो कुलिक त्याज्य है ॥ और गुरुसे उक्त इंद्रादिमुहूर्त करिके काल होता है ॥ और बुधसे उक्त इंद्रादि मुहूर्तकरिके कंटक होता है ॥ और शुक्रसे यमघंट होता है यह त्याज्य है ॥ २० ॥

शुक्रेंद्वीज्ययमेष्वगौकरविभूतुल्यामुहूर्तादिवादुष्टाः स्युःकुजनिश्यगोयइ-तरेसंत्यर्द्धयामादिषु॥ प्रेक्ष्यःसंप्रतिवृद्धितुर्यचरणेब्रह्मद्वितीयेऽपमःसूर्याद्या अनुविश्वपाशियमलेंद्वह्यर्कभैर्मृत्युदाः ॥ २१ ॥

अथदुर्मुहूर्तानाह ।शुक्रेंद्वीज्येति । शुक्रःप्रसिद्धः इंदुश्चंद्रः ईज्योगुरुः यमःशनिः एषुक्रमेणगौकरविभूतुल्यामुहूर्तादिवादुष्टाःस्युः दुर्मुहूर्ताइत्यर्थः । कुजनिशिअगःसप्तमोमुहूर्तोदुर्मुहूर्तः।ग्रंथांतरे "अर्यम्णोर्केतुहिनकिरणेराक्षसब्राह्म्यसंज्ञौ" इत्यादिबहवोदुर्मुहूर्ता उक्ताः । अत्रस्वल्पाउक्तास्तेषांपरिहारमाह । यइतरेदुर्मुहूर्ताग्रंथांतरेपठितास्तेसर्वेअर्द्धयामादिषुसंति अतोत्रमयानोक्ताः यतअर्द्धयामादीनांत्यागेतेपित्यक्ताःस्युः । किंग्रंथविस्तरेणेतिभावः । एतत्तुमूलाज्ञास्यांति यथारवौचतुर्दशोमुहूर्तोदुर्मुहूर्तः कुलिकोपिचतुर्दशोमुहूर्तः तयोरेकत्रसद्भावइत्यन्येपिविचारगम्याः । नन्वेवंचेत्तर्हिपूर्वैर्व्यर्थंपठितमेवंतैस्त्वनधिकाधिकदोषविवक्षयोक्तमितिनदोषः । अथपातसंभवकालमाह । प्रेक्ष्यइति । संप्रतिसांप्रतं वृद्धितुर्यचरणेवृद्धियोगस्यचतुर्थचरणे तथाब्रह्मद्वितीयेब्रह्मयोगस्यद्वितीयचरणे अपमःक्रांतिःपातोविलोक्यः ब्रह्मसिद्धांताद्युक्तप्रकारेणविलोक्यइत्यर्थः । अथमृत्युं सर्वत्रवर्जयेदित्युक्तत्वान्मृत्युयोगमाह ।सूर्याद्याइति ।सूर्याद्या अर्कादयः क्रमेणान्वादिभिर्नक्षत्रैःसहमृत्युदाःस्युः । अनुअनुराधा विश्वेउत्तराषाढा पाशीशततारका यमलौश्विनी इंदुर्मृगः अहिराश्लेषा अर्कभंहस्तः।एतदुक्तंभवति । अर्कःअनुराधयासहयुक्तोमृत्युदःसोमउत्तराषाढया भौमःशततारकया बुधःअश्विन्या गुरुर्मृगेण शुक्रःआश्लेषया शनिर्हस्तेनसहितोमृत्युदःस्यादित्यर्थः । मृत्युयोगापवादमाह " विरुद्धयोगास्तिथिवारजाता नक्षत्रयोगप्रभवाश्चयत्र । हूणेषुवंगेषुखसेषुवर्ज्याः सर्वेषुदेशेषुनतेनिषिद्धाः " इतिरत्नमालायाम् ॥ २१ ॥

अब दुर्मुहूर्तोंको कहते हैं ।

भा०-शुक्र, चंद्र, गुरु, शनि इन्हीं ग्रहोंके दिनोंमें क्रमसे ये ९ । ९ । १२ । १ । मुहूर्त दुष्ट होते हैं ॥ और भौमवारकी रात्रिमें सातवाँ ७ मुहूर्त दुष्ट है ॥ और अन्य दुष्ट मुहूर्त अर्द्धयामादिकोंमें आजातेहैं जिससे कहे नहीं हैं ॥ अब पातसंभवकाल कहते हैं ॥ वृद्धियोगके चौथे चरण ४ में और ब्रह्मयोगके २ रे चरणमें क्रांतिनाम पात देखना ॥

अब मृत्युयोगको कहते हैं ।

अनुरा० उत्तराषा० शतभि० अश्वि० मृग हस्त ये नक्षत्र क्रमसे सूर्यादिवारोंके दिन होय तो मृत्युयोग होय ॥ २१ ॥

पंचाश ५० जिन २४ खाग्नय ३० श्रवङ्कता ४० आखंडला १४ मूर्च्छना २१ त्रिंश ३० द्विंश २० रदाः ३२ खराम ३० नख २० धृत्ये १८ काश्विनौ २१ विंशतिः २० ॥ शक्रे १४ द्वौ १४ दश १० वासवा १४ रसशराः ५६ सिद्धा २४ नखा २० शा १० दिशो १० धृत्य १८ ष्टी १६ जिन २४ खाग्नयो ३० श्वितइ-माभ्योऽग्रेऽब्धिनाड्योविषम् ॥ २२ ॥

अथविषघटिकाआह । पंचाशदिति । अश्वितःसकाशात्नक्षत्रेषुइमाभ्यः पंचाश जिनेत्यादिभ्योघटिकाभ्योअग्रेपरतोऽब्धिनाड्यश्चतुर्नाड्योविषंस्यात् । एतदुक्तंभव ति । अश्विन्याःपंचाशत्घटिकाभ्योऽनंतरंचतुर्नाड्योविषं एवमन्यत् । अत्रांकन्यासएव व्याख्यानम् ॥ २२ ॥

अथ विषघटी कहते हैं।

भा०—जैसे-अश्विनीनक्षत्रके पचास घटीके वादकी चार घडी विषघटी हैं—ऐसेही भरणीनक्षत्रादिकोंके क्रमसे २४ । ३० । ४० । १४ । २१ । ३० । २० । ३२ । ३० । २० । १८ । २१ । २० । १४ । १४ । १० । १४ । ५६ । २४ । १० । १० । १८ । १६ । २४ । ३० । इन घडियोंके परेकी ४ चार घडी विषघटी हैं ॥ २२ ॥

नक्षत्रस्यगतैष्ययोगगुणितःस्वस्वध्रुवःषष्टिहृत्स्पष्टः स्यादतऊर्ध्वमब्धिघटिकाःस्पष्टाःस्युरेवंकृताः ॥ चंद्रःसौम्यभगोथवाशुभसुहृद्दृष्टोथवास्वांशगःकोणा ५-९ स्ता ७ भ्र १० सुखे ४ धुवाविषभयंहंतीहसांगेऽगपः ॥ २३ ॥

अथैषांध्रुवकानांस्पष्टीकरणमाह । नक्षत्रस्येति । नक्षत्रस्यगतैष्ययोगेनगुणितःस्व स्वध्रुवःषष्टिहृत्स्पष्टःस्यात् । अतऊर्ध्वंस्पष्टध्रुवानंतरं अब्धिघटिकाश्चतुर्नाड्योविषंस्यात् । एतदुक्तप्रकारेणकृताःसत्यःस्पष्टाःस्युः । एतदुक्तंभवति । ध्रुवकचतुर्नाड्योपिनक्षत्रगतैष्य योगगुणिताःकार्याः षष्ठ्याहृताःकार्याःताःस्पष्टाःस्युः । स्पष्टानंतरंचतुर्नाड्योविषाख्याज्ञे याः । अथविषघटीनामपवादमाह । चंद्रइति । चंद्रःसौम्यभगःशुभग्रहराशिगःसन्विष भयंहंति अथवा शुभसुहृत्दृष्टःशुभश्चासौसुहृच्चतेनदृष्टःसन्विषभयंहंति अथवा स्वांशगः स्वनवांशेवर्तमानःसन्विषभयंहंति वाइत्यथवाकोणास्ताभ्रसुखगोपिचंद्रोविषभयंहंति । को णेपंचमनवमे अस्तमंसप्तमं अभ्रंदशमं सुखंचतुर्थं एतत्स्थानगोपिचन्द्रोविषभयंहंतीत्य र्थः । अत्रास्मिन्कोणादिस्थानेसांगेलग्नेवर्तमानोंगपोलग्नपोविषभयंहंतीत्यर्थः । एवंपंचभं गाःसन्ति।ननुसप्तमःखेटोविवाहेनिंदितः कथमत्रचंद्रोगृहीतः।सत्यम्।इदंवाक्यंसर्वकर्मसा

धारणं तस्मान्निदितंस्थानंवर्जयित्वान्यत्रग्राह्यः । तथाचवृहस्पतिः " चन्द्रोविषघटीदोषं हंतिकेंद्रत्रिकोणगः । लग्नंविनाशुभैर्दृष्टः केंद्रेवालग्नपेतथा " ॥ फलप्रदीपे " विषनाड्यु त्थितंदोषंहंतिसौम्यर्क्षगःशशी । मित्रदृष्टोथवास्वीयवर्गस्थोलग्नपोपिच " ॥ २३ ॥

अब आगे इन्हों ध्रुवोंका स्पष्ट करना कहते हैं ।

भा०-नक्षत्रके ध्रुवके नक्षत्रका भुक्त भोग्यसे गुणकर ६० साठका भाग देना जिससे ध्रुव स्पष्ट होताहै, स्पष्टध्रुवके वादकी ४ घडी विषसंज्ञक है. ऐसे ध्रुववत् चारघडियोंकाभी स्पष्टीभाव होताहै ॥

अथ विषघटीपरिहारः ।

चंद्रमा शुभग्रहके घरमें होयतो विषघटीका दोष नही होय ॥ अथवा चंद्रमाको शुभग्रह वा मित्रग्रह देखता होवे तो विषघटीका दोष नहीं होय, अथवा चंद्रमा अपने नवांश होय तो दोष नहीं होय और इन्हींस्थानोंमें ५ । ९ । ७ । १० । ४ । १ । लग्नपति होवेतो विषघटीका दोष नहीं होय ॥ २३ ॥

लग्नेचंद्रखलारिपौशशिसितौसर्वेद्युनेखेबुधोब्जोंत्येगुःसुखगोष्टमाः कुजशुभाःशुक्रस्तृतीयःशुचे ॥ लाभेसर्वखगाःशुभाअखिलगाख्यष्टारिगाःस्युः खलाश्चंद्रस्त्र्यंबुधनेश्रियेंशभदृगेट्स्यान्मृत्यवेष्टारिगः ॥ २४ ॥

अथविवाहलग्नेइष्टानिष्टग्रहानाह । लग्नेचन्द्रखलाइति । चन्द्रश्चखलाश्चतेचन्द्रखलाः लग्नेवर्तमानाःशुचे शोकायभवंति । तथारिपौषष्ठेविधुसितौचन्द्रशुक्रौ तथासर्वेद्यु नेसर्वेक्रूरसौम्याः द्युनेसप्तमे तथाखेदशमेवुधः तथाअब्जश्चंद्रोंऽत्ये अगुःराहुःसुखगश्चतु र्थगः नविद्यंतेगावः किरणाःयस्येत्यगुःराहुः"तमोगुरसुरश्च"इतिवृहज्जातकेराहुनामानि। तथाअष्टमाःकुजशुभाःकुजश्चशुभाश्चतेतथा शुक्रस्तृतीयइतिस्पष्टार्थः । एतेप्रत्येकमुक्त स्थानगाःशुचेशोकायभवंति । अथइष्टानाह । लाभइति । लाभेएकादशेसर्वखगाः तथा सौम्याःशुभग्रहाः अखिलगा निंद्यंविनासर्वस्थानगाः तथाखलाःक्रूरास्त्र्यष्टारिगास्तृती याष्टषष्ठगाः तत्रअष्टमेभौमोनिंदितः तंविनापापाअष्टमाग्राह्याः चंद्रस्त्र्यंबुधने तृतीय चतुर्थद्वितीयेचंद्रः एतेप्रत्येकंश्रियैलक्ष्म्यैभवंति । श्रीकारकाइत्यर्थः । एवंशुभाशुभग्रहा नुक्त्वातत्रविशेषमाह । अंशभदृगेट्अष्टारिगः सन्मृत्यवेस्यात् अंशोनवांशः भंलग्नं दृक्दृक्काणः एषामिट्स्वामी नवांशस्वामी लग्नस्वामी दृक्काणस्वामी एतेप्रत्येकमष्ट षष्ठगाः मृत्युहेतवो भवंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ विवाहलग्नशुद्धिः ।

भा०-लग्नमें चंद्रमा और पापग्रह होय तो शोच करावे ॥ ऐसे चंद्रमा ने शुक्र छठे होय और सारेग्रह सातवें होंय-तथा दशवें १० बुध होय-तथा बारहवें १२ चंद्रमाहोय-राहु ४चौथे होय-भौम और शुभग्रह आठवें ८ होय ॥ शुक्र तीजो ३ होय ॥ तथापि शोच करावे।

सर्व ग्रह ११ ग्यारवें होय और शुभग्रह बुरे स्थानोंमें नहीं होवे-क्रूरग्रह ३।८।६ इन्हों स्थानोंमें होवें परंतु भौम आठवें नहीं होवे तो शुभ होय ॥ और चंद्रमा ३।४।२ । यहां होवे तो ये प्रत्येक लक्ष्मीयोग करे हैं ॥ और यदि नवांशस्वामी लग्नपति, द्रेष्काणपति ये ८।६ इन्हों स्थानोंमें होवे तो मृत्यु होय ॥ २४ ॥

कन्यातौक्षिकशत्रुगेहगभृगुःषष्ठोपिनोभंगकृद्भौमोमृत्युगतोपिशत्रुशशिनो
गेहास्थितोवार्कगः ॥ शुक्लेंत्यारिविधुःसुवर्गदृगितःस्वोजोयुजीज्येतनौशु
क्रेवाशुभदोथकंटकनिजांशेज्येक्षितःसंग्रहः ॥ २५ ॥

अथकतिचिद्दोषाणामपवादमाह । तत्रप्रथमंभृगुषष्ठापवादमाह । कन्यातौक्षिकेति । कन्याप्रसिद्धा शुक्रस्यनीचं तौक्षिकोधनुर्धरः शत्रुगेहंपूर्वोक्तं "भृगुसुवःशत्रूरवींदू" इति तत्र रवेर्गृहंसिंहः इंदोर्गृहंकर्कः एषांकन्यादीनामन्यतमगेहगतोभृगुःषष्ठोपिनोभंगकृतस्यात् । लग्नभंगकरोनभवतीत्यर्थः । तथाचकश्यपः ॥ "नीचगेतुतुरीयेवाशत्रुक्षेत्रगतेपिवा । भृगुषष्ठोद्भवोदोषोनास्तीत्यत्रनसंशयः ।" अथकुजाष्टमदोषापवादमाह । भौमोमृत्युग तोपिशत्रुशशिनोगेहास्थितोयदिभवति । वाइत्यथवा अर्कगः अस्तंगतोपियदिभवति तदानोभंगकृत्स्यात् । अस्यशत्रुर्बुधः।कुजस्यविदरिरितिप्रागुक्तस्तस्यगृहंकन्यामिथुनंच। शशिगृहंकर्कटस्तस्यनीचं एषामन्यतमस्थोस्तंगतोवा अष्टमगतोपिवालग्नभंगकरोनभव तीत्यर्थः ॥ आस्तगेनोच्चगेभौमेशत्रुक्षेत्रगतेपिवा ॥ कुजाष्टमोद्भवोदोषोनकिंचिदवशिष्य तइति ॥ अथद्वादशषष्ठचंद्रापवादमाह । शुक्लेति । शुक्लेशुक्लपक्षे अंत्यारिविधुःद्वादशः षष्ठश्चंद्रःसुवर्गदृगितः वर्गाश्चदृशश्चवर्गदृशःशोभनानांवर्गदृशःसुवर्गदृशः ताइतः प्राप्तः सुवर्गदृगितः शुभवर्गशुभदृष्टियुक्तइत्यर्थः । एवंविधोविधुः शुभदःस्यात् । कस्मिन्सति इज्येगुरौशुक्रेवातनौलग्नेसति । कथंभूतेगुरौ स्वोजोयुजि सुतरांओजः स्वोजः उत्कृष्टबलंते नयुनक्तीतिस्वोजोयुक्तस्मिन्स्वोजोयुजि अतिबलिष्ठेसतीत्यर्थः । शुक्रस्याप्येतद्विशेषणं एतदुक्तंभवति । बलिष्ठेगुरौशुक्रेवालग्नस्थेसतिशुक्लपक्षेचंद्रमा सुवर्गदृष्टिसहितः यदिभवति तदाद्वादशवष्ठगोपिशुभदइतिभंगकरोनस्यात् । अन्यथान । मुहूर्तदर्पणे-"कवौगुरौवावलि निस्थितेतनौशुभेनदृष्टःशुभवर्गगःशशी ॥ विवर्धमानःशुभकृच्चनाशुभंकरोतितिष्ठन्नपिरिःफ षष्ठयोः"इति। अथसग्रहचंद्रदोषापवादमाह। सग्रहःग्रहेणग्रहाभ्यांग्रहैर्वासहवर्तमानःसग्रहः बुधगुरुवर्ज्यअन्यग्रहयुक्तइत्यर्थः । यतःपूर्वमुक्तम्-"हिमरुचिर्ज्ञेज्योनखेटान्वितम्" इति। एवंविधःसग्रहोविधुःकेंद्रनिजवर्गेज्येक्षितःसन्शुभदःस्यात् । केंद्रंप्रसिद्धम्। निजवर्गोनि जांशस्तत्रवर्तमानोइज्यःतेनईक्षितःअवलोकितःसग्रहःचंद्रमाःशुभदः भंगकरोनस्यात् । उक्तंच-" गुरुःस्वकीयवर्गस्थोबलवान्कंटकाश्रितः । पश्यन्सग्रहशीतांशुंतद्दोषंविलयंन येत्" इति ॥ २५ ॥

अब कईएक दोषोंका अपवाद कहते हैं ।

भा०-जो शुक्र कन्या, सिंह, कर्कका छठे स्थानमें होय तो छठेस्थानका दोष नहीं करै अर्थात् लग्नभंग नहीं करै ॥ और भौम शत्रुके घरका होके वा कर्कका वा सिंहका होके आठवाँ ८ होय तो आठवेंका दोष नहीं होय ॥ जो गुरु अथवा शुक्र बलवान् होके लग्नमें होय और शुक्लपक्षमें चंद्रमा शुभवर्गका और शुभदृष्टियुक्त होय तो बारहवेंस्थानका और छठेस्थानका दोष नहीं करै ॥ और चंद्रमाको स्ववर्गगत गुरु देखता होय तो ग्रहयुक्त चंद्रका दोष नहीं होय ॥ २५ ॥

दोषाणांशतमिंदुजःशतयुगंशुक्रोगुरुर्घातयेल्लक्षंकंटककोणगोंगमिनचंद्रौ जस्विपातादिकान् ॥ भंगायेविबलानतेत्रसफलाःसंध्यंशतुल्योफलःस्या-द्भावांशसमोग्रहोखिलफलःसंध्यूर्ध्वगःस्यात्परः ॥ २६ ॥

अथसामान्यदोषापवादमाह । दोषाणामिति । कंटककोणगःकेंद्रकोणगःइंदुजोबुधोदोषाणांशतंघातयेत् ।तत्स्थः १,४,५,७,९,१०,शुक्रःदोषाणांशतयुगंद्विशतंघातयेत् ।तत्स्थः १, ४, ५, ७, ९, १०, बृहस्पतिःदोषाणांलक्षंघातयेत् । अपवादांतरमाह । अंगंलग्नमिनचंद्रौजस्विपातादिकान्घातयेत् । इनचंद्रयोःसूर्यचंद्रयोः ओजोबलमस्यास्तीतिइनचंद्रौजस्वि एवंविधंलग्नंपातादिकान् घातयेत् । उक्तंचवसिष्ठेन "एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्तर्युदयादिदोषाः । नश्यंतिचंद्रार्कबलोपपन्नेलग्नेयथार्काभ्युदयेंधकारः" इति । अथदोषापवादभंगमाह । भंगाइति । येभंगादोषभंगा विबलागतबलानिर्बलास्तेत्रदोषभंगविषयेसफलान भवंति । दोषभंगसमर्थानभवंतीत्यर्थः । तस्माद्दोषभंगकृतांबलंविचार्यदोषभंगमादिशेदितिभावः । उक्तंच-"सामान्येनोदितादोषभंगास्तेषांतुतद्विदैः । यदितेबलहीनाःस्युःप्रध्वंसाभावतांययुः" ।अथभावशुद्धिमाह । संध्यंशतुल्योफलइति । संध्यंशतुल्यःसंधिभागसमानोग्रहोऽफलःस्यात् सदसत्फलदोनभवति । भावांशतुल्योग्रहोखिलफलदःस्यात् संपूर्णफलदोभवति । अर्थान्मध्येअनुपातात्फलंवेद्यम् । विशेषफलमाह । संध्यूर्ध्वगःस्यात्परइति ।संध्यूर्ध्वगःसंध्यंशाधिकोग्रहःपरः स्यात् । परभावफलदःस्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अब सामान्यदोषोंका अपवाद कहते हैं ।

भा०-केंद्रमें और त्रिकोणमें १ । ४ । ७ । १० । ९ । ५ । बुध होय तो एकशत १०० दोषोंका नाश करै ॥ और उक्तस्थानोंमें शुक्र होय तो द्विशत २०० दोषोंका नाश करते हैं ॥ और उक्तस्थानोंमें गुरु होवे तो लक्ष दोष नष्ट होते हैं ॥ अब दूसरा अपवाद कहते हैं ॥ यदि लग्न सूर्यचंदसे बलवान् हाये तो पातादिकदोष नष्ट होते हैं ॥ और दोषभंगकरनेवाला ग्रह निर्बल होय तो दोषभंग नहीं करताहै ॥ अथभावशुद्धिः ॥ जो ग्रहसंधिके अंशतुल्य होय तो निष्फल होता है ॥ और भावके अंशतुल्य होय तो संपूर्ण फल देता है ॥ और संधिके ऊपर होय तो द्वितीयभावका फल देता है ॥ २६ ॥

भागाःस्युर्नतनाडिकारसहतास्तद्धीनयुक्प्राक्परे सूर्यःखंसरसंसुखंकथित-वल्लग्नंसषड्भंमदः॥ व्यस्ताभ्रत्रिलवोऽथदृक्च्युतउभौयोज्यौकुदृग्घ्नौपृथग्-लग्नेचांबुनितेसषट्तनुमुखाःसंधिर्द्वियोगोर्द्धितः॥ पाठांतरं—व्यस्ताभ्रा-रिलवोथभूच्युतइमौभूयोंगपातालयोः क्षेप्यौषट्तनुतः ससंधयइमेषड्भा-न्विताःस्युःपरे ॥ २७ ॥

संध्यंशतुल्यइत्याद्युक्तंतत्रकेतेसंधयः केतेभावाइत्यपेक्षायांतत्साधनंकिंचित्स्थूलमेकेन वृत्तेनाह। भागाःस्युरिति। नतनाडिकारसहताभागाःस्युः। नतसाधनंजातकपद्धतावुक्तं "रात्रेःशेषमितंयुतंदिनदलेनाह्नागतंशेषकंविश्लेष्यंखलुपूर्वपश्चिमनतं त्रिंशच्च्युतंचान्त्र तम्" इति। एतदुक्तंभवति। सूर्येष्टकालाभ्यामिष्टकालंसाधयित्वानतंचसाधयित्वात दिष्टकालभवंनतंषड्गुणंनतभागाःस्युरित्यर्थः। प्राक्पश्चिमेनतेनक्रमेणतद्धीनयुक्सूर्यः तैर्भागैर्न्यूनयुक्पूर्वनतेसतिन्यूनःपश्चिमनतेसतियुक्युक्तः तत्कालिकःसूर्यःखंस्यात्। दश मभावःस्यादित्यर्थः। तत्खंदशमभावं सरसंषडराशियुक्तंसत्सुखंचतुर्थभावःस्यात् क थितवल्लग्नंप्रोक्तवल्लग्नंज्ञेयम्। तत्सषड्भं षड्राशियुक्तंसत्मदःसप्तमभावः स्यात्। एवं भावचतुष्टयंसाधयित्वाअंतर्भावसाधनमाह। व्यस्ताभ्रत्रिलवइति। विगतः अस्तः सप्तमभा वोयस्मात्तत्व्यस्तंतच्चतदभ्रंच व्यस्ताभ्रंसप्तमभावरहितदशमभावइत्यर्थः। तस्यत्रिलवो राश्यादिकोग्राह्यः। अथदृक्च्युतःद्विपतितःकार्यः।एतौउभौकेवलत्रिलवदृक्च्युतात्रिलवौपृ थक्पृथक्कुदृग्घ्नौसंतौपृथक्पृथक्लग्नेअंबुनिचयोज्यौ। अयमर्थः। कुघ्नःत्रिलवोलयोज्यः सद्वितीयभावोभवति। दृग्घ्नोलग्नेयोजितःतृतीयभावोभवति। अथदृक्च्युतः त्रिलवःकुघ्नःअं बुनिपूर्वसाधितेचतुर्थभावेयोजितः पंचमभावोभवति। तत्रैव दृग्घ्नोऽबुनियोजितःषष्ठभावो भवति। तेषडनंतरसाधिताभावाः षड्राशिसहिताःकार्याःतेतुसप्तमाज्ञेयाः। लग्नंषड्भं मदइतियावत्। तेतुलग्नमुखाल्लग्नादयोभावाःस्युः। अथसंधिसाधनमाह। संधिर्द्वि योगोर्द्धितइति। द्वयोर्भावयोर्योगःअर्धितःसंधिःस्यादितिस्पष्टम्॥ अथपाठांतरस्य व्याख्या। व्यस्तेति। सप्तमभावरहितस्यदशमभावस्यअरिलवः षड्भावोरा श्यादिकः सपृथक्पृथक् भूच्युतःएकस्मात्पतितः इमौउभौ भूयः वारंवारं अंगपाताल योःप्रथमचतुर्थभावयोःक्षेप्यौ तनुतःलग्नात् ससंधयःसंधिसहिताःषड्भावाःस्युः। इमे भावाः षड्भावान्विताःपरेससंधयोभावाःस्युः। एवंभावसंधिसाधनंकृत्वासंध्यंशतुल्योऽफल इतिप्रागुक्तंग्रहफलंविचार्यम्। अंतरेअनुपातः—"भावसंध्यंतरेणाप्तंखेटसंध्यंतरात् फलम्" इति। जातकपद्धतेः एतत्स्थूलभावानयनं सूक्ष्मंतुजातकपद्धतावयगंतव्यम्॥ २७॥

अब संधिसहित भावसाधन कहते हैं।

भा०–सूर्य इष्टकालसे इष्टकालको बनाके नतको बना लेनी–फेर इष्टकालसे हुईभई नतको ६ छगुनी करनी–तब नतभाग होता है–फिर पूर्वनत होय तो उनसे सूर्यको न्यून करना–

और पश्चिमनत होय तो युक्त करना। जिससे दशमभाव होय–और दशममें ६ राशि जोडे तो चतुर्थभाव होय। और उक्तरीतिसेही लग्न करना–लग्नमें ६ राशि जोडे तो सप्तम होय। और दशममेंसे सप्तमको निकालना और उनका राश्यादित्रिलव लेना। फिर एक जगह त्रिलवको दोयसे निकालना–फिर एकगुणा त्रिलवको लग्नमें जोडनेसे द्वितीय भाव होय–और छगुणा त्रिलवको लग्नमें जोडनेसे तृतीय भाव होय॥ और दृकूच्युत त्रिलवको कुग्नकरके चौथे भावमें जोडनेसे पंचमभाव होय॥ और दृग्घ्नको चौथे भावमें जोडनेसे षष्ठ भाव होय॥ और लग्नादि छः भावोंमें छःराशि जोडनेसे सप्तमादि छःभाव होय॥

अथ संधिः।

दो भावोंको भेला कारके आदा करनेसे संधि होय, यह स्थूलसाधन है–सूक्ष्मसाधन जातकपद्धतिमें देखना॥ २७॥

इंदोर्वाहरिजाद्व्ययस्वगतयोःस्यात्क्रूरयोः कर्तरीस्वेवक्र्यंत्यऋजुर्महत्यथ गुरौरिःफेशुभेवातनौ॥ स्वेब्जेसौम्यखगेपिवागुरुभृगुज्ञैःकेंद्रकोणेषुवाचे-त्तःकर्तरिकारकौदिविचरौनीचस्थितौसानहि॥ २८॥

अथकर्तरीदोषलक्षणंसापवादंवृत्तेनैकेनाह। इंदोर्वेति। इंदोश्चंद्रात्सकाशात् वाइत्यथवा हरिजाल्लग्नात्सकाशात् व्ययस्वगतयोः व्ययोद्वादशंस्वंद्वितीयमुभयत्रगतयोः क्रूरयोः पापग्रहयोःसतोःकर्तरीस्यात्। अथमहाकर्तरीलक्षणमाह। स्वेद्वितीयेस्थितः क्रूरःयदिवक्रीस्यात् अंत्येद्वादशेस्थितःक्रूरोऋजुर्मार्गगामीस्यात् तदामहतीकर्तरी स्यात्। एवंकर्तरीलक्षणमुक्त्वातद्भंगमाह। गुरौरिःफेप्रांत्येसतिसाकर्तरीनस्यादेवेत्येको भंगः। वाइत्यथवा शुभेगृहेबुधगुरुशुक्राणामन्यतमेतनौलग्नेसतिसानेतिद्वितीयोभंगः। स्वे द्वितीयेअब्जेचंद्रेसतिसानेतितृतीयोभंगः। वाइत्यथवा सौम्यखगेद्वितीयेसतिसानेतिच तुर्थोभंगः। वाइत्यथवा केंद्र १, ४, ७, १० त्रिकोणेषु ५, ९ भृगुविदीज्यैःशुक्रबुधगुरवःतैःसद्भिः। कालाद्येतिसप्तम्यर्थेतृतीया। साकर्तरीनस्यादेवेतिपंचमोभंगः।वाइत्यथवा कर्तरीकारकौक्रूरौदिविचरौनीचस्थितौयदास्यातांतदासानस्यादितिषष्ठोभंगः। हिअवधारणे॥ २८॥

अब सापवादकर्त्तरीदोषके लक्षणको कहते हैं।

भा०–लग्नसे वा चंद्रसे २। १२ दुजे वारमें पापग्रह होय तो कर्तरीयोग होय॥ और द्वितीयस्थानमें क्रूरग्रह वक्र होय–द्वादशमें पापग्रह मार्गी हेवै तो महाकर्तरी होय॥

अथ कर्तरीभंगः।

द्वादशमें गुरु होय तो कर्तरीका दोष नहीं होय और लग्नमें शुभग्रह होय तो कर्

भंग होय-और २ चंद्र होय तो कर्तरीका भंग होय-अथवा द्वितियस्थानमें सौम्यग्रह होय तो कर्तरीभंग होय । और केंद्रत्रिकोणमें ९ । ५ । १ । ४ । ७ । १० । गुरु वा शुक्र वा बुध होय तो कर्तरीभंग होय-अथवा कर्तरीकारक क्रूरग्रह नीचेका होवे तो कर्तरीभंग होता है, ऐसे छः प्रकारसे कर्तरीका भंग होता है ॥ २८ ॥

लग्नंसेततिथिग्रहैर्हृदिभदृग्वेदर्तुभशेषकैरोगाग्नीनहरात्ययास्त्यजरुजंरात्र्यर्कमौंजीषुच ॥ अग्निंभौमगृहद्युषुद्युशनिसेवेंदुष्विनंहारमीज्यारोतिष्वपरं विवाहसितवित्संध्यासुहीनेतनौ ॥ २९ ॥

अथपंचकदोषंसापवादमाह । लग्नमिति । लग्नमिष्टलग्नं सेततिथि इताचासौतिथिश्च इततिथिःगततिथिः तयासहवर्तमानंसेततिथि ग्रहैर्हृत्नवभक्तंकार्यं इभदृग्वेदर्तुभूशेषकैः इभाअष्टौ दृशौद्वे वेदाश्चत्वारः ऋतवःषट् भूरेकः एतन्मितैःशेषकैःकृत्वाक्रमेणरोगाग्नी नहरात्ययाःस्युः । रोगःप्रसिद्धः अग्निःप्रसिद्धः इनोराजा- "राजाधिपःपतिःस्वामीनाथः परिवृढःप्रभुः ॥ ईश्वरोविभुरीशानोभर्त्तेंद्रइनईशिता" इतिधनंजयः । हरश्चौरः अत्ययो मृत्युः एतेपंचकाःस्युरित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । लग्नंशुक्लप्रतिपदादिगततिथियुक्तंकृत्वानवभिर्हृत्वा अष्टशेषेरोगः द्विशेषेअग्निः चतुःशेषेराजा षट्शेषेचौरः एकशेषेमृत्युः । अथैतेकुत्रवर्ज्याइत्याह । रात्र्यर्कमौंजीषुरुजंत्यज रात्रौ अर्केआदित्येवारे मौंज्यां रुजं त्यज । भौमादयःप्रसिद्धास्तेषु द्युशनिसेवेंदुषुइनंत्यज द्युर्दिवा शनिःशनिवारः सेवास्वामिसेवनं इंदुःसोमवारः एषुइनंराजानंराजपंचकंत्यज । ईज्यारोतिषुहरंत्यज चौरंत्यज ईज्योगुरुवारः आरोभौमवारः इतिर्गतिर्यात्रेतियावत् आसुचौरंत्यजेत्यर्थः । विवाहसितवित्संध्यासुअपरमुर्वरितं मृत्युमित्यर्थः । विवाहः प्रसिद्धः सितःशुक्रवारः वित्बुधवारः संध्यासंध्याकालः आसुमृत्युंत्यजेति । अस्यापवादमाह । कस्मिन्रुति तनौलग्ने हीनेहीनबलेसति बलिष्ठेलग्नेसतिएषांकिमपिनबाधाइत्यर्थः । तथाचज्योतिःप्रकाशे "रोगंचौरंत्यजेद्रात्रौदिवाराजाग्निपंचकम् । इभयोःसंध्ययोर्मृत्युमन्यकालेननिंदितम्" इति । "तत्रापियत्रलग्नंचेद्बलाढ्यंतत्त्वनिष्फलम्" इति।बलंजातकाज्ज्ञेयं।लघुजातके"अधिपयुतो दृष्टोवाबुधगुरुनिरीक्षितश्चयोराशिः। सभवतिबलवान्नयदायुक्तोदृष्टोपिवाशेषैः"इत्यादि२९

अब सापवादपंचकदोषको कहते हैं।

भा०-शुक्लपक्षकी प्रतिपदासे गततिथियोंको लग्नमें जोडके नवका भाग देनेसे शेष जो ८ । २ । ४ । ६ । १ रहै तो रोग, अग्नि, राज और मृत्यु-संज्ञक बाण क्रमसे होते हैं ॥ रात्रिमें-आदित्यवारमें-मौंजीमें रोगबाण नही लेना-और भौमवारमें-दिनमें-गृहमें अग्निबाण त्याज्य है-शनिवारमें-दिनमें-नौकरीमें चंद्रके दिनमें राजबाण त्याज्य है ॥ गुरुवारमें-भौमवारमें-यात्रामें चौरबाण त्याज्य है ॥ विवाहमें-शुक्रवारमें-बुधवारमें-संध्याकालमें मृत्युबाणको

त्याग करना-जो लग्न बलवान् होय तो दोष नहीं होय-जो लग्न निर्बल होय तो उक्तकालमें त्याग करना ॥ २९ ॥

जन्मर्क्षोदयतोमृतीतदधिपौतद्गाश्चयेतल्लवस्तद्भंचांगगमंतकृत्खलु नचेत्तत्स्वामिमित्रैकता ॥ शस्तोंशोघटभीरुयुग्मधनुषांविज्ञास्तभांशौतथाचंद्रापुण्ययुतौमृतिंवितनुतोदैन्यंचहीनौजसः ॥ ३० ॥

अथभवनांशयोः शुद्धिंसापवादमाह । जन्मर्क्षेति । जन्मर्क्षोदयतः जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यांसकाशात् तृतीयेअष्टमभवनेयौतदधिपौतयोर्मृत्युभवनयोः स्वामिनौयेचतद्गाः मृत्युभवनगताः स्युः तेषांअंशोनवांशःअंगगोलग्नगतः चपरंतेषांभंराशिः अंगगंलग्नगतंसत्तदाखलुनिश्चयेनअंतकृत्मरणकृत्स्यात् । तदाकदा । चेद्यदितत्स्वामिमित्रैकतानस्यात् । तयोर्जन्ममृत्युभवनयोःस्वामिनौतत्स्वामिनौतयोः । अथवायमर्थः । तयोर्जन्मानिंद्यभयोः स्वामिनौ तत्स्वामिनौतयोर्यदिमित्रैकतानस्यात् । मित्रंचएकश्च मित्रैकौमित्रैकयोर्भावोमित्रैकतासाचेन्नस्यात् । अनेनसर्वस्योक्तस्यसार्थकताभवति यदितयोर्मित्रतास्यात् । अथवा एकतास्यात्तदानायंदोषइत्यर्थसिद्धम् । वसिष्ठः-"यस्याष्टलग्नेतदधीश्वरेवाराशौतदीशेथविलग्नगेवा । समृत्युमाप्नोतितदामनोजस्त्रिनेत्रभालांवकवह्निनेव"इति । अन्यच्च"जन्मर्क्षजन्मलग्नाभ्यांरंध्रेशावष्टमौचयौ । विलग्नसंस्थितानेतांस्तद्राश्यंशानपित्यजेत्" इति । चूडामणौ-"लग्नंव्यलिवृषंत्याज्यमष्टमंसर्वकर्मसु । तत्राप्येकेशवास्त्येवततस्तन्नैवदोषकृत् ॥ नदोषोष्टमलग्नस्ययदिजन्मेशरंध्रपौ । सुहृदौचेत्तदाकार्यंमंगलंमुनयोविदुः"इति । चतुर्थद्वादशभवनयोःदोषोनात्रोक्तः । यत्-"चतुर्थंद्वादशं लग्नंशस्तंयदिगुणान्वितम्" इति।पूर्वाचार्यमतंहृदिधृत्वासगुणमेवांगीकृतम् । तत्पुरस्ताद्वक्ष्यति । नचतनुंपंचेष्टखेटोनितांतनुंलग्नमिष्टाश्चतेखेटाश्चइष्टखेटाःपंचचतेइष्टखेटाश्चपंचेष्टखेटाःइष्टग्रहैः पंचभिःशुभदैः इष्टैरूनितंहीनंलग्नंचेद्वेदवर्गोनितमिति सगुणस्यैवांगीकारात् किंव्यर्थविस्तरेणेतिभावः । अंशशुद्धिमाह । शस्तोंशइति । घटयुग्मभीरुधनुषांअंशःशस्तःस्यात् घटस्तुला युग्मंमिथुनं भीरुःकन्या धनुःप्रसिद्धम् । एषामंशोनवांशःप्रशस्तःस्यात् । तत्रापिविशेषमाह । विज्ञास्तभांशाविति । विगतःज्ञोबुधोयेभ्यस्ते विज्ञाःतेचतेअस्ताश्चतेषांभांशौराशिनवांशौमृतिंवितनुतः । अर्थादस्तमितस्यापिबुधस्यभांशौदोषकरौनभवतः । तथाचंद्रापुण्ययुतौ चंद्रेणपापग्रहेणवायुक्तौभांशौमृतिंमरणंवितनुतः कुरुतः । वधूवरयोरितिशेषः । हीनौजसोनिर्बलस्यभांशौदैन्यंदीनतांवितनुतः ॥ ३० ॥

अब भवनांशकी शुद्धिको सापवाद कहते हैं ।

भा०-जन्मसे वा जन्मराशिसे आठवें ८ स्थान वा उन्हींके स्वामी वा आठवें रहनेवाले ग्रह-इन्होंके नवांशका लग्न होय वा इन्होंकी राशि लग्नमें होय तो मृत्यु करै-और जो जन्मलग्न और मृत्युभवनके स्वामियोंकी मित्रता और एकता नहीं होय तो मृत्यु करै ॥

अर्थात् मित्रता वा एकता होय तो दोष नहीं होय। और ७। ६। ३। ९ इन्होंका नवांश श्रेष्ठ होय-और बुधविना अस्तग्रहोंकी राशि और नवांशलग्नमें होयतोभी मृत्यु करै ॥ आर्थात् अस्तबुधकी राशि नवांश लग्नमें होयतो दोष नहीं होय ॥ और चंद्रपापग्रहोंसे युक्त लग्न और नवांश होवै तो मृत्यु देवै-और निर्बलग्रहके लग्न और नवांश होयतो दीनता करै ॥ ३० ॥

नोवर्गोत्तमतोविनांतिमलवंदद्याच्चरर्क्षेचरंचंद्रेतौलिमृगास्यगेनचतनुंपंचेष्ट-खेटोनिताम्॥ मेषादिष्वजनक्रतौलिककुलीराद्यानवांशाःक्रमादिष्टात्पूर्व-नवांशकादशहतात्र्याप्तालवाद्यातनुः ॥ ३१ ॥

अथविशेषांतरमाह । नोवर्गोत्तमतइति । वर्गोत्तमतःवर्गोत्तमेनविनाअंतिमलवंचरम नवांशंनोदद्यात् । यल्लग्नंसएवनवांशोवर्गोत्तमः तथा चरर्क्षेचरलग्नेचरंनवांशंनोदद्यात् क स्मिन्सति चंद्रेतौलिमृगास्यगेतुलामकरगेसति।एतच्चरत्रययोगंनोदद्यादित्यर्थः । अत्र चरचतुष्टयमध्येचंद्रेतौलिमृगास्यगेइत्येवोक्तम् । तन्मेषकर्कटयोर्विवाहनक्षत्राभावात् तथात नुंलग्नंपंचेष्टखेटोनितांनोदद्यात् । यत्रलग्नेपंचइष्टग्रहाःनभवंतितल्लग्नंनदेयमित्यर्थः । अथेष्ट नवांशाल्लग्नसाधनमाह । तत्रतावन्मेषादिषुआद्यांशानाह । मेषादिष्विति । मेषादिष्वज जनक्रतौलिककुलीराद्यानवांशाःक्रमेणोक्ताः। तद्यथा । मेषेअजाद्याःमेषाद्याः वृषेनक्राद्या मकराद्याः मिथुनेतौलिकाद्याःतुलाद्याः कर्कटेकुलीराद्याःकर्कटाद्याः।एवंपुनः सिंहेमेषा द्याः कन्यायांमकराद्याः । तुलायांतुलाद्याः वृश्चिकेकर्काद्याः । पुनर्धनुषिमेषाद्याःमकरेम कराद्याः कुंभेतुलाद्याः मीनेकर्काद्याः । नवांशाउक्ताइत्यर्थः । इष्टादंशात्पूर्वनवांशकाः गतांशाःदशहताःदशगुणिताः त्र्याप्ताःत्रिभिर्हृताः लवाद्या भागाद्याः तनुःलग्नंस्यात् । अ त्रोदाहरणम् । इष्टलग्नंमेषः तत्रमेषादिकाअंशाःप्रवर्तंते इष्टांशःकन्यांशः आद्यात्षष्ठःपूर्वन वांशकःपंच ५ एते दशहताः ५० त्र्याप्ताःलवादिफलंलब्धं १६, ४० इष्टलग्नसहितंराश्या दि १६, ४० ॥ ३१ ॥

और विशेष कहते हैं।

भा०-वर्गोत्तम विना अंत्य नवांश नहीं देना। और चरराशिका लग्नमें चरनवांश नहीं देना-और चंद्रमा तुल और मकरका होय और जिस लग्नमें पांच ग्रह अच्छे न होयतो वह लग्न नहीं लेना-अब मेषादिमें आद्यनवांशोंको कहते हैं मेषमें-मेषादिक ॥ वृषमें मकरादिक ॥ मिथुनमें तुलादिक॥ कर्कमें कर्कादिक ॥ ऐसे फिर सिंहमें मेषादिक सर्वत्र जानो। इष्ट-अंशसे पूर्वनवांशको १०दशसे गुणके तीन ३ का भाग देना तब अंशादिक लग्न होय ॥ जैसे इष्ट-लग्न मेष है-तहां मेषादिक अंश होते है-इष्टांश कन्यांश वहां पूर्वनवांश ५ पांच भया, पांचकी दशगुण किया तो ५० पंचाश भया फेर तीनका भागः दिया तो लब्ध-लवादिक १६। १४ भया-यह इष्टलग्नसहित राश्यादिक होते हैं ॥ ३१ ॥

लग्नांशौस्वपदृग्युतौनृसुखदौवान्योन्यपाढ्येक्षितौताभ्यांसप्तमकौतथैवयुव
तेर्नोचेत्तयोर्मृत्युदौ ॥ द्विघ्नेर्कोनविलग्नकेरविसितज्ञेंद्वार्किजीवासृजोहोरे
शाद्युपतेःखलेह्निखलजानेष्टाशुभेमध्यमा ॥ ३२ ॥

अथोदयास्तशुद्धिमाह । लग्नांशाविति । लग्नांशौलग्ननवांशौ स्वपदृग्युतौ स्वपतिनादृष्टौयुतौवासंतौ नृसुखदौ वरस्यसुखदौस्याताम् । वाइत्यथवा अन्योन्यपाढ्येक्षितौ अन्योन्यपतिनाआढ्यौईक्षितौवासंतौनृसुखदौस्याताम् । इत्युदयसिद्धिमुक्त्वाअस्तशुद्धिमाह । ताभ्यांसप्तमकौतथैवेति । ताभ्यांलग्नांशाभ्यांसकाशात्सप्तमकौसप्तमलग्नतदंशौ तथैवेतिपूर्ववत्स्वपदृग्युतौ युवतेःकन्यायाःसुखदौस्यातां वाइत्यथवा तौसप्तमलग्नसप्तांशकौ अन्योन्यपाढ्येक्षितौयुवतेःसुखदौस्याताम् । नोचेत् एवंचेत्तन्नस्यात्तदातयो मृत्युदौस्यातांक्रमेण । अथेष्टकालेहोरासाधनमाह । द्विघ्नेइति । अर्कोनविलग्नकेद्विघ्ने कृतेसतिद्युपतेःसकाशात्होरेशाभवंति । तेषांगणनाक्रममाह । तेकेहोरेशाः रविसितज्ञेंद्वार्किजीवासृजःरविःप्रसिद्धः सितःशुक्रः ज्ञोबुधःइंदुश्चंद्रःआर्किःशनिःजीवोगुरुः असृङ् मंगलः खलेह्निपापवारेखलजाहोरानेष्टा शुभेमध्यमास्यात् । अर्थाच्छुभहोराशुभवारेशुभतरा पापवारेमध्यमास्यात् । अत्रोदाहरणं—गुरुवारेइष्टार्कः १. २९, ८ इष्टंलग्नं ४, १०, ० इदंअर्कोनं २, १४, ५२ इदंद्विघ्नं ४, २९, ४४ ऊर्ध्वांकसमानागताहोराश्चतस्रः वर्तमानापंचमीहोरा सागणनाक्रमेणद्युपतेर्गुरोः सकाशाद्गणनीया जीवासृजादिगणनयाबुधहोरावर्तना ॥ ३२ ॥

अब उदयास्तशुद्धिको कहते हैं ।

भा०—लग्न और लग्ननवांश अपने स्वामीसे दृष्ट होय वा युक्त होयतो वरको सुख देवै ॥ अथवा अन्योन्यपतिसे युक्त वा दृष्ट होयतो वरको सुख देवै ॥ अस्तशुद्धि कहते हैं—लग्न और नवांशसे सप्तम ७ लग्न और नवांश पूर्ववत् स्वपतिसे दृष्ट वा युक्त होयतो कन्याके सुख होय—और सप्तम लग्न और नवांश अन्योन्यपतिसे दृष्ट वा युक्त होयतोभी कन्याके सुख होय ॥

अब इष्टकालमें होरासाधनको कहते हैं ।

लग्नसे सूर्यको निकालके द्विगुण करनेसे इन्हों ग्रहोंकी क्रमसे होरा होय—यह क्रम है सू० बुं० चं० श० गु० मं० पापवारमें पापहोरा अशुभ है, शुभमें मध्यम होय । शुभवारमें शुभ होरा अत्यंत शुभ होय ॥ जैसे गुरुवारमें इष्टार्कको १ । २५ । ८ इष्टलग्नसे ४ १० । ० निकाला तौ २ । १४ । ५२ । भया फेर दूना किया तो ४, २९ । ४४ भया फेर गुरुसे गणनेसे बुधहोरा भई ॥ ३२ ॥

लग्नेंदोःस्मरगेशुभाशुभखगेस्तश्चाधिमृत्यूततोऽजांगोनाक्तमौर्विकात्ख
खयमैर्लब्धंयदाब्धीषवः ॥ सन्स्विष्टोच्चनिजांशभेस्तमखिलंपश्येदरित्र्या
यगेसूर्येवाख १० जला ४ य १ कोणग ९, ५ शुभोवाऽजंप्रपश्येन्नतत् ॥ ३३ ॥

अथलग्नेंद्वोःपरमजामित्रग्रहज्ञानार्थमुपायमाह । तावत्तस्यफलमाह । लग्नेंद्वोरिति। लग्नेंद्वोःस्मरगेसप्तमगेशुभाशुभखगेसतितदाआधिमृत्यू स्तः शुभेसतिआधिर्मनस्तापोस्ति। अशुभेसतिमृत्युरस्ति तदाकदा यदाततःस्मरगाद्ग्रहात् अब्जांगोनात्चंद्रलग्नोनात्चंद्रात् सप्तमस्थश्चंद्रोनः लग्नात्सप्तमस्थोलग्नोनइत्यर्थः । तस्मात्कृतमौर्विकात् कृतकलिकात् खखयमैर्द्विशत्यालब्धं अब्धीषवः चतुःपंचाशत्स्यात् तदैवआधिमृत्यूस्तः अन्यथानेत्यर्थः।तत्रोदाहरणम् पूर्वकल्पितमिदंलग्नं ४,१०,७,तत्सप्तमगोयंकश्चिद्ग्रहः १०, ११,७ अयंलग्नोनः २६, १७ अयंकृतमौर्विकः१०,८,१७अस्मात्खखयमैः२००लब्धं५४ अथास्यभंगमाह । सन्निति । सन्सद्ग्रहःस्विष्टोच्चनिजांशभेवर्तमानः अस्तंसप्तमभवनम् खिलं पूर्णंयदिपश्येत्तदातज्जामित्रंनस्यात् । शोभनश्चासौइष्टश्चस्विष्टःशुभमित्रं स्विष्टश्चउच्चं चनिजश्चस्विष्टोच्चनिजाः अंशश्चभंचअंशभं स्विष्टोच्चनिजानामंशभंतस्मिन्स्विष्टोच्च निजांशभे स्विष्टस्यशुभमित्रस्यअंशेनवाशेभेराशौवावर्तमानः अथवा उच्चस्यांशेभेवावर्तमानः अथवा निजस्यस्वस्यअंशेभेवावर्तमानः अस्तमखिलंपश्येत्तदा तन्नेतिषड्भंगाः। वाइत्यथवा अर्केरवौअरिव्यायगेसतिषष्ठतृतीयैकादशगेसतितन्नेतित्रयोभंगाः।वाइत्यथवा खजलाद्यकोणगःशुभःअब्जंचंद्रमसंपूर्णंयथास्यात्तथाईक्षेत् तदातन्न खंदशमं जलंचतुर्थं आद्यंलग्नंकोणेनवपंचमेएषामन्यतमंगतोन्यतमः शुभग्रहश्चंद्रमसंनिखिलदृष्ट्यायदिपश्येत्तदाजामित्रंनस्यादित्यर्थः। एतेपंचभंगाः सर्वेमिलिताश्चतुर्दशभंगाः संपद्यंते ॥ ३३ ॥

अब जामित्रको कहते हैं ।

भा०—लग्न और चंद्रमासे सातमें७शुभग्रह होयतो मनस्ताप होय, और अशुभग्रह होयतो मृत्यु होय। चंद्रसे सातमें होय उनको लग्नसे निकालना और लग्नसे सातमें होय उनको लग्नसे निकालना फिर उभयकीकला करनी फिर दोसों २०० का भाग देनेसे ५४ चोपन मिलेतो मृत्यु होय, अन्यलग्नसे मृत्यु नहीं होय स्पष्टहै। जिससे उदाहरण नहीं सिखाहै और शुभमित्रके नवांशमें और शुभमित्रके राशिमें रहनेवाला अथवा उच्चस्थांशमें वा राशिमें रहनेवाला अथवा स्वांशमें वा स्वराशिमें रहनेवाला सातमां भवनको यदि संपूर्णदृष्टिसे देखता होवेतो जामित्रभंग होय। अथवा सूर्य। ६। ३। ११। इन्हों स्थानोंमें होयतोभी यामित्रभंग होय। अथवा शुभग्रह १०। ४। १। ९। ५। इन्हों स्थानोंमेंसे कोईसे स्थानमें बैठाभया चंद्रमाको पूर्ण देखता होयतो जामित्रभंग होय । ऐसे सब मिलके चतुर्दश प्रकारसे जामित्रका भंग होताहै ॥ ३३ ॥

त्र्यभ्रंकोणमवायुरैनिगुरुभूपुत्राःक्रमात्पूर्णयादृष्ट्यान्येचरणोत्तरंच सकलाः पश्यंतिपूर्णंयुनम् ॥ भंहोरात्रिलवोनवांशकइनांशास्त्रिंशदंशः क्रमाद्वर्गाः सन्शुभजःपरैस्तुसुहृदोनाब्ध्यूनवर्गोतनुः ॥ ३४ ॥

अथदृष्टिलक्षणमाह । त्र्यभ्रमिति। त्र्यभ्रंतृतीयदशमं कोणंनवपंचमं अवायुश्चतुर्थं

ष्टमं एतद्युग्मत्रयंक्रमेणऐनिगुरुभूपुत्राःशनिगुरुभौमाःपूर्णयादृष्ट्यापश्यंति । शनिः त्र्यभ्रं ३, १० गुरुः कोणं ९, ५ भूपुत्रःअबायुः ४, ८ एतेपूर्णयादृष्ट्यापश्यंति। तथाचैतद्युग्मत्रयमन्येग्रहाश्चरणोत्तरंयथास्यात्तथापश्यंति। तद्यथा त्र्यभ्रम् ३, १० एकपादृष्ट्यापश्यंति कोणं ९, ५ द्विपाददृष्ट्या अबायुः ४, ८ त्रिपाददृष्ट्यापश्यंति सकलाग्रहाः द्युनंसप्तमंपूर्णंपश्यंति । अथषड्वर्गसाधनंविवक्षुस्तावन्नामान्याह । भंहोरेति। भंगृहं होराराश्यर्द्धं त्रिलवोदृक्काणः नवांशकः प्रसिद्धः इनांशोद्वादशांशः त्रिंशदंशःप्रसिद्धःक्रमादेतेवर्गाःप्रोक्ताः । शुभजः शुभग्रहजोवर्गः सन्शुभः प्रोक्तः । परैः आचार्यैः सुहृदोमित्रस्यवर्गः सन्प्रोक्तः । अब्धिवर्गोनकमंगंचतुर्वर्गोनंलग्नंनसत्प्रोक्तम् ॥ ३४॥

अब दृष्टीका लक्षण कहते हैं ॥

भा०-शनि तीन दशको ३ । १० और गुरु ९ । ५ को और भौम ८ । ४ को पूर्ण देखेहैं। और अन्यग्रह ३ । १० । इनको एकपाद देखे और ९ । ५ को द्विपाद देखे और ४ । ८ । इनको त्रिपाद देखे-और सातमी ७ को संपूर्ण देखेहैं। गृह १होरा २ दृक्काण ३ नवांश ४ द्वादशांश ५ त्रिंशांश६ यह छः वर्ग हैं। शुभग्रहका वर्ग शुभ होताहै और कोईके मतमें मित्रका वर्गभी शुभ होताहै। और चतुर्वर्गोनलग्न शुभ नहीं होय ॥ ३४ ॥

प्रोक्तंप्राग्गृहमोजभेर्कशशिनोर्होरेसमेऽब्जार्कयोर्दृक्कैट्प्राक्सुतधर्मपोनवलवः प्रोक्तःस्वतोर्कांशकः ॥ शुक्रज्ञेज्ययमासृजांशरमुनीभार्थेषवोयुग्मभेत्रिंशांशाविषमेतएवगदिताव्यस्ताश्चषड्वर्गकाः ॥ ३५ ॥

अथैषांसाधनमाह । प्रोक्तमिति । यस्यग्रहस्ययत्गृहंतत्प्राक्प्रोक्तम् । भेशामंशुबुचमित्यादि । अथहोरासाधनमाह । ओजभेविषमराशौअर्कशशिनोर्होरेक्रमेणभवतः । प्रथमपंचदशभागेषुअर्कस्यहोरा । अपरपंचदशभागेषुशशिनश्चंद्रस्यहोरास्यात् । अथसमराशौअब्जार्कयोर्होरेक्रमेणभवतः । प्रथमपंचदशभागेषुचंद्रस्यहोरा अपरपंचदशभागेषु अर्कस्यहोरास्यात् । अथदृक्काणसाधनमाह । दृक्कैडिति । दृक्कोदृक्काणः त्रिविधोदशदशभागात्मकः तस्यईट्ईशः प्राक्सुतधर्मपोज्ञेयः । प्राग्लग्नं सुतः पंचमं धर्मोनवमं तान्पातीतिप्राक्सुतधर्मपः । एतदुक्तंभवति । " प्रथमदृक्काणस्वामीलग्नपतिः द्वितीयदृक्काणस्वामीपंचमपतिः तृतीयदृक्काणस्वामीनवमपतिः स्यात् " इति । नवलवः प्रोक्तः । प्रागेवशस्तौंशइत्यादि । अथद्वादशांशसाधनम् । स्वतोर्कांशकः स्वस्मात् इति स्वतः लग्नतइत्यर्थः । अर्कांशकोद्वादशांशोज्ञेयः। तद्यथा राशिभागास्त्रिंशत् ३० एतेद्वादशभिर्भाजिताः लब्धंसार्द्धभागद्वयं २½ इदंद्वादशांशमानं तदेवगणनीयंसार्द्धभागद्वयंलग्नस्यद्वादशांशः तावदेवतत्पुरस्थस्येति लग्नस्योत्पन्नभागावसानपर्यंतंगणयेत् यस्मिन्राशौविश्रामःतत्स्वामीदशांशनाथः स्यात् । अथत्रिंशांशसाधनम् । शुक्रेति । शुक्रः प्रसिद्धः ज्ञोबुधः ईज्योगुरुः यमः शनिः असृक्भंगलः एषांपंचानांक्रमेण शरमुनीभार्थेषवः

स्युः। शराः पंच मुनयः सप्त इभाः अष्टौ अर्थाः पंच इषवः पंच एतेभागाः शुक्रादीनांस्युः। एतद्युग्मभेसमराशौज्ञेयम् । एतदपिलग्नोत्पन्नभागावसानपर्यंतंगणयेत् । यत्र विश्रांतिः सत्रिंशांशनाथः विषमेराशौतएवगदिताग्रहाभागाश्चव्यस्ताविलोमाज्ञेयाः इतिषड्वर्गोनिरूपितः ॥ ३५ ॥

अब इन्होंका साधनको कहते हैं।

भा०-जिन ग्रहका जो ग्रह होय सो पूर्व कहदिया है।

अब होरा कहते हैं॥

विषमराशिके पंद्रह अंशमें तो सूर्यकी होरा होय और पंद्रहसे ऊपर तीसतक चंद्रकी होरा होय-और समराशिके पंचदश अंशमें चंद्रकी होरा होती है और ऊपर तीस ३० तक सूर्यकी होरा होती है ॥

अथ द्रक्काणः।

दश अंशका एक द्रक्काण होताहै । अर्थात् राशिका तीन भाग करनेसे प्रथम-भागका स्वामी तो लग्नपति होता है-और द्वितियद्रक्काणका स्वामी पंचमराशिका पति होता है-और तृतीयद्रक्काणका स्वामी नवमराशिका पति होता है। और नवांशको प्रथम कहआये हैं-एकराशिका बारा १२ भाग करके क्रमसे द्वादशांशपति होय ॥

अथ त्रिंशदंशः।

सुबोधार्थत्रिंशांशचक्र है ॥

शु.	बु.	गु.	श.	मं.	समराशौ
५	७	८	५	५	त्रिंशांशेशाः
मं.	श.	गु.	बु.	शु.	विषमराशौ-
५	५	८	७	५	त्रिंशांशेशाः

समराशिमें पांच अंशतक शुक्र त्रिंशांश होय। ऐसे फेर क्रमसे बुध ७ तक-गुरु ८ तक-शनि ५ तक-भौम ५ तकहै-विषमराशिमें विपरीत देखना ॥ ३५ ॥

संक्रांत्यंतरहोहताद्दिनगणादाप्तंभपूर्वोरविर्मेषाद्यातभयुग्युतोयनलवैरात्रौ सषड्भःसच ॥ तद्भोग्यांशनिजोदयाहतिखरामाप्तंतथैवागतोभुक्तांशाकलितेनयुग्विवरगैः कालःस्फुटोभोदयैः ॥ ३६ ॥

अथेष्टकालसाधनंविवक्षुस्तावत्सूर्यसाधनमाह । संक्रांत्यंतरीति । अंतः अंतरालं तत्रअहानिदिनानिसंक्रांतेरंतरहानिसंक्रांत्यंतरहानि तैर्हृतोभागितः एवंविधोदिनगणः संक्रांतेः सकाशात्इष्टदिनसमूहः तस्माद्यदाप्तंलब्धं सभपूर्वोराशिभागकलादिकोरविः स्यात्। किंभूतोरविः मेषात्सकाशात्यातभयुक् गतराशियुक् सूर्यभुक्तराशियुगित्यर्थः। सतात्कालिकोरवेः स्यादित्यर्थः । अत्रोदाहरणम् । तुलावृश्चिकसंक्रांत्योरंतरदिनानि

अयनलवैर्युक्तःकार्यः । अयनांशाःग्रंथांतरेप्रसिद्धाः-" कृताब्ध्यब्ध्यूनितेशाकेषष्ट्या प्ताअयनांशका " इति । सःअयनलवयुतोरविः रात्रौरात्रीष्टकालसाधनविषयेसषड् भःकार्यः । षड्राशियुक्तःकार्यः । तद्भोग्यांशनिजोदयाहतिःखरामाप्तंकालःस्यात् । तस्यसायनांशस्यरवेःभोग्यांशाः तद्भोग्यांशाश्चनिजोदयाश्चतेषामाहतिः गुणनंतस्याः सकाशात्खरामाप्तंत्रिंशताभक्तंलब्धं सूर्यस्यभोग्यकालः स्यात् । निजोदयाःस्वदेशी यराश्युदयाः तेब्रह्मतुल्यादिभ्योवगंतव्याः । कथंभूतःकालः तथैवांगतोभुक्तांशाक लितेनयुक् तथैवसूर्यस्यभोग्यकालसाधनरीत्या अंगतःलग्नात् भुक्तांशाकलितेनभुक्तां शैर्भुक्तभागैःआकलितेनकालेनयुक्युक्तः । एतदुक्तंभवति इष्टलग्नमूअयनलवयुक्तं कृत्वातद्भुक्तांशैः निजोदयागुणनीयाःत्रिंशताभाज्याःलब्धंलग्नं भुक्तकालः तेनकालेनस रविभुक्तः कालोयुक्तःकार्यइत्यर्थः । पुनःकथंभूतः । विवरगैः भोदयैः युक् विवरं सूर्यलग्नांतरालंतत्रगतैभादयैःराश्युदयैःयुक्युक्तः सपलमयःकालः स्फुटः स्पष्टः इष्ट कालः स्यात् । षष्टिभक्तोघटिकात्मकः स्यादित्यवगंतव्यम् ॥ ३६ ॥

भा०-अब इष्टकाल साधनकी इच्छा करताभया प्रथम सूर्यका साधनकरते हैं-प्रथमतो दिनगणको संक्रांतियोंके अंतरसे भागितकरके उससे लब्ध हो सो राश्यादिक रवि होता है उस सूर्यमें मेषादिगत राशियोंको जोडदेना वह तात्कालिक रवि होताहै-उदाहरण-जैसे तुल वृश्चिक संक्रांतिके अंतरके दिन हैं २९ । ५४ । ० इनकी तुल संक्रांतिके इष्टादि गणनसे ५ । ९ । ० भाग देनेसे लब्धराश्यादिक ० । ५ । ५१ । ४५ हुये-इनकासूर्य भुक्त राशिसे युक्त किया तो यह ६ । ५ । ५१ । ४५ तात्कालिक रवि भया-इसमें अयनांश जोडना ॥ और रात्रिमें इष्टकाल साधन करै तो राशीमें ६ जोडना-फिर सूर्यके भुक्तांशसे निजोदयको गुणके ३० भागदेना लब्ध भुक्तकाल होय इसमें रविकालको युक्त करना-फिर सूर्य लग्नांतरालमें राश्युदयसे युक्त करनेसे पलमय काल स्पष्टहोता है-फिर ६० भाग देनेसे घटिकात्मक होता है ॥ ३६ ॥

लग्नार्कौयदिचैकभेंशविवरात्स्वीयोदयघ्नाद्वियत्र्याप्तिःकालइनात्तनुर्यदित नुःसूर्योदयात्प्रागसौ ॥ कुंडेंभःपरिपूरितेसुघटिकामद्धोदयास्तेन्यसेत्स्तु त्वाग्नित्रयवायुगानशुभदापूर्णाग्निपंचस्वथ ॥ ३७ ॥

अथेष्टकालसाधनेविशेषमाह । लग्नार्काविति । लग्नार्कौलग्नसूर्यौयदिएकभेस्तः तदा अंशविवराल्लग्नर्कयोर्भागांतरात् स्वीयोदयघ्नात्निजराश्युदयगुणितात् या वियत्र्या प्तिः त्रिंशताललब्धिः सकालः स्यात् इष्टकालः स्यात् । तत्रापिविशेषमाह । इनात्तनु रिति । इनात्सूर्यात्तनुर्लग्नंयदितनुः लघुः स्यात्तदासौइष्टकालः सूर्योदयात्प्राक्पूर्वंस्यात् । सोपिषष्ट्याभक्तोघटिकात्मकः स्यादित्यवगंतव्यम् । अथज्ञातंकालंयंत्रैर्विनासाधितुं न शक्यते अतोयंत्राणांमध्येमुख्यस्यघटीयंत्रस्यस्थापनमाह । कुंडइति । अंभःपरिपूरि

तेउदकपूर्णेकुंडेपात्रेघटिकामज्जनक्षमे। कुंडग्रहणमुत्तानपात्रव्युदासार्थम्। तस्मात्कुंडरूप पात्रेउदकपूरितेसुघटिकांषष्टिपलशुद्धांन्यसेत्तन्निक्षिपेत् । कस्मिन्सति अर्द्धोदयेअर्द्धास्तेच जातेसति। किंकृत्वास्तुत्वा। प्रार्थनाग्रंथांतरेउक्ता"यंत्राणांमुख्यरूपासिब्रह्मणानिर्मितेघटि ॥ दंपत्योः शुभकालास्तिहेतवेभवशोभने" इति ॥ प्रतिष्ठितायांघटिकायांतद्गमनफलमाह। साग्नित्रिष्ठिताघटीअग्नित्रयवायुगानशुभदास्यात्। अग्नित्रयं आग्नेयादिप्रदक्षिणक्रमेणदिशात्रयं वायुर्वायव्यदिशा इतिदिक्चतुष्टयंप्रतिगतानशुभदा अर्थादन्यदिग्गतातत्रैवस्थितवाशुभदास्यात् । तथाचोक्तंग्रंथांतरे-" संस्तुतैवंघटीतोयेयादिशंप्रतिगच्छति ॥ पूर्वाशादिफलंकुर्यात्स्थितामध्येधनप्रदा॥ सौभाग्यंनिर्धनंनार्याअपमृत्युरुजान्विता। भर्तृप्रियाचवेश्याचमान्याविक्तसुतान्विता" इति। एवं गमनफलमुक्त्वापूर्णताफलमाह॥ पूर्णाग्निपंचसुआग्नेयादिपंचसुदिक्षुपूर्णांघटीनशुभदा। अर्थादन्यदिक्षुपूर्णाशुभदास्यात् उक्तंच-" उत्तरेशानपूर्वासुघटीपूर्णाशुभप्रदा ॥ दिक्षुशेषासुकन्यायामग्रेवैधव्यदायिनी" ॥ ३७ ॥

अब इष्टकालका साधनविशेषको कहते हैं।

भा०-यदि लग्न और सूर्य एक राशिका होवे तो लग्न सूर्यके अंशविवरको निजराश्युदयसे गुणाके ३० तीसका भाग देनेसे इष्ट काल होता है-और सूर्यसे लग्न: लघु हाय तो यह इष्ट काल सूर्योदयसे पूर्व होय-और इनको भी ६० साठका भाग देनेस घटिकात्मक होता है इति ॥

अब ज्ञात कालका यंत्र विना साधन नहीं होसक्ता है इससे यंत्रोंमें मुख्य घटी यंत्रका स्थापनकालको कहते हैं।

जलपूरितकुण्डमें षष्टि पल शुद्ध घटिको सूर्यके अर्द्धोदयके समयमें और सूर्यके अर्द्धास्तकी समयमें रखनी-घटिकी स्तुति करनी-ऐसे रक्खी हुई घटी यदि आग्नेयादि तीन दिशाओंमें और वायव्यमें चलीजाय तो अशुभ होवै-अर्थात् और दिशामें वा उसीही-जगह रही हुई श्रेष्ठ होय-अब पूर्णताका फल कहते हैं ॥ और जो घटी आग्नेयादि पांच ५ दिशाओंमें पूर्ण होय तो शुभनहीं करै-अर्थात् और दिशामें पूर्ण होय तो शुभकरै ॥ ३७ ॥

गोधूलंपदजादिकेशुभकरंपंचांगशुद्धौरवेरर्द्धास्तात्परपूर्वतोर्धघटिकंतत्रेंदुमष्टारिगम् ॥ सोग्रांगंकुजमष्टमंगुरुयमाहःपातमर्कक्रमंजह्याद्दिक्प्रमुखेअतिसंकटइदंसयौवनायेक्वचित् ॥ ३८ ॥

अथगोधूललग्नमाह। गोधूलमिति। गोधूललग्नं सायंकाललग्नंपदजादिकेही-नजातौशुभकरंप्रोक्तम्। नपूर्ववर्णानां क पंचांगशुद्धौ विवाहोक्तपंचांगे। अत्रपंचांगशुद्धिर्मुख्या । तत्रकालप्रमाणंविशेषणद्वारेणाह। कथंभूतंगोधूलं रवेःअर्धास्ता

त्सकाशात्प्राक्परतोर्द्धघटिकं अर्द्धघटिकायस्मिन्नित्यर्द्धघटिकं प्राक्पंचदशपलानि परतः पंचदशपलानि एवमर्द्धनाडिकमित्यर्थः । अत्रत्याज्यमाह । इहास्मिन्गोधूललग्नेषष्ठा ष्टगमिंदुंचंद्रंजह्यात्त्यजेत् । पुनः किंकिंजह्यादित्याह । सोग्रांगमुग्रग्रहसहितंलग्नंकुजंभौम मष्टमं गुरुयमाह्वः गुरुशनिदिनम् । पातंमहापातंसिद्धांतगम्यम् । अर्कक्रमंसूर्यसंक्रांतिंज ह्यात् । अन्येदोषानत्याज्याइत्यर्थः । अत्रगुरुयमाहस्त्यक्तंतद्दोषोपलंभाद्गुरुदिनेसूर्या स्तात्प्राग्यामार्द्धंपरतोयमघंटः । शनिदिनेअस्तमयात्प्राक्परतश्चकुलिकौ ॥ " मार्तंडो दयतः स्मृतादिनपतेर्यामार्द्धनाथाग्रहामार्तंडात्मजभोगउत्तरलवस्तज्ज्ञैःशुभेकर्मणि । त्याज्योसौकुलिकोथसूर्यदिवसोदानैश्चशक्रार्कदिग्वस्वांगाब्धियमैः स्मृतः क्रुरहितै रात्रौतुतिथ्यंशकैः" इति । त्याज्योसौकुलिकइत्यनेनशनौअस्तात्प्राक्कुलिकोभवति । इनादौकुलिकांदेवेत्यादि०येकंतन्निशिन्यायेनअस्तात्परतोपिकुलिकोभवति । इतिहेतो र्गुरुशनिवारौनिंदितौ । अथ विप्रादीनामपिक्कचित्कार्यविशेषेणगोरजप्रवृत्तिमाह । विप्र मुखेतिसंकटइदंसद्यौवनाद्येक्कचिदिति । यौवनाद्येअतिसंकटेप्राप्तेसतिक्कचिल्लग्नशुद्धचा इदंगोधूलंविप्रमुखेविप्रप्रभृतिवर्णत्रयेसतशुभंस्यात् । अन्यथनेत्यर्थसिद्धम् । तदुक्तंज्यो तिर्निबंधे "घटीलग्नंयदानास्तितदागोधूलिकंस्मृतम् ॥ शूद्रादीनांबुधाः प्राहुर्नद्विजानां कदाचन ॥ लग्नशुद्धिर्यदानस्याद्यौवनेसमुपस्थिते ॥ तदातैः सर्ववर्णानांलग्नंगोधूलिकं स्मृतम् " इति ॥ ३८ ॥

अब गोधूललग्नको कहते हैं ।

भा०-सायंकालीन गोधूललग्न शूद्रादिकोंके शुभ करता है-ब्राह्मणादिकोंके अशुभ होता है-गोधूलमें पंचांगशुद्धिको देखनी चाहिये-सूर्यास्तसमयके १५ पलों पूर्वकी और १५ पलों पीछेकी ऐसे अर्द्धघटीमें गोधूलकाल होता है-

अब गोधूललग्नमें त्याज्योंको कहते हैं ।

गोधूलमें चंद्रामा लग्नसे ६ । ८ छटे वा आठवें त्याज्यहै-और लग्नमें पापग्रह त्याज्य है-और आठवें भौम त्याज्य है-और गुरुवार और शनिवार त्याज्य हैं-और पात और सूर्यसंक्रांति त्याज्य हैं ॥ और दोष गोधूलमें त्याज्य नहीं है ॥ और गुरुवारके दिन सूर्यास्तके पहिले यामार्ध होता है-और पीछे यमघंट होता है-और शनिके दिन सूर्यास्तसे पूर्व कुलिक होता है-और पीछेभी कुलिक होता है-जिससे गुरुवार और शनिवार त्याज्य है-और कन्याके यौवनादिकके कष्टमें लग्नशुद्धि नहीं होयतो ब्राह्मणादिक वर्णत्रयेंाके गोधूल शुभ होता है ॥ ३८ ॥

वेदीप्राक्प्रवणा चतुर्वरकराहस्तोच्छ्रिताग्र्यस्यदोर्जदेर्द्वित्रियुगांगुलैरपचि तासोक्ताबहिर्वामतः ॥ यस्यांगयददोऽगिनोगदितभेकुर्यादिहेदोर्बलंनालो क्यंतुविवाहतद्वयरिनवाह्निप्राङ्कुर्यादिदम् ॥ ३९ ॥

अथोद्वाहवेदिकालक्षणमाह । वेदीति । प्राक्प्रवणापूर्वनिम्ना चतुर्वरकराचतुर्भिर्व रकरैःप्रमिता वरोवैवाह्यः हस्तोच्छ्रिताहस्तप्रमाणेनोन्नता इयमग्र्यस्यब्राह्मणस्यप्रोक्ता सावेदीदोर्जादेः क्षत्रियादेः क्रमेणाद्वित्रियुगांगुलैः अपचिताहीना क्षत्रियस्यद्व्यंगुल न्यूना वैश्यस्यत्र्यंगुलेना शूद्रस्यचतुरंगुलोनाच । साक्ककार्येत्याह । बहिर्वामतइति । गृहाद्बहिर्वामभागे । अंगुलप्रमाणंमार्कंडेयपुराणेउक्तं–" परमाणुः परंसूक्ष्मंत्रसरेणुर्म हीरजः । बालाग्रंचैवलिक्षाचयूकाचाथयवोदरम् ॥ क्रमादष्टगुणानाहुर्यवानामष्टतोंगुलम् ॥ षडंगुलंपदंतच्चवितास्तिर्द्विपदंस्मृता ॥ द्विवितस्तीतथाहस्तोमार्कंडेयमुनीरितः– " ॥ आगमांतरेपि–" कर्तुर्दक्षिणहस्तस्य मध्यमांगुलिपर्वणः । मध्यमादैर्घ्यमानेनमात्रां गुलमितीरितम् " इति । अन्यत्रोक्तम्–" यत्किंचित्पौरुषायामंविभज्यदशधापुनः । एकंद्वादशभागंतुकृत्वातेष्वेकमंगुलम् ॥ देहलब्धांगुलंनामजानीयात्तस्यतत्पुनः । महा मानांगुलिरितिमात्रांगुलिरिहोदिता । प्रासादादीनितेनैवकुर्यान्मानांतरेणवा । वेदिका दीनिशिबिकारथादीनांविधिंपुनः" इत्यादि । अत्रवरकरग्रहणंतस्यहोमकर्तृत्वात् । ननुक न्यायाअपिलाजाहुतौकर्तृत्वमस्तितत्करप्रमाणंकिन्नोक्तम् । सत्यम् । अल्पावकाशस्थलेकन्या करप्रमाणमप्यंगीक्रियते । तथाचोक्तंदेवयजनदीपिकायाम्–" स्वल्पावकाशनिलयेहीन मानंसमाश्रयेत् " इति । अथनानाविधकर्मणामंगंकस्मिन्नक्षत्रेकर्तव्यमित्याह । यस्यांग मिति । यस्यकर्मणः यत्अंगमदइदमंगमंगिनोमुख्यस्य गदितभेउक्तनक्षत्रेकुर्यात् । इहास्मिन्नंगभूतेकर्मणि इंदोर्बलंनालोक्यंनविचारणीयम् । तत्रविशेषमाह । विवाहतः विवाहदिनात् प्राक्त्र्यरिनवाह्नितृतीयषष्ठनवमेह्निइदमंगं विवाहांगंनकुर्यात् । विवाहां गानियथा । "दलनंकंडनंचैवव्यंजनंमोदकादिच । यवारमंडपोवेदीकुंकुमंवर्णकं तथा " । इति ॥ ३९ ॥

अब विवाहके वेदीका लक्षणको कहते हैं ।

भा०–घरके बाहर वामभागमें घरके चार हातकी चतुरस्रा और एक हात ऊंची और पूर्वमें ढालवाली वेदी करनी ब्राह्मणके ॥ और क्षत्रियके पूर्वोक्त वेदी दो अंगुलहीन करनी ॥ और वैश्यके तीन अंगुल न्यून करनी ॥ और शूद्रके चार अंगुल न्यून करनी–और जिस कर्मका जो अंग करना सो अंगीके नक्षत्रमें करना-और अंगमें चंद्रबल नहीं देखना ॥ और विवाहके अंग विवाहदिनसे पूर्व ३ । ६ । ९ इन दिनोंमें नहीं करना–जैसे विवाहके अंग मण्डपकरणादिक हैं–और विवाह अंगी है ऐसे अंगांगिभाव सर्वत्र समझना चाहिये ॥ ३९ ॥

लग्नादष्टि १६ दिनांततःसममुनी ७ ष्वंपके ९ ग्रुषु ३ र्वत्वयुग्घस्रमोस्यपि
हायनेशरमिताद्वर्षात्परंस्वेच्छया ॥ वैफामार्गसितेजगुःश्रुतियुगोद्वाहर्क्ष
चित्राश्विनीज्यर्क्षैश्चानवमंदिरेनिशिवधूसंवेशमंगेस्थिरे ॥ ४० ॥

अथक्रमप्राप्तंवधूप्रवेशमाह । लग्नाद्रिति । लग्नाद्विवाहतः सकाशात् अष्टिदिनांततः

षोडशदिनमध्ये समसुनीध्वंकेषुद्युषुघस्रेषु समाः समसंख्याकाः मुनिःसप्तमः इषुः पंचमः अंकोनवमः एषुद्युषुदिवसेषु अतऊर्ध्वंषोडशदिनादूर्ध्वं अयुग्घस्रेविषमदिने मास्यपि विषमेहायनेवर्षे वधूसंप्रवेशंजगुरूचुः । एतदुक्तंभवति । षोडशदिनमध्येसमादिषुदिनेषुकर्तव्यः । षोडशदिनातिक्रमेमासपर्यंतंविषमदिनेवधूप्रवेशः कार्यः । प्रथममासातिक्रमेवर्षपर्यंतंविषमेमासिकर्तव्यः तदाविषमदिननियमोनास्ति । एवंप्रथमेवर्षे अतिक्रांतेपंचमवर्षपर्यंतंविषमेवर्षेकर्तव्यः तदाविषममासनियमोनास्ति । अथविलंबितंवधूप्रवेशनंकस्मिन्मासपक्षेकर्तव्यमित्याह । वैफामार्गसिते वैवैशाखः फाफाल्गुनः मार्गोमार्गशीर्षः एषांसितः शुक्लपक्षः तस्मिन् । कैः श्रुतियुगोद्वाहर्क्षचित्राश्विनीज्यर्क्षैः श्रुतियुगंश्रवणधनिष्ठे उद्वाहर्क्षाणिविवाहनक्षत्राणिपूर्वोक्तानि चित्राश्विनीप्रसिद्धे ईज्यर्क्षं पुष्यः तैः । अनवमंदिरेजीर्णगृहे"नवीनमंदिरेकन्यांनवोढांनप्रवेशयेत्"इतिनिषेधादनवमंदिरइत्युक्तम् । उक्तंच-"वधूप्रवेशनंकार्यंपंचमेसप्तमेदिने ॥ नवमेचशुभेवारेमुलग्नेशशिनो बले" इति । नारदः-" आरभ्योद्वाहदिवसात्षष्ठेवाप्यष्टमेदिने । वधूप्रवेशः संपत्त्यै दशमेथसमेदिने" इति । संग्रहे-" विवाहमारभ्यवधूप्रवेशोयुग्मेतथाषोडशवासरांतात् । तदूर्ध्वमब्देयुजिपंचमांतादतःपरस्तान्नियमोनचास्ति " ॥ वृद्धनारदः-" समेवर्षेसमे मासियदिनारीगृहंविशेत् ॥ आयुष्यंहरतेभर्तुःसानारीमरणंव्रजेत् " । भास्करव्यवहारे-"रात्रौविवाहभेशस्तः सन्मुहूर्तेस्थिरोदये ॥ वधूप्रवेशोनैवात्रप्रतिशुद्धाद्वयंविदुः ॥ ऋक्षैर्वैवाहिकैः शुद्धैर्दंपत्योश्चशुभप्रदम् ॥ वधूप्रवेशनंकार्यंपंचमेह्यक्तंयदि ॥ मार्गफाल्गुनवैशाखेशुक्लपक्षेशुभेदिने ॥ मूलपुष्यमृदुस्वातीस्थिराश्विश्रुतिवासरे ॥ पितृभेचकरेनारीप्रविष्टापुत्रिणीभवेत् " इति ॥ ४० ॥

अब वधूप्रवेशका मुहूर्तको कहते हैं ।

भा०-यदि विवाहसे १६ सोलह दिनोंमें जो वधूप्रवेश करे तो समदिनोंमें वा इन दिनोंमें ७।५।९ करना-और जो १६ दिनोंके ऊपर करे तो विषमदिनमें और विषममासमें और विषमवर्षमें करना-और पांच ५ वर्षके बाद करे तो जबही अपनी इच्छा होय तबही करना ॥ अब विलंबित वधूप्रवेशके कालको कहते हैं ॥ वैशाख-फाल्गुन-मार्गशीर्ष-इन मासोंके शुक्लपक्षमें और श्रवण-धनिष्ठा-विवाहनक्षत्र-चि०-अश्विनी-पुष्य इन नक्षत्रोंमें-और रात्रिमें-और स्थिरलग्नमें काल निकलनेके बाद इन मुहूर्तोंमें वधूप्रवेश श्रेष्ठ होताहै ॥ ४० ॥

उद्वाहात्प्रथमेशुचौयदिवसेद्भर्तुर्गृहेकन्यकाहन्यात्तज्जननींक्षयेनिजतनुं ज्येष्ठेपतिज्येष्ठकम् ॥ पौषेचश्वशुरंपतिंचमलिनेचैत्रेस्वपित्रालयेतिष्ठंतीपितरंनिहंतिनभयंतेषामभावेभवेत् ॥ ४१ ॥

इदानींप्रथमाषाढादौभर्त्रादिगृहेवासनिषेधमाह । उद्वाहादिति । उद्वाहाद्विवाहादुपरिप्रथमेशुचौआषाढेकन्यायदिभर्तृगृहेवसेत्तदातज्जननींतस्यभर्तुर्जननर्हिन्यात् इत्यादिसुगमम् ॥ ४१ ॥

अब मासफलको कहते हैं।

भा०-विवाहसे प्रथम आषाढमें जो कन्या पतिके घरमें रहै तो पतिकी माताका नाश होय ॥ ऐसेही क्षयमासमें रहेतो कन्या आपही मरै-और ज्येष्ठमासमें रहै तो पतिका बडा भाई मरै-और पौषमें कन्याका श्वशुर मरै-और मलमासमें पतिके घरमें रहे तो कन्याका पति मरै ॥ और चैत्रमासमें कन्या पिताके घरमें रहै तो कन्याके पिताकी मृत्यु होय ॥ और पूर्वोक्तमासोंके विना अन्यमासोंमें भय नहीं होय ॥ ४१ ॥

शूद्रांत्येषुपुनर्भवापरिणयःप्रोक्तोविवाहोक्तभैर्नालोक्यंतिथिमासवेधभृगुजेज्यास्तादितत्रार्कभात् ॥ त्रित्र्यर्क्षेषुमृतिर्धनंमृतिमृतीपुत्रामृतिर्दुर्भगं श्रीरौन्नत्यमथो धृती १८ श १२ कृत४तत्व २५ क्षैत्ययः साभिजित् ॥ ४२ ॥

अथपुनर्भूविवाहमाह। शूद्रांत्येष्विति। शूद्राःप्रसिद्धाः अन्त्याःरजकादयः तेषुपुनर्भवापरिणयःप्रोक्तः। कैर्विवाहोक्तभैःस्पष्टं। तत्रपुनर्भवापरिणयेतिथिमासवेधगुरुशुक्रास्तादिनआलोक्यं स्पष्टम्। तथाचोक्तंज्योतिर्निबन्धे-"नशुक्रास्तादिकंचिंत्यंशुद्धिवेधादिकं तथा। पुनर्भवासंवरणेनमासतिथिशोधनम्" इति। अथब्रह्मपट्टनक्षत्रशुद्धिमाह। अर्कभात्सूर्यनक्षत्रात्रित्र्यर्क्षेषुत्रिषुनक्षत्रेषुक्रमेणमृतिर्मरणंप्रथमेत्रिके द्वितीयेत्रिकेधनं तृतीयेमृतिः चतुर्थेमृतिः पंचमेपुत्रः षष्ठेत्रिकेमृतिः सप्तमेदुर्भगं अष्टमेलक्ष्मीः नवमेत्रिकेऔन्नत्यंप्रोक्तम्। अथरुद्रपट्टशुद्धिमाह। अर्कभादित्यनुवर्तते धृतीशकृततत्वर्क्षे-धृतिरष्टादशईशएकादशं कृतश्चतुर्थं तत्वंपंचविंशं एतन्मितनक्षत्रेअर्कभात् एतन्मितइत्यर्थः । तत्रचतुष्टयेसाभिजितूगणितेअत्ययोमृत्युःस्यात्। अर्थादन्येषुशुभंप्रोक्तमिति ॥ ४२ ॥

अब पुनर्भू विवाहको कहते हैं।

भा०-विवाहके नक्षत्रोंमें शूद्रोंके और रजकादिकोंके पुनर्भूविवाह करना ॥ और पुनर्भूमें तिथि-मास-वेध-शुक्रास्त-गुरु अस्तादिकोंका विचार नहीं करना ॥ अब ब्रह्मपट्टनक्षत्रशुद्धि कहते हैं ॥ सूर्यनक्षत्रसे वर्तमानतक गिनके ३ तीनोंमें मरण फल होय, ऐसे दूजा त्रिकमें ३ धन होय-फेर ३ त्रिकमें मृति होय-चोथा त्रिकमें मृति-पांचवेंत्रिकमें पुत्र होय-फेर छठे त्रिकमें मृति-सातवें त्रिकमें दुर्भग-आठवें त्रिकमें लक्ष्मी होय-नववें त्रिकमें उन्नति होय अब रुद्रपट्टशुद्धि कहते हैं ॥ सूर्यनक्षत्रसे अठारमें और ११ नक्षत्रमें और चोथे नक्षत्रमें-और २५ नक्षत्रमें मृत्यु होय-इसमें अभिजित्कोभी गणना चाहिये अर्थात् औरमें शुभ होय ॥ ४२ ॥

भुक्तायैवसुतामुपोषितनरोदद्याच्चसावित्रिकामारब्धोत्सवकेयदाजनिमृती
स्यातांस्वगोत्रेक्कचित् ॥ सांगंतंविदधीतवाजमपरेस्मादारभेत्पूर्वतोयज्ञो
द्वाहनचौलमौंजिकमहःसुस्वर्गदिक्त्रित्रिषु ॥ ४३ ॥

अथनानाविधशास्त्रार्थानाह । भुक्तायेत्यादिना । उपोषितनरः भुक्तायकृतभोजनायैवं सुतांदद्यात् । परमुपोषितनरः भुक्तायैववटवेसावित्रिकांगायत्रींदद्यात् । तदुक्तंज्योतिर्निबंधे-"भुक्त्वासमुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणंतथा ॥ उपोषितःसुतांदद्यादागतायवरायच" इति ॥ आरब्धोत्सवकेयदाजनिमृती स्यातांस्वगोत्रेक्वचित् सांगंतंविदधीतवाजमपरे इति । वाजमन्नं अपरेअसगोत्रिणोविदधीरन् "वाजमन्नंगरुद्वाजो वाजंपीयूषमुच्यते" इत्यनेकार्थध्वनिमंजर्याम् । शेषंसुगमम् । उक्तंच–"विवाहोत्सवयज्ञादावारब्धेसूतकंयादि। सांगंतत्कर्मकुर्वीतअन्नदानादिकंपरैः" इति । अस्मादारभेत्पूर्वतोयज्ञोद्वाहनचौलमौंजिक महःसुस्वर्गदिक्त्रित्रिषु अस्मान्निश्चितादिनात्पूर्वतःप्रथमतः यज्ञोद्वाहनचौलमौंजिकमित्येतत्कर्मचतुष्टयंक्रमात्स्वर्ग २१ दिक् १० त्रि ३ त्रिषु ३ अहःसु आरभेत् यज्ञएकविंशतिदिनेषु उद्वाहनंविवाहःदिक्षुदशदिनेषु चौलंत्रिषुदिनेषु मौंजिकंत्रिषुदिनेष्विति । उक्तंच–" एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहेदशवासराः। त्र्यहेचूडोपनयने नांदीश्राद्धंविधीयते"॥ आरंभलक्षणम् । आरंभोवरणंयज्ञे संकल्पोव्रतसत्रयोः । नांदीश्राद्धंविवाहादौ श्राद्धेपाकपरिक्रिया " इति ॥ ४३ ॥

अब नानाविधशास्त्रार्थको कहते हैं ।

भा०–कन्यादाता उपवास करके भोजन कियेहुए वरको कन्या देवे–और गुरु आप उपवास करके भोजन कियेहुए बालकको गायत्रीमंत्रको देवे–उत्सवके प्रारंभ होनेके पीछे अपने गोत्रमें यदि जन्म जाय वा मृत्यु होतो उन सांगकर्मोंको समाप्त करना और पाकको भिन्नगोत्रवालेंसे कराना ॥ और इक्कीस २१ दिनोंसे पूर्व यज्ञका प्रारंभ करना ॥ और विवाहप्रारंभ दशदिन १० पहले करना–और चौलका प्रारंभ तीनदिनसे पूर्व करना ॥ और मौंजिका तीनदिन ३ पूर्व करना ॥ ४३ ॥

नोश्राद्धंक्षयदर्शनैत्यकमधीतिंशीतलाप्स्वाप्लुतिंसीमासिंध्वतिपातमेककु
लजाःसव्यातिपातंक्कचित् ॥ उत्थापावधिमंडपस्यसशरागाद्बोर्विषष्ठे
समेह्वयुत्थाप्योनगृहोद्वहौसहजयोस्तुल्याक्रियाब्दांततः ॥ ४४ ॥

क्षयदर्शनैत्यकंश्राद्धं अधीतिंपठनं शीतलाप्सुशीतलोदकेषु आप्लुतिंस्नानं सीमासिंध्वतिपातं सीमाप्रसिद्धा सिंधुर्महानदी "सिंधुर्नदीसमुद्रयोरित्यभिधानात् " तयोरपिपातः उल्लंघनम्। सव्यातिपातं अपसव्यमित्येतत् एककुलजाःसगोत्रिणःक्वचिन्नोकुर्युः।किमवधि मंडपस्यउत्थापनावधि यावन्मंडपोत्थापनंस्यात्तावन्नकुर्यादित्यर्थः । उक्तंच–"दर्शश्रा

दर्शक्षयश्राद्धं शीताद्भिःस्नानमेवच। प्राचीनावीतिकरणं नदीसीमातिपातनम् "॥ अन्यच्च "नित्यश्राद्धमधीतिंचस्नानंचाशिशिरैर्जलैः। सपिंडानैवकुर्वीरन् मंडपोत्थापनावधि "॥ अथसमंडपोत्थापःकदाकार्यइत्याह। सशरागाह्नोरिति। शराःपंच अगासप्त तन्मिताह्नोर्दिनयोः पंचमेसप्तमे विषष्ठेसमेषष्ठरहितसमेद्विसमदिनेउत्थाप्यः। उक्तंच– "मंडपोत्थापनंकार्यं समेतुदिवसेबुधैः॥ षष्ठंचविषमंनेष्टं मुक्त्वापंचमसप्तमौ" इति। अब्दांतवर्षमध्येगृहोद्वाहौनकर्तव्यौ। सहजयोः एकमातृजयोः पुरुषयोः पुरुषस्त्रियोः समानक्रियासमानंकर्मनकुर्यादित्यर्थः। भिन्नमातृजयोर्नदोषइत्यर्थात्सिद्धम्। अर्थात्भिन्नमातृजयोस्तथासहोद्वाहादिकरणमागतं तद्भिन्नकर्तृत्वेभिन्नगृहेसातिवेदितव्यम्। कर्तृत्वमत्रश्राद्धाधिकारिणःपितुरेवनतुविवाहहोमंकर्तुर्वरस्य। तथाचोक्तम् "एकमातृजयोरेकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः। नसमानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधीयते" इति। पुरुषौपुरुषस्त्रियौपृथक्द्वित्वविवक्षयाबहुत्वासंभवान्नबहुत्वम् यद्वापुरुषश्चस्त्रीचतथातयोर्द्वयोः पुरुषयोः स्त्रियोर्वा पुरुषस्त्रियोर्वा। कन्यापुरुषयोर्विवाहविशेषश्चोक्तः "सोदर्ययोःकन्यकयोः सुतयोरेकवत्सरे॥ विवाहोनस्मृतस्तज्ज्ञैःकन्यकासुतयोःस्मृतः" इति। अत्रसंवत्सरमानंमनुजमानेनचैत्रादिफाल्गुनांतंवेद्यम्। समानाक्रियेति द्वयोश्चौलद्वयोर्व्रतबंधौद्वयोर्विवाहौवासहजयोरित्यनेनैवएकमातृत्वंसंभवति। उक्तंच–"नैकस्मिन्वत्सरेकार्यौगृहोद्वाहौकदाचन"॥ ४४॥

मण्डपका उत्थापनके पूर्व एकगोत्रवाला पुरुषको इतना काम नहीं करना सोई लिखते हैं।

भा०–क्षयश्राद्ध–और दर्शश्राद्ध–और नित्यश्राद्ध–और पठन–और शीतलजलसे स्नान–और सीमाका उल्लंघन–और महानदीका उल्लंघन–और अपसव्य नहीं करना॥ और मण्डपका उत्थापन ५ पांचवें वा ७ सातवें वा छटे ६ दिन विना समदिनमें करना–और एकवर्षमें सहोदर भाइयोंके समानकर्म एकघरमें नहीं करना॥ ४४॥

उद्वाहव्रतचूडकेब्ददलतत्खंडंतिलैस्तर्पणंश्राद्धंपिंडयुतंमहालयगयापित्र्यं विनानाचरेत्॥ पूर्वंसप्तपदीविधेरधिगतेदोषेवरेवामृतेदेयान्यत्रविवाहितापिचबलायाविद्धयोनिर्नचेत्॥ ४५॥

वर्जांतराण्याह। उद्वाहव्रतचूडके क्रमेण अब्ददलतत्खंडं उद्वाहेविवाहेकृतेसति अब्दंवर्षपर्यंतं व्रतेव्रतबंधेकृतेसतिदलंअर्द्धाब्दंषण्मासपर्यंतामित्यर्थः। चूडकेचौलकर्मणिकृते सतितत्खंडंतस्यदलस्यापिखंडं त्रिमासपर्यंतमित्यर्थः। तिलैस्तर्पणंपिंडयुतंश्राद्धंचनाचरेत्। किंविना। महालयगयापित्र्यंविना महालयःभाद्रपदापरपक्षःगयाप्रसिद्धा पित्र्यंमातापितृक्षयदिनं तत्रयत्श्राद्धंक्रियतेतन्महालयगयापित्र्यंतद्विना। उक्तंच–"विवाहव्रतचूडासु

वर्षमर्द्धंतदर्द्धकम् । अतिलंतर्पणंकुर्याच्छ्राद्धंकुर्यादपिंडकम् ॥ महालयेगयाश्राद्धे मातापित्रोःक्षयेहनि । कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिंडदानंयथाविधि" इति ॥ पूर्वमिति । सप्तपदीविधेः पूर्वंप्रथमतोदोषेअन्धमूकादिकेअवगतेज्ञातेसति वाइत्यथवा वरेमृतेसति कन्याअन्यत्रदेया । अपिच याकन्यावलाद्विवाहितासापि अन्यत्रदेया । तर्हिकथंचेद्यादिविद्धयोनिर्नस्यात् विद्धायोनिर्यस्याःसातथा पुरुषभुक्तेत्यर्थः । उक्तंचयाज्ञवल्क्येन—"महादोषे सुविज्ञाते पूर्वंसप्तपदीविधेः । मरणादौसमुत्पन्ने देयान्यस्मै नदोषभाक् ॥ बलादुद्वाहिता कन्यादातव्यान्यत्ररायच " इति । अन्यत्र "बलादुद्वाहिताकन्यामंत्रैर्यदिनसंस्कृता ॥ अन्यस्मैविधिवद्देयायथाकन्यातथैवसा" इति ॥ महादोषाःकारिकानिबंधेउक्ताः—"अंधोमूकःक्रियाहीनश्चापस्मारीनपुंसकः ॥ दूरस्थःपतितःकुष्ठीदीर्घरोगीवरोनसन्" ॥ अन्येपिदोषाउक्ताः—"मूर्खनिर्धनदूरस्थशूरमोक्षाभिलाषिणाम् ॥ त्रिगुणाधिकवर्षाणांनदेयाजातुकन्यका" इति । पुरुषनपुंसकलक्षणं "यस्याप्सुप्लवतेवीजंह्रादिमूत्रंचफेनिलम् । पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तुषंढकः ॥ अपरीक्ष्यदानेदोषः "अपरीक्ष्यवरंकन्यांनिर्गुणायप्रयच्छति ॥ कुलंतस्यैवतच्छोकसंतप्तोविनिकृंतति" इति ॥ ४९ ॥

भा०—विवाहके पीछे एकवर्षतक—और व्रतबंधसे छमहीनोंतक—और चौलसे तीन महीनोंतक तिलतर्पण और पिण्डयुत श्राद्ध नहीं करना परंतु महालय और गया और माता पिताके क्षयाहश्राद्धमें दोष नहीं है । और सप्तपदीसे पूर्व वरका अंधमूकादिकदोष मालूम होजाय वा वरकी मृत्यु होजाय तो कन्याका विवाह दूसरे वरसे करना और बलसे विवाह करैतो फिर दूसरेसे विवाह करना, यदि कन्याको पुरुषका संयोग नहीं हुआ होतो करना ॥ ४५ ॥

अस्त्रीकैःकुशहेमरौप्यरचिताताम्रीचविप्रादिभिर्भार्यावानिखिलैः सुवर्णरचिताधर्मायधार्याबुधैः ॥ मंदारार्कदिनेंबुपाग्निफणिभंभद्रातिथिश्चेदिहोद्भूतासाविषकन्यकापितनुगौसौम्यौरिपुक्षेत्रगौ ॥ ४६ ॥

अथस्त्रीरहितानांविधिमाह । अस्त्रीकैःस्त्रीरहितैः विप्रादिभिःविप्रक्षत्रियविट्शूद्रैः क्रमेणकुशहेमरौप्यरचिताताम्रीचभार्याधर्मायधार्या । अयमर्थः । विप्रेणकुशरचिताभार्याधर्मायधार्या क्षत्रियेणहेमरचिता वैश्येनरौप्यरचिता शूद्रेणताम्रीताम्ररचिताभार्याधार्या । कथंभूतैर्विप्रादिभिः बुधैःस्वस्वधर्मनिरतैः वाइत्यथवा निखिलैःसर्वैर्विप्रादिभिःसुवर्णरचिताभार्याधार्या यतस्तयाविनागृहस्थधर्मसाधनंनस्यात् । तथाचोक्तं—"अपत्नीकैस्तुधर्मार्थेकौशीहैमीचराजती ॥ ताम्रीविप्रादिभिर्भार्याधार्याहैमीतथाखिलैः" इति । अथविषकन्यालक्षणमाह । मंदेति । मंदारार्कदिने शन्यर्कभौमानामन्यतमस्यवासरे अंबुपाग्निफणिभं शततारकाकृत्तिकाश्लेषाणामन्यतमंनक्षत्रम् भद्रातिथिर्द्वितीयासप्तमी द्वादशी अथ

सामान्यतमा चेत्स्यात् तदायोगःस्यात् । इहोद्भूताअत्रयोगेयाकन्या जातासाविषकन्यका । अथयोगांतरमाह । रिपुक्षेत्रगौसौम्यौतनुगौलग्नगतौचेत्स्याताम् ॥ ४६ ॥

अब स्त्रीरहितके विधि कहते हैं ।

भा०–जिस ब्राह्मणको स्त्री नहीं होयतो कुशपत्नी करके कर्म करै–और क्षत्रिय सुवर्णकी पत्नीको बनावै–और वैश्य रूप्यकी स्त्री बनाके कर्म करै–ओर शूद्र तांबाकी स्त्री करके कर्म करै–अथवा ब्राह्मणादिक सब वर्ण सुवर्णकी स्त्री बनाके कर्मको करै–

अब विषकन्याका लक्षण कहते हैं ।

शनि, सूर्य, भौम इन्हों वारोंमेंसे कोई वार होय–और शतभिषा–कृत्तिका–आश्लेषा इन्हों नक्षत्रोंमेंसे कोई नक्षत्र होय–और २ । १२ । ७ इनों तिथियोंमेसे कोई तिथि होय तब योग होता है–सो इन योगमें कन्याका जन्म होयतो वह विषकन्या होती है और सौम्य दोय ग्रह लग्नमें शत्रुक्षेत्रिया होवैतोभी योग होता है–इसमेंभी विषकन्या होती है ॥ ४६ ॥

एकःक्रूरइहोद्भवाप्यथतनौसौरीरविःपुत्रगोधर्मस्थोधरणीसुतोयमपरोयोगोपितज्जाविषम् ॥ मूलाद्यत्रिपदोद्भवाश्वशुरमह्यंत्यत्रये तत्स्त्रियंज्येष्ठांत्येपतिपूर्वजंद्विपचतुर्थेदेवरंहंतिच ॥ ४७ ॥

अथयोगांतरमाह । एकःक्रूरइति । एकः क्रूरः रिपुक्षेत्रगःतनुगश्चेत्स्यात् इमौद्वौ योगौ इहोद्भवापिविषकन्यकास्यात् । तनौलग्नेसौरिःशनिः स्यात् । रविःसूर्यःपुत्रगःपंचमगःस्यात् धरणीसुतोभौमोधर्मस्थोनवमस्थोयदास्यात् तदाऽयमपरोयोगःस्यात् । तज्जापिकन्याविषंस्यात् । विषमितियथाविषस्वीकारात्मृत्युर्भवतीतिफलंसूचितं तस्मात्परित्याज्येतिभावः । अथमूलजादीनांफलमाह । मूलेति । मूलस्यआद्यत्रिपदोद्भवा प्रथमचरणत्रयेजाताकन्याश्वशुरंहंतिमारयाति । अह्यंत्यत्रये अहिराश्लेषातस्यअंत्यत्रये अंत्यचरणत्रयेजातातत्स्त्रियंतस्यश्वशुरस्यास्त्रियंश्वश्रूंहंतीत्यर्थः । ज्येष्ठांत्ये ज्येष्ठायाःचतुर्थचरणेजातापतिपूर्वजंज्येष्ठभ्रातरंहंति । द्विपचतुर्थे द्वौपौपतीयस्यतत् द्विपं विशाखा तस्यचतुर्थचरणेजातादेवरंहंति अर्थादन्यचरणजाशुभा ॥ ४७ ॥

भा०–और एक क्रूर ग्रह रिपुक्षेत्रका लग्नमें होय तोभी योग होताहै १ और लग्नमें शनि होय और सूर्य पांचवाँ होय तो और मंगल नववाँ २ होय तोभी योग होता है–इन्हीमें भी विषकन्या होय ॥ और मूलनक्षत्रके आद्यके ३ तीन पादमें कन्या होय तो कन्याका श्वशुरकी मृत्यु होय–और आश्लेषाके अंत्यके ३ चरणोंमें कन्या होय तो कन्याके पतिकी माताकी मृत्यु होय ॥ और ज्येष्ठाके चौथें पादमें जन्मे तो कन्याके पतिका ज्येष्ठ भाईकी मृत्यु होय–और विशाखाके ४ चौथे पादमें जन्मे तो कन्याका देवरकी मृत्यु होय और उक्तनक्षत्रोंके अन्यचरणोंमें दोष नहीं है ॥ ४७ ॥

एवंनायुवतेरभावइहनोदोषोनुरेतत्फलंमौंज्यूर्ध्वंनवदंतिकेचिदपिपैत्र्याद्ये-

फलंमूलवत् ॥ नोद्वाहौसहजातयोस्त्र्यृतुषुनोद्वाहाद्व्रतंनो पुमुद्वाहात्त्र्युद्व-
हनंनमंगलविधेर्मुंडंत्रिशुभ्येषुन ॥ ४८ ॥

एवमुक्तनक्षत्रचरणजातोनानरःयुवतेःस्त्रियः श्वशुरादीन्हंति । तथाचगर्गः-"मूल जाश्वशुरंहंतिसार्पजाचतदंगनाम् ॥ ज्येष्ठजातुपतिज्येष्ठंदेवरंतुद्विदैवते" इति।तथाचकश्यप पटले-"मूलांत्यपादजौश्रेष्ठौतथाश्लेषाद्यपादजौ ॥ द्विशांत्यपादजौदुष्टौतथाज्येष्ठांत्यपाद जौ"इति।अस्यापवादः। अभावइहनोदोषइति । अभावेतेषांश्वशुरादीनामभावेसति इह मूलादिजोद्वहनेनोदोषः । केचिदाचार्याः नुःनरस्य मौंज्यूर्ध्वंमौंजीबंधनानंतरमेतत्फलं नवदंति। उक्तंचनारदेन-"मूलव्यालभवोदोषोविवाहेयउदाहृतः॥ समौंजीबंधनादूर्ध्वंपुंसां नैवेतिकेचन"इति । पैत्र्याद्येपिमघाद्यआद्यचरणेपिमूलवत्फलंस्यादितिकेचिद्वदंति । तथा चोक्तंनारदेन-"पैत्र्यगंडोद्भवाकन्याश्वशुरघ्नीचकेचन" इति।अथऋतुत्रयमध्येकिंकिंनकर्त व्यमित्याह । नोद्वाहाविति । सहजातयोःएकोदरसमुत्पन्नयोःपुत्रयोःकन्ययोः कन्यापुत्र योर्वा उद्वाहौविवाहौ त्र्यृतुषुत्रयश्चतेऋतवश्चत्र्यृतवःतेषुनकार्यौ षण्मासाभ्यंतरेनकार्या वित्यर्थः । उक्तंचनारदेन-"विवाहश्चैकजन्यानांषण्मासाभ्यंतरेयदि ॥ असंशयंत्रिभिर्व र्षैस्तत्रैकाविधवाभवेत्" इति ॥ नोद्वाहाद्व्रतमिति । उद्वाहात्त्र्यृतुषुव्रतंमौंजीनकार्या । तथाचोक्तंनारदेन-"पुत्रोद्वाहात्परंपुंत्रीविवाहोनऋतुत्रये॥ नतयोर्व्रतमुद्वाहान्मंगलेनान्यमं गलम्" इति ॥ नोपुमुद्वाहात्त्र्युद्वहनमिति । पुमुद्वाहात्पुरुषविवाहात्त्र्यृतुषुत्र्युद्वहनंक न्याविवाहः नोकार्यः । तथाचकात्यायनः-"पुत्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहोनऋतुत्रये" इति । नमंगलविधेर्मुंडमिति । मंगलविधेः विवाहात्त्र्यृतुषुमुंडनंचौलंव्रतंवानकार्यम् । अत्र कात्यायनः-"कुलेऋतुत्रयादर्वाङ्मंडनान्नतुमुंडनम्" इति । त्रिशुभ्येषुनेति । एवंत्र्यृ तुषुत्रिशुभीनकार्या त्रयाणांशुभानांसमाहारस्त्रिशुभी मंगलत्रयमितियावत् "नकुर्यान्मं गलत्रयमितिवचनात्" ॥ ४८ ॥

भा०-ऐसे उक्त नक्षत्रोंके चरणोंमें नरका जन्म होय तो नरके श्वशुरादिकोंकी मृत्यु हो ॥ और जो श्वशुरादिक नहीं हों तो दोष नहीं और पुरुषके मौंजी बंधनके बाद फल नहीं होता और मघाके आद्य चरणमें मूलवत् फल होताहै और सहोदर भाइयोंके और सहोदर कन्याओंके और सहोदर कन्या पुत्रके छः ६ महिनोंमें विवाह नहीं करना ॥ और विवाहहोने पीछे छःमहिनोंमें उपवीत नहीं करना चाहिये और पुत्रकेविवाहके बाद ६ महिनों में कन्याका विवाह नहीं करना और विवाहके बाद ६ महिनोंतक चौल वा व्रत नहीं करना और छःमहीनोंमें तीन मंगल नहीं करना ॥ ४८ ॥

नोज्येष्ठाल्लघुकालरुद्धतऋतेकात्यायनोमुंडनंचौलंप्राहनमेखलेत्युभयतः
कार्याविवाहादियम् ॥ भेदेब्दऽस्यचसंकटेवितनुयात्पूर्वोदितंमंगलंवे-
दाहांतरितेदिनव्यवहितेनद्यानगेनापिवा ॥ ४९ ॥

नोज्येष्ठाल्लघ्विति । ज्येष्ठात्मंगलात्विवाहादेरूध्र्वतुषुलघुमंगलंनोकार्यम् । यद्वाहिः शालायासुक्तंतज्ज्येष्ठमंगलं अन्यल्लघुमंगलम् । ज्येष्ठलघुलक्षणं सारसमुच्चये-"चूडा केशांतसीमंतविवाहोपनयान्बुधाः ॥गुरुमंगलमित्याहुस्तदन्यल्लघुमंगलम्" इति । तन्नकार्यमित्यर्थः । कस्माद्दतेकालरुद्धतःऋते कालेनरुद्धंगर्भाधानपुंसवनादितस्माद्दते तेनाविनेत्यर्थः । तथाचकात्यायनः-"मातृयज्ञक्रियापूर्वंज्येष्ठंकृत्वातुमंगलम् ॥ ऋतुत्रयं पुनर्यावन्नकुर्याल्लघुमंगलम् ॥ लघुवागुरुवाकार्यंकार्यंनैमित्तिकंयदि" इति ॥ लघुगुरुमंगलयोर्भिन्नकर्तृत्वेनदोषः । कात्यायनोमुनिःइतिमाह इतीतिकिं व्रतंमुंडनं न चौलमेवमुंडनं मौंजीविवाहात्उभयतःकार्येति । तथाचतद्वाक्यं "मुंडनंचौलमित्युक्तंव्रतोद्वाहौतुमंगलम् ॥ चौलंमुंडनमेवोक्तंवर्जयेद्वरणात्परम् ॥ मौंजीचोभयतः कार्यायतो मौंजीनिमुंडनम्"इति । अथसंकटेप्रवृत्तिमाह । भेदेऽब्दस्येति । संकटेदेशकालभयादौ अब्दस्यसंवत्सरस्यभेदेपूर्वोदितंमंगलंवितनुयात विस्तारयेत्कुर्यादित्यर्थः । तथाचोक्तंसंहितासारावल्यां-"फाल्गुनेचैत्रमासेतुपुत्रोद्वाहोपनायने ॥ भेदादब्दस्यकुर्वीतनऋतुत्रयलंघनम्" इति।अथवा वेदाहांतरितेचतुर्दिनांतरितेकालेमंगलंवितनुयात्।तथाचस्मृतिसारावल्यां-"पुत्रीपरिणयादूर्ध्वंयावद्दिनचतुष्टयम् ॥पुत्र्यंतरस्यकुर्वीतनोद्वाहमितिसूरयः" इति । अथवा दिनव्यवहिते एकदिनांतरितेकालेमंगलंकुर्वीत । तथाचोक्तम्-"एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वासरेनरः ॥ विवाहंनैवकुर्वन्तिमंडनोपरिमुंडनम्"इति । अथवा एकाहेपिनद्यानगेनपर्वतेनअंतरितेदेशेमंगलंवितनुयात । ज्योतिर्विवरणे"एकोदरयोर्वरयोरेकदिनोद्वाहतोभवेन्नाशः ॥ नद्यंतरएकदिनेकेप्याहुः संकटेचशुभम्" इति।शार्ङ्गधरोपि ॥ "नद्यंतरेपिशुभदंपृथक्शैलस्यरोधतः ॥ "इति ॥ ४९ ॥

भा०-और चूडाके शांत सीमंत विवाह यह गुरु मंगलहै-और इनसे अन्य मंगल लघु मंगलहै ॥ सो गुरु मंगलके बाद छमहिनोंतक लघु मंगल नहीं करना-और गर्भाधानादिकोंको करनेका दोष नहींहै-और कात्यायनमुनि कहतेहैं कि मुण्डन नाम चौलका है विवाहके बाद छमहिनोंतक चौल नहीं करना-और विवाहसे पूर्व और पश्चात् व्रतको करनेमें दोष नहीं है-और संकटमें और वर्षके भेदमें मंगल करनेमें दोष नहींहै-और चारदिनके बाद वा एक दिनके बाद वा नदीका और पहाडका व्यवधान होय तो मंगल करना ॥ ४९ ॥

एकाहेपिजनाश्रयांतरइहेदंतारतम्याद्बुधैर्योज्यंनोयमयोर्निषिद्धमनयोरेकत्रकार्यंजगुः ॥ नैकस्मैदुहितृद्वयंसहजयोर्नैकोद्वहेकन्यके दद्यादुद्वहनंमिथोनतनुयात्कुर्यादसंपद्यदः ॥ ५० ॥

एकाहेपीति । अथवा एकाहेपिजनाश्रयांतरेमंडपांतरेमंगलंवितनुयात "मंडपोस्त्रीजनाश्रय"इत्यमरः । उक्तंचज्योतिर्विवरणे-"नप्रतिषिद्धंलग्नंसंप्राप्तेसंकटेमहति ॥ एकोद

रसंभवयोरेकाहेभिन्नमंडपेकार्यम् " इति । अथैषांपक्षाणांनिर्णयमाह । इहेदमिति । इहा स्मिन्विवाहादिविषये इदंभेदेऽव्दस्येत्याद्युक्तंबुधैस्तारतम्याद्योज्यम् संकटानुरूपंयोज्य मित्यर्थः । अथयमलयोर्विशेषमाह । नोयमयोरिति । यमयोर्यमलयोः इदंनोनिषि द्धम् अनयोर्यमलयोर्मंगलमेकत्रएकवत्सरेएकवारेएकमंडपेकार्यमितिमुनयोजगुः । उ क्तंच-" एकस्मिन्वत्सरेचैववासरेमंडपेतथा । कर्तव्यंमंगलंस्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः " इति । स्त्र्यादीनांस्त्रीणांपुरुषाणांवायमलजातानामप्येवं तुल्यन्यायत्वात् । यमलयोर्म ध्येएकस्यांस्त्रियामेकस्मिन्पुरुषेसतिस्त्रीविवाहंसमाप्यपुरुषविवाहंकुर्यात् । स्त्रीपुरुषयोः सहविवाहकरणस्याघटमानत्वात् । अथप्रत्युद्वाहनिषेधमाह । नैकस्मैइति । एकस्मैवरा यदुहितृद्वयमेकोद्ववकन्याद्वयंनदद्यात् । सहजयोः एकोदरसंभवयोर्भ्रात्रोः एकोद्भवक न्यकेनदद्यात् । तथामिथः परस्परमुद्वहनंनतनुयात् ।अत्रापिसंकटेप्रवृत्तिमाह ।कुर्यादिति। अदः नैकस्मैइत्याद्युक्तमकर्तव्यमसंपदिअन्यवधूवरालाभेसतिकुर्यात् । तथाचनारदः " प्रत्युद्वाहोनैवकार्योनैकस्मिन्दुहितृद्वयम् ॥ नचैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्येतुकन्यके " इत्यादि ॥ ५० ॥

भा०-अथवा पृथक् मण्डप करके दो मंगल करना-इन विवाहादि विषयोंमें अष्ट भेदके तारतम्यसे देखना-और यमलके याने साथ जन्मनेवालोंके एक वर्षमें एकवार- में एक मण्डपमें मंगल करना ऐसा मुनिलोक कहतेहैं-और एक पुरुषको सहोदर दो क- न्याओंको नहीं देना-और सहोदर दो भाइयोंको सहोदर दो कन्याओंको नहीं देना-परस्पर- विवाह नहीं करना-और दूसरी कन्या और दूसरा वर नहीं मिले तो संकटमें यह उक्त विचार नहीं करना ॥ ५० ॥

नोद्वाहंसतिनिश्चयेपिजगदुःपित्रोःसपित्रोःस्त्रियाःसूनोर्भ्रातुरनूढितस्वसु
रसूत्क्रांतौपितृव्यस्यच ॥ अन्येस्वान्वयजात्ययेपिजनकांबास्त्रीसुता
न्यात्ययेऽदार्द्धार्द्धार्द्धदलांतेरविदधतेहेरंबशांत्याक्वचित् ॥ ५१ ॥

अथप्रतिकूलनिर्णयमाह । नोद्वाहमिति । निश्चयेपिसतिबुधाः उद्वाहंनजगदुः। कस्यांसत्यां पित्रोः असूत्क्रांतौसत्यां माताचपिताचपितरौतयोः असूनांप्राणानां उत्क्रांतिः उत्क्रमणंतस्यांसत्यामित्यर्थः । कथंभूतयोः पित्रोः सपित्रोः पितरौचपितरौचपितरः मातुः पितरौ पितुः पितरौ इत्यर्थः । तैः सहवर्तमानौस पितरौ तयोः सपित्रोः पुनः कस्यांसत्यां स्त्रियाः असूत्क्रांतौसत्याम् इदंद्वि तीयविवाहादौज्ञेयम् । एवंसूनोःपुत्रस्य भ्रातुःसहजस्य अनूढितस्वसुः अपरिणीतभगि न्याःपितृव्यस्यपितृभ्रातुः असूत्क्रांतौसत्याम् । एतदुक्तंभवति । पित्रादीनामुक्तानांमध्ये अन्यतमेमृतेसतिविवाहंनकुर्यादित्यर्थः । तथावृद्धशौनकः-"वरवध्वोःपितामातापितृव्य श्चसहोदरः ॥ एतेषांप्रतिकूलंचेन्महाविघ्नप्रदंभवेत्" ॥ अन्यच "पितापितामहश्चैवमाता

चैवपितामही ॥ पितृव्यःस्त्रीसुतोभ्राताभगिनीचाविवाहिता ॥ एभिरेवविपन्नैश्चप्रतिकूलंबुधैःस्मृतम् ॥ अन्यैरपिविपन्नैश्चकेचिदूचुर्नतद्भवेत्" इति ॥ अथान्येषांमतमाह। अन्यइति । अन्येबुधाःस्वान्वयजात्ययेपि स्वकुलजातमर्त्यनाशेपिउद्वाहंनविदधुः तथाचभृगुः-"वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्यचिन्मृतिः॥ तदोद्वाहोनैवकार्यःस्वपक्षक्षयदोषतः" इति। अथसंकटेप्रवृत्तिमाह। जनकांबास्त्रीति। जनकश्चअंबाचस्त्रीचसुतश्चअन्यश्च अन्यःकुलजःप्रतिकूलाधिकारी एषामत्ययोनाशःमरणमितियावत् तस्मिन्सति अब्दार्द्धार्द्धार्द्धदलांतरेहेरंबशांत्यागणेशशांत्याक्वचित्संकटेविदधतेबुधाइत्यध्याहारः । एतदुक्तंभवति। वरस्यवध्वावापितृनाशेअब्दांतरेवर्षांतरे मातृनाशेअर्द्धांतरेषण्मासांतरे स्त्रीनाशेअर्द्धार्द्धांतरे त्रिमासांतरे।एतद्द्वितीयादिविवाहेज्ञेयम् । तथापुत्रनाशेअर्द्धांतरेसार्द्धमासांतरेअन्यनाशे पितृमातृस्त्रीत्यादिभ्योन्यस्यकुलजस्यनाशे दलांतरेसार्द्धमासस्यार्द्धांतरे त्रयोविंशतिदिनांतरेविदधतेइत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अब प्रतिकूलका निर्णय करते हैं।

और जो पिता-पितामह-पितामही-माता-मातामह-मातामही-स्त्री-पुत्र-भ्राता-अविवाहिता भगिनी-पितृव्य-इन मनुष्योंमेंसे कोईकी मृत्यु होनेके बाद छः महीनोंमें विवाह नहीं करना निश्चय होजावेतो और कोई आचार्य कहते हैं कि स्वकुलमें भी किसीकी मृत्यु होजायतो विवाह नहीं करना ॥

अब अत्यंत संकटमें प्रवृत्ति कहते हैं।

और माताकी मृत्युसे ६ छःमहीनोंमें-स्त्रीकी मृत्युसे ३ तीन महीनोंमें-और पुत्रकी मृत्युसे डेढ १ ॥ महीनोंमें-और स्वकुलमें किसीकी मृत्यु होनेसे २३ तेवीस दिनोंमें गणेशशांति करके विवाह करना ॥ ५१ ॥

भ्रातुश्चात्मजवद्धवेतिसमयेपित्रोर्मृतेः संशयेनान्येषांप्रतिकूलमामयिविरकाराद्गतानामपि ॥ आतुर्यान्मृतनृक्रियानभिभवेनांदीमुखंनाचरेन्नोकुर्याज्ज्वरितस्यमंगलमतिव्याध्युद्भवेनिश्चयम् ॥ ५२ ॥

अन्यमध्येभ्रातुर्विशेषमाह । भ्रातुश्चात्मजवदिति । भ्रातुर्नाशेपुत्रवत्पुत्रनाशोक्तवज्ज्ञेयं सार्द्धमासांतरेकर्तव्यमित्यर्थः । तथाचस्मृतिसारावल्यां-" पितुरब्दमिहाशौचंतदर्द्धमा तुरेवच॥मासत्रयं तुभार्यायास्तदर्द्धंभ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्येषांतुसपिंडानामाशौचंमाससंमितम्॥तदातुशांतिकंकृत्वाततोलग्नंविधीयते" इति । स्मृत्यंतरेप्युक्तम्-"संकटेसमनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येनयोगिना॥शांतिरुक्तागणेशस्यकृत्वातांशुभमाचरेत् ॥ अकृत्वाशांतिकंयस्तु निषेधेसतिदारुणे॥प्रकरोतिशुभंगर्वाद्विघ्नस्तस्यपदेपदे" इति । ज्योतिःप्रकाशे-"प्रतिकूलेपिकर्तव्योविवाहोमासमंतरात्॥शांतिंविधायगांदत्त्वावाग्दानादिचरेत्पुनः" ॥ इत्येतत्मौ

ढायांकन्यकायांपित्रोर्मरणेपिज्ञेयम् । प्रतिकूलेपिप्रतिकूलाभावमाह । भयइत्यादि । भयेदुर्भिक्षराजभयेअतिसमयेअतिकालेपित्रोर्मातापित्रोर्मृतेःसंशयेसति अन्येषांमातापितृभ्यामन्येषांमृतानांप्रतिकूलंनास्ति । तथाचोक्तंज्योतिःसागरे-"दुर्भिक्षेराष्ट्रभंगेचपित्रोर्वाप्राणसंशये ॥ प्रौढायामपिकन्यायांनानुकूलंप्रतीक्षते" इति। विशेषांतरमाह "आमयिविरक्ताराद्गतानामपिप्रतिकूलंनास्ति ॥ आमयीरोगीदीर्घरोगीतियावत् । विरक्तोगृहादिषूदासीनः आराद्गतोदूरगतः देशांतरगतइतियावत् । "आराद्दूरसमीपयो।रित्यमरः" । एषामपिमृतानांप्रतिकूलंनास्ति । तथाचोक्तंस्मृत्यंतरे-" दीर्घरोगाभिभूतस्यदूरदेशेस्थितस्यच ॥ उदासवर्तिनश्चैवप्रतिकूलंनविद्यते" इति । अथान्यानपिशास्त्रार्थानाह आतुर्यादिति । तुर्यश्चतुर्थःपुरुषः मूलपुरुषाच्चतुर्थइत्यर्थः । तंमर्यादीकृत्यमृतस्य नरस्यक्रियायाअनभिभवेअभावेसतिकचित्कारणांतरात्क्रियायामकृतायांनांदीमुखंनाचरेत् एतत्स्वगोत्रविषयम् । तथाचमेधातिथिः-" प्रेतकर्माण्यनिर्वृत्यचरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ॥ आचतुर्थंततः पुंसिपंचमेतुशुभंभवेत्"इति । नोकुर्यादिति । ज्वरितस्यमंगलंनोकुर्यात् । तथाचगर्गः-"ज्वरस्योत्पादनंयस्यशुभंतस्यनकारयेत् । दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थोधर्ममाचरेत् ॥ " इति । अतीति । अतिव्याध्युद्भवेकस्यचित्कुलजस्यशरीरेअतिदारुणज्वरोत्पत्तौ निश्चयंनोकुर्यात्प्रतिकूलभीत्या रोगःपाप्माज्वरोव्याधिर्विकारोदुःखमामयं" इत्यादिवाग्भट्टेज्वरपर्यायनामानि । तथाचगर्गः " केचिदूचुर्गृहस्थस्यकस्यचिद्दारुणंज्वरः । तावन्मंगलकार्यंचनकार्यंनिश्चितंबुधैः" इति ॥ ९२ ॥

भा०-और भाईकी मृत्यु होवे तो पुत्रवत् करना अर्थात् डेढ १॥ महीनोंमें विवाह करना-और दुर्भिक्षमें काल व्यतिक्रममें माता पिताके मरनेके संशयमें दूसरोंके मरनेका प्रतिबंधक नहीं होना-और रोगी: विरक्त तथा दूरदेशगत इनके मरणकोभी प्रतिकूल नहीं होता-और मूलपुरुषसे चार पुरुषतक कोई मरजाय और कारणांतरसे उनकी क्रिया न होय तो नांदीमुखको नहीं करना-और ज्वरवालेका मंगल नहीं करना-और स्वकुलमें कोई असाध्य व्याधिवाला होवे तोभी मंगल नहीं करना चाहिये ॥ ५२ ॥

चेत्स्यात्सूतकमुक्तपूर्वसमयेनारब्धकार्येबुधःकूष्मांडीघृतहोमतोहिजनना
शौचेकचित्कारयेत् ॥ सिंहेज्येनशुभंहितंहरिलवोर्ध्वंगौतमीदक्षिणेजाह्न
व्युत्तरतःक्वचिद्धितमजेर्केतोस्त्रभीत्यादिषु ॥ ५३ ॥

अथमहत्संकटेसतिवृद्धिसूतकेकर्मार्हतामाह । चेत्स्यादिति । उक्तपूर्वसमये यज्ञोद्वाहनचौलमौंजिकमित्यत्रोक्तेपूर्वकाले अनारब्धकार्येसतिकर्मणिअनारब्धेसति संकटेचप्राप्तेसतिकूष्मांडीघृतहोमतः कूष्मांडीभिर्यद्देवादेवहेडनमित्यादितिसृभिर्ऋग्भिर्घृतहोमः कूष्मांडीघृतहोमः तेनजननाशौचेदशाहतःजन्मदशाहमध्येकर्मआचरेत् कूष्मांडीघृतहोम

शास्त्रोक्तंसदक्षिणंकृत्वाकर्मकर्तव्यमित्यर्थः। तदुक्तंस्मृत्यंतरे-" संकटेसमनुप्राप्ते सूतकेस मुपागते। कूष्मांडीभिर्घृतंहुत्वागांदत्वाचपयस्विनीम्। चूडोपनयनोद्वाहौप्रतिष्ठादिक माचरेत्" इति॥ स्मृत्यंतरे-"अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कूष्मांडैर्जुहुयाद्घृतम्। गांदद्या त्पंचगव्याशीततःशुद्ध्यतिसूतकी" इति। अथसिंहेगुरौसतिमंगलनिषेधमाह। सिंहेज्ये इति। सिंहेसिंहराशौईज्यःसिंहेज्यःतस्मिन्सतिशुभंनित्यव्यतिरिक्तंनहितंस्यात्। इदंतुपूर्वंमे बप्रपंचितम्। तथाचकालनिर्णये-"शांतिकंपौष्टिकंयात्राप्रतिष्ठोद्वाहपूर्वकम्। नकुर्यात्स र्वमांगल्यं सिंहस्थेचबृहस्पतौ॥" तथाचमांडव्यः "इष्टापूर्तंचचौलादिसंस्कारान्वास्तु कर्मच। अन्यानिशुभकर्माणिनकुर्यात्सिंहगेगुरौ" इति। अथसंकटेप्रवृत्तिमाह। हरि लवोर्ध्वमिति। क्वचित्संकटेदेशकालभयादौसिंहेज्येपिहरिलवादूर्ध्वंसिंहांशादूर्ध्वंगौतम्याः दक्षिणतः जाह्नव्याउत्तरतःशुभंकर्माहितंस्यात्। तथाचज्योतिर्निबंधे-"सिंहेगुरौसिंहनवां शकोर्ध्वं गोदावरीदक्षिणकूलजातैः। उद्वाहकालात्ययदोषभीतैः कार्योविवाहश्च्यवनो ब्रवीति" इति॥ तथाचगर्गः-" भागीरथ्युत्तरेतीरे गोदावर्याश्चदक्षिणे। व्रतोद्वाहा दिकर्माणि सिंहसंस्थेनदुष्यति" इति। अर्थाद्गोदावर्याःउत्तरेभागीरथ्याः दक्षिणेएवं द्वयोर्गोदाजाह्नव्योर्मध्येसंकटेऽपिशुभंनआचरेदितिसिद्धम्। तथाचवसिष्ठः-"गोदावर्युत्त रेतीरे भागीरथ्याश्चदक्षिणे। विवाहादिनकुर्वीत सिंहसंस्थेचवाक्पतौ" इति। अत्राप्य तिसंकटेप्रवृत्तिमाह। अजेति। अस्त्रभीत्यादिषुरजोभयादिषुसत्सु अन्तःगोदाजाह्नव्या र्मध्ये हरिलवादूर्ध्वंसिंहेज्येसति अजेमेषेइनेसूर्येसतिशुभमाचरेत् अजेइनेइत्येतद्विवाह विषयमस्त्रभीत्यादिष्वित्यनेनपदेनलक्ष्यते। तथाचशौनकः-" मेषस्थेदिवसकरेसिंहस्थे वज्रपाणिसचिवेच। यस्याःपरिणयनमसौसाध्वीसुखसंपदोपेता" इति। व्रतबंधस्तु मीनगेसूर्येसति चैत्रेकर्तव्यइतिग्रंथकृताप्रागेवोक्तम् अनिमिषरविमधौकार्यमिति। तथा चमौंजीपटले-"जन्मभाद्दष्टगेसिंहेनीचेवाशत्रुगेगुरौ। मौंजीबंधःशुभःप्रोक्तश्चैत्रेमीनगतेर वौ" अथवा इनेईज्येतत्पदंसर्वशुभसाधारणविषयम्। तथाचशौनकः-" सिंहस्थेदेव गुरौमेषस्थोयदिभवेत्सहस्रांशुः। मंगलकार्यंकुर्यादितिनारदपराशरौवदतः" इति। अस्त्रभीत्यादिष्वित्यत्रादिशब्देन वृद्धपितृमरणशंकायां कर्त्रंतराभावायतिसंकटेज्ञे यम्॥ ९३॥

अब महत् संकट होनेसे वृद्धि सूतकमें कर्मयोग्यताको कहते हैं।

भा०-उक्त पूर्व समयमें कार्यका प्रारंभ तो होवे नहीं और संकट प्राप्त हो जावे तो कूष्मांडी ऋचाओंसे घृतका होम करके जन्मका आशौच होवे तो भी कर्मकरना-अब सिं- हके गुरुमें मंगल करनेका निषेध करते हैं॥ सिंह राशिका गुरु होयतो शुभ कर्म नहीं कर- ना-और अतिसंकट होयतो सिंहका नवांशको छोडके गौतमी नदीके दक्षिणमें और गंगाके

उत्तरमें शुभ कर्म करना-और रजोभयादिकमें सिंहके नवांश विना मेषका सूर्य होय तो सिंहका गुरुमें वा गोदा जान्हवीके बीचमें शुभकर्म होवैहै ॥ ५३ ॥

देशग्रामगृहज्वरव्यवहृतिद्यूतेषुदानेमनौसेवाकाकिणिवर्गसंगरपुनर्भूमेल केनामभम् ॥ जन्मर्क्षपरतोवधूपुरुषयोर्जन्मर्क्षमेकस्य चेज्ज्ञातंशुद्धिमितो विलोक्यचतयोर्नामर्क्षयोर्मेलकः ॥ ५४ ॥

अथ नामराशिजन्मराश्योर्निर्णयमाह । देशःप्रसिद्धः ग्रामःप्रसिद्धः गृहंप्रसिद्धम् ज्वरः प्रसिद्धः इत्यादिषुनामराशिःप्रधानंस्यात् । एतदुक्तंभवति । देशग्रामगृहेषुप्रवेशाद्यर्थं ज्वरे चंद्राद्यवलोकनार्थं व्यवहृतिर्व्यवहारः द्यूतंप्रसिद्धम् दानंतुलापुरुषादि एषुचंद्रबलाद्यर्थं मनौमंत्रेमेलनार्थं चन्द्रबलाद्यर्थंच सेवाराजादिसेवा तत्रमेलनाद्यर्थंकाकिण्यांकाकिण्यवलोकनार्थं वर्गशुद्ध्यर्थं संगरेसंग्रामे चन्द्रबलाद्यर्थं पुनर्भूमेलकेपुनर्भूमेलनाय नामराशिरवलोकनीयइत्यर्थः । परतःएभ्योन्यत्रविवाहयात्रादौ जन्मर्क्षंजन्मराशिःप्रधानंस्यात् । तथाचज्योतिर्निबंधे-"देशेग्रामेगृहेयुद्धे सेवायांव्यवहारके । नामराशेःप्रधानत्वं जन्मराशिंनचिंतयेत्" इति । "काकिण्यांवर्गशुद्धौच दानेद्यूतेज्वरोदये । मन्त्रेपुनर्भूवरणेनामराशेःप्रधानता" इति । विवाहेसर्वमांगल्येयात्रादौग्रहगोचरे । जन्मराशेःप्रधानत्वंनामराशिंनचिंतयेत् " इति । अथवधूवरयोर्मध्येएकस्यजन्मर्क्षंज्ञातमेकस्य नज्ञातंतदाशुद्धिमेलादिकंकथमवलोकनीयमित्याह । वधूपुरुषयोरिति । वधूपुरुषयोर्मध्येचेद्यदिएकस्यजन्मर्क्षंज्ञातमेकस्यनज्ञातंतदाइतःज्ञातात् जन्मर्क्षादेकस्यशुद्धिंविलोक्यतयोर्वधूवरयोर्नामर्क्षयोर्मेलकोवर्णवश्यादिकःपूर्वोक्तोविलोक्यः । अर्थाद्द्वयोराश्यज्ञानेनामर्क्षादेव सर्वंविलोक्यम् । तथाचशार्ङ्गधरः-" विवाहघटनंचैव लग्नजंग्रहजंबलम् । नामभाच्चिंतयेत्सर्वं जन्मनज्ञायतेयदा" ॥ ५४ ॥

अब नामराशि जन्मराशिका निर्णय करते हैं।

भा०-देशप्रवेशमें-ग्रामप्रवेशमें-गृहप्रवेशमें-ज्वरमें-व्यवहारमें-द्यूतमें-दानोंमें-मंत्रमें-मेलनमें-नौकरीमें-राजसेवामें-काकिणिके देखनेमें-वर्गशुद्धिमें-संग्राममें-पुनर्भूमेलनमें-उक्त कार्योंमें नामराशि देखनी चाहिये ॥ और अन्य विवाहादिकोंमें जन्मराशिको देखना वर और वधूके बीचमें एकका जन्मर्क्ष ज्ञात होय और दूसरेका ज्ञात नहीं होय तो जानेहुए जन्मर्क्षसे गुर्वादि शुद्धिको देखके फिर वधूवरोंके नामराशिसे वर्णादिकको देखना ॥ ५४ ॥

भंनामादिमवर्णतोवकहडाग्रुज्यादिवर्णाद्द्वयोतुल्यावत्रशसौखषौयदभिधा वद्द्वयोस्यनामांतिमम् ॥ आर्यान्त्रुद्वहनेजनुर्भममलंपट्टस्यबंधेज्गुर्गेहग्राम नृपाभिषेककृषिमौंज्यन्नाशनेभूषणे ॥ ५५ ॥

इति विवाहप्रकरणम् ।

अथमेलकार्थनाम्नोनक्षत्रज्ञानमाह । भंनामेति । नामादिमवर्णोनामाद्यक्षरंतस्मात् अवकहडंशतपदंचक्रम् । यस्मात्चक्रात्चूचेचोलापदेष्वाद्येत्यादयःश्लोकानिबद्धास्तस्मा च्चक्रात्भंनक्षत्रंज्ञेयम् । तद्यथा चूडामणीतिनाम्नःआद्याक्षरात्चकारात्चूचेचोलाइत्या दिनाअश्विनीनक्षत्रंतत्रप्रथमचरणइतिवत्ज्ञेयमित्यर्थः । तथाचदीपिकायाम्—" जन्मन ज्ञायतेयेषांतेषांनामगवेष्यते । चक्रेऽवकहडेभांशौतन्नाडीकैश्चिदग्निभात् " इति । तन्नाडी त्यस्यार्थः । यदानाम्नोनक्षत्रंगवेष्यते तदाअग्निभात्कृत्तिकानक्षत्रात्नाडीविलोक्येतिकै श्चिदुक्तं कैश्चिदितितन्मतमग्राह्यम् । तस्मादश्विन्यादित्रिकंव्यस्तमितिन्यायेननाड्यव लोकनंबहुसंमतमितिभावः । अथनामादौसंयोगाक्षरेसति किंकर्तव्यमित्यपेक्षायामाह । युज्यादिवर्णादिति । युजियुक्तेऽक्षरेसंयुक्ताक्षरेप्रद्युम्नेत्यादिकेनामादौयुक्ताक्षरेसतिआ दिवर्णात्प्रथमवर्णात्संज्ञेयम् । यथा प्रद्युम्नेनाम्निप्रथमवर्णःप्रःतत्राप्याद्यः पकारस्तस्मा त्भंज्ञेयमित्यर्थः । प्रियवचेत्यादौप्रिकारएव द्रुपदेत्यादौद्रुकारएवग्राह्यइत्यादि । स्वरशास्त्रे— "संयोगाक्षरजेनाम्निज्ञेयंतत्रादिमाक्षरम् " इति । अथअवकहडचक्रेनामाद्यक्षराभावेसतिकिं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह । बवौतुल्यावत्रशसौखषाविति । अत्रावकहडचक्रेववौइतिइमौ वर्णौतुल्यौ । तथाचखषौशिवइति नाम्निसतिअवकहडचक्रेशकारस्याभावात्शकारस्थानेस कारांगीकारात् भंज्ञेयमितिभावः । एवमेवशसौतथाखषौ परस्परवर्णौज्ञात्वाभंज्ञेयम् । तथाचस्वरशास्त्रे—" खषौशसौबवौचैवज्ञेयाविति परस्परम् " इति । अन्यच्च—"ङञोक्ताङञ णावर्णानामादौसंतितेनहि । चेद्भवंतितथाज्ञेयागजडास्तेयथाक्रमम् " इति । " चक्रंशतपदंव क्ष्येनक्षत्रांशाक्षरसंभवम् " इति । स्वरशास्त्रोक्तमवकहडचक्रंप्रसिद्धम् । अथयस्यबहूनिना मानिसंतितस्यकस्मान्नाम्नोभंज्ञेयमित्याकांक्षायामाह । यदभिधाबह्वचोस्यनामांतिममि ति । यस्य अभिधानामानिबह्वचोभवंति तस्यांतिमंपश्चाद्भवंनामग्राह्यम् । तथाचस्वरशास्त्रे- "बहूनियस्यनामानिनरस्यस्युः कथंचन । तस्यपश्चाद्भवंनामग्राह्यंस्वरविशारदैः " इति । अथजन्मनक्षत्रंयेषुयेषुशस्तंतान्याह । आर्याइति । उद्वहनेपुरुषविवाहे जनुर्भंजन्मनक्षत्र ममलंनिर्दूषणंजगुः । तथापट्टस्यबंधने गेहंगृहकरणप्रवेशनं तथाग्रामोग्रामप्रवेशनं नृपा भिषेकोराजाभिषेकः कृषिःप्रसिद्धा मौंजी प्रसिद्धा अन्नाशनंनवान्नप्राशनं भूषणंभूषणधार णं एषांसमाहारस्तस्मिन्जन्मभंशुभदंजगुः । तथाचज्योतिःप्रकाशे—" जन्मभंकृषि नृपाभिषेचनेभूषणेनगरगेहकर्मणि । आधिपत्यभुविमौंजिबंधनेपुंविवाहउदितंशुभंबुधैः " इति । राजमार्तंडे—" वसंतसमयेदद्यादब्देगर्भोष्टमेष्टमे ॥ मेखलांजन्ममासेपिजन्मभे चतिथावपि " इति । नारदः—" पट्टबंधनचौलान्नप्राशनेचोपनायने । शुभदंजन्मनक्षत्र मशुभंत्वन्यकर्मणि " इति ॥ ९९ ॥

इति स्वकृतमुहूर्तमार्तंडटीकायांमार्तंडवल्लभायाविवाहप्रकरणंसमाप्तम् ॥

अब मलनेके लिये नामके नक्षत्रके ज्ञानको कहते हैं ।

भा०-अवकहडशतपदचक्रमें नामके आदिवर्णसे नक्षत्रको देखना-और यदि नामका पहला वर्ण संयोगी हो तौभी आद्यवर्णसे देखना-जैसा प्रद्युम्नके पकारसे देखाजाता है-और जिसके बहुत नाम होयँ तो अंत्य नामसे देखना ॥ और पुरुषके विवाहमें जन्मनक्षत्रसे मिलाना श्रेष्ठ होताहै । और पट्टबंधनमें गृहनिर्माण और प्रवेशमें ग्रामप्रवेश-और राज्याभिषेकमें खेती करने-और मौंजीमें अन्नप्रशन और भूषणधारणमें जन्मनक्षत्रको देखना शुभ होताहै ॥ ५५ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामविरचितायांमार्तण्डदर्शिन्यां विवाहप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथाग्न्याधानम् ॥ अग्न्याधानमवादिदारसमयेदायाद्यकालेपरैर्द्वीशाग्नि ध्रुवशाक्रपुष्यमृगपौष्णैर्व्यब्जलग्नांशयोः ॥ जीवेंद्वर्कज्ञकुजैःसुतर्द्धिगुरुकेंद्रस्थैरनस्तंगतैः स्वोच्चेष्टर्क्षगतैःपरैरुपचयैर्वित्तायशुद्धेबुधैः ॥ १ ॥

इत्यग्न्याधानम् ।

अथाऽग्न्याधानंवृत्तेनैकेनाह ॥ अग्न्याधानमिति । अग्नेराधानंबहुभिर्बुधैर्दारकाले अवादिकथितम् । चतुर्थीकर्मानंतरंदारकालः परैराचार्यैर्दायाद्यकालेधनविभागकालेअवादि । तथाचवृत्तशते-"अग्न्याधानंदायकालेविधेयंकैश्चित्प्रोक्तंतद्वदायाद्यकाले" इति । तथाचकात्यायनगृह्ये-"आवसथ्याधानंदारकालेदायाद्यकालेएकेषाम्" इति । एतद्भाष्यकारैरेवंव्यवस्थापितम् । अभ्रातृमतोदारकाले भ्रातृमतोदायाद्यकालेप्रोक्तमिति । स्मृतिषु कृतदारस्याग्निनाविनाबहुदोषोदृश्यते । तथाहि-"कृतदारोनैवतिष्ठेत्क्षणमप्यग्निनाविना । तिष्ठन्सचेद्द्विजोव्रात्यस्तथाचपतितोभवेत् । पितृपाकोपजीवीस्याद्भ्रातृपाकोपजीवकः ॥ ज्ञानाध्ययननिष्ठोवानदुष्येताग्निनाविना । योनाग्निमुपसेवेतदारान्कामाहृतावपि ॥ पारदारी सविज्ञेयः स्वस्त्रीस्वीकरणादपि । यथास्नानं यथासंध्या वेदस्याध्ययनंयथा । तथैवोपासनं दृष्टंनस्थितिस्तद्वियोगतः" इत्यादि । तस्मात्सूत्रकारैः कात्यायनादिभिः दारकालएवं बाहुल्येनोक्तम् । अग्न्याधाननक्षत्राण्याह । कैः द्वीशाग्निध्रुवशाक्रपुष्यमृगपौष्णैः द्वीशं विशाखा अग्निः कृत्तिका ध्रुवाणि त्र्युत्तरारोहिण्यः शाक्रं ज्येष्ठा पुष्यमृगौ प्रसिद्धौ पौष्णं रेवती तैः । कयोः व्यब्जलग्नांशयोः विगताः अब्जाः याभ्यांतौव्यब्जौतौचतौलग्नांशौचतयोः । अब्जाः जलचरराशयः मकरस्यपश्चिमार्द्धं कुंभोमीनः कर्कटश्चेतेजलचरराशयः चंद्रोपिजलजः एतैरहितयोर्लग्ननवांशयोरित्यर्थः । तथाचवृत्तशते-"कर्किनक्रघटमीनविलग्नेवांशकेननुगतेथतदीये । लग्नगेकुमुदिनीदयितेवानाशमेति जनितोपि हुताशः" इति । कैः जीवेंद्वर्कज्ञकुजैः सुतर्धिकेंद्रगुरुस्थै

जीवोगुरुः इंदुश्चंद्रः अर्कःसूर्यः कुजोभौमः तैः। सुतःपंचमं ऋद्धयउपचयभवनानि गुरुर्नवमं केंद्राणि प्रथमचतुर्थसप्तमदशमानि ५, ३, ६, ११, ९, १, ४, ७, १० एतत्स्थानगतैः। कथंभूतैः अनस्तंगतैः सूर्यकिरणैरलुप्तैः। पुनः कथंभूतैः स्वोच्चेष्टर्क्ष गतैः स्वश्चउच्चानिचइष्टाश्चएषामृक्षाणिराशयस्तद्गतैः स्वराश्युच्चराशिमित्रराशिगतैरि त्यर्थः। परैरुक्तेभ्योन्यैर्ग्रहैः उपचयैः त्रिषडेकादशदशमगैः। कस्यांसत्यां वित्ताद्यशुद्धौ सत्यां वित्तं द्वितीयम् आद्यं लग्नम् तयोः शुद्धिः क्रूररहित्यं तस्यां सत्यां शेषंपूर्व वत्। प्रायश्चंद्रमित्युक्तमवलोक्यम्। तथाचवृत्तशते-"केंद्रर्क्षोपचयत्रिकोणभगताः सूर्या रजीवेंदवः शेषाश्चोपचयस्थिता यदितदाग्न्याधानमुक्तंशुभम्। चंद्रेनैधनगेम्रियेतयुव तिर्भौमेपुमानष्टमेशेषैर्मृत्युगतैरुजाचसहितोग्न्याधानकर्ताभवेत्॥ नोकुर्यात्कुलसुकृपरिग्रह मिहक्ष्मापुत्रजीवेंदुभिर्नीचस्थैर्विजितैरिपोर्भवनगैरस्तंगतैर्वाद्विजैः" इति। तथाच सं हितासारे-"अग्न्याधानंनकुर्वीतकर्किनक्रत्रयेविधौ। लग्नगेधनगेपापेतथारंध्रग्रहा न्विते" इति॥ १॥ इतिस्वकृतमुहूर्तमार्तंडवल्लभायामग्न्याधानप्रकरणम्॥

अब अग्न्याधानका मुहूर्तको कहते हैं।

भा०-कोई आचार्य कहते हैं कि चतुर्थीकर्मके पश्चात् अग्न्याधान करना॥ और कितने-ही आचार्य कहते हैं कि दो वा बहुत भाईयेंाके धनविभागकालमें करना-विशाखा-कृ०-ध्रुव-ज्येष्ठा-पुष्य-मृग-रेवती-इन नक्षत्रोंमें अग्न्याधान करना-और इन राशियोंका १०। १२। ४ लग्न होय तो नहीं करना-और मकरके उत्तरार्द्धमेंभी नहीं करना-और चंद्रमा लग्नमें हो तौभी नहीं करना-और गुरु चंद्र सूर्य भौम एह ग्रह उदय होके वा स्वराशिके होके वा उच्च होके वा मित्रराशिके होके ५। ३। ६। ११। ९। १। ४। ७। १० इन स्थानोंमें होय तो श्रेष्ठ होय॥ और अन्यग्रह ३। ६। ११ इन स्थानोंमें होयँ तो श्रेष्ठ होय-और पहले तथा दूसरेमें पाप ग्रह नहीं तो अग्न्याधान श्रेष्ठ होताहै॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामकृतायां मार्तण्डदर्शिन्यामग्न्याधानप्रकरणं समाप्तम्॥ १॥

नामर्क्षाद्द्विसुतांकदिग्भवगतोग्रामःशुभोन्योन्यथातत्कोणेंत्यभुवांशुभंनिव सतांदोषाःपरेषामलम्॥ कन्याकर्किधनुस्तुलाक्रियघटाःकौर्प्यंडजौयाम्य तोमध्येन्येन्यवसंत्यथेंद्रककुभोवर्गाःस्युरोजस्विनः॥ १॥

अथगृहप्रकरणंविवक्षुस्तावद्ग्रामविचारमाह। नामर्क्षादिति। नामर्क्षान्नामराशेःसकाशात् द्वि२सुतां५क९दिक्१०भव११गतोग्रामःशुभः स्यात्। अन्यउक्तविपरीतोग्रामः अन्यथ स्यादशुभः स्यादित्यर्थः। तदुक्तंज्योतिःसागरे-"एकभेसप्तमेग्रामे वैरंहानिस्त्रिषष्ठगे।

तुर्याष्टद्वादशेरोगःशेषस्थानेसुखंभवेत् " इति । एवंग्रामंशुभाशुभमभिधायेदानींग्रामादि ङ्नियममाह । तत्कोणइति । तत्कोणेतस्यग्रामस्यकोणे अंत्यसुवारजकचर्मकारादीनांनि वसतांवसतिं कुर्वतांशुभंस्यात् । " रजकश्चर्मकश्चैव नटोबुरुडएवच ॥ कैवर्तमेद भिल्लाश्चसप्तैतेअंत्यजाः स्मृताः " ॥ इत्यादीनांग्रामकोणे शुभंस्यादित्यर्थः । त त्कोणेनिवसतांपरेषांवर्णानामलमत्यर्थंदोषाः स्युः । अशुभानिस्युरित्यर्थः । तथाचज्यो तिर्निबंधे-"भवनपुरग्रामाणांयेकोणास्तेषुनिवसतांदोषः ॥ श्वपचादयोंत्यजाद्यास्तेष्वे ववृद्धिमायांति"॥ एवंजातीनांशुभाशुभादिग्विभागमुक्त्वाराशिपरत्वेन दिक्षु वसतिमाह । कन्येति । यमाशादितःदक्षिणस्याःसकाशात्क्रमेणाष्टासुदिक्षुकन्याकर्किधनुस्तुलादयो राशयोनिवसंति । अन्येउर्वरितामध्योनिवसंति । एतदुक्तंभवति अभीष्टंग्रामंनवभागं परिकल्प्यमध्यभागादक्षिणभागेकन्यावसति कन्याराशिनादक्षिणाभागेगृहंनकार्यमित्य र्थः । तथैवनैर्ऋतेकर्कटः पश्चिमेधनुःवायव्येतुला उत्तरेअजोमेषः ईशान्यांघटःकुंभः पूर्वेकौर्पीवृश्चिकः आग्नेयेअंडजोमीनः निवसति । अन्येवृषमिथुनसिंहमकरामध्यभागे निवसंति । एवंराशिपरत्वेनादिङ्नियममुक्त्वा इदानींवर्गपरत्वेनदिङ्नियममाह । अथेति । इंद्रककुभःसकाशात् अष्टासुदिक्षु अप्रमुखाःअष्टौवर्गाः अकचटतपयश- वर्गाः इत्येतेप्रसिद्धाः ओजस्विनोबलवंतःस्युरित्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ १ ॥

अब गृहप्रकरणको कहनेकी इच्छा करके प्रथम ग्रामविचार करते हैं।

भा०-अपनी राशिसे २।५।९।१०।११इतना ग्रामहोय तो शुभ होय-और इनसे अन्य अशुभ है-और गाँवके कोनेमें धोबी मोची नट बुरुड भील इत्यादिक नीच लोग रहैं तो अच्छा हो य॥और गाँवके कोनोंमें ब्राह्मणादिक रहैं तो अच्छा नहीं है-और ग्रामके नव ९ भाग करके

ई.	पू.	अ.
उ.	म.	द.
वा.	प.	नै.

यथाक्रमसे दक्षिण दिशासे ६।४।९।१।११।८।१२।इन्ही राशियोंके पुरुष न रहैं-जैसे कन्याराशिवाले पुरुषको दक्षिणमें नहीं रहना चाहिये और कर्कवाला नैर्ऋतमें न रहै ऐसे औरभी समझलो-और २।३।५ १० इन राशियोंके पुरुषोंको ग्रामके मध्यमें नहीं रहना-और पूर्व दिशासे लेके अवर्गादि वर्गवाला रहै तो बलवान् होय-जैसे अवर्गको पूर्वमें रहना और क० च० ट० त० प० य० श० अग्नि द० नै० प० वा० उ० ई० ऐसें क्रमसे समझो ॥ १ ॥

अष्टावप्रमुखाःस्वपंचमपराद्विद्विषः स्ववर्गोन्ययुक्तष्टःकाकिणिकागजैर्मिथ
इमायस्याधिकाःसोर्थदः ॥ श्वेतारक्तकपीतकृष्णवसुधास्वादुःकटुस्ति
क्तकाकाषायाघृतशोणितान्नमदिरागंधाःशुभाविप्रतः ॥ २ ॥

अष्टाविति । एतदुक्तंभवति । अआइईउऊइत्यादिकः षोडशाक्षरोवर्गःपूर्वस्यांबली कादिकःपंचाक्षरआग्नेय्यां चादिकोदक्षिणस्यां टादिकोनैर्ऋत्यां तादिकःपश्चिमस्यां

पादिकोवायव्यां यादिकउत्तरस्यां शादिकईशान्यांबली । अयमर्थः । स्वनामादिमाक्षरात्वर्गंज्ञात्वास्वस्थानेगृहं कार्यमितिभावः । यतःस्वस्वस्थानेप्राणिनोबलवंतइतिलोके प्रसिद्धम् । किंलक्षणावर्गाः स्वपंचमपराः स्वेभ्यःपंचमाःपराःवैरिणोयेषांतेतथा यथा अवर्गस्यपंचमस्तवर्गःसोस्यवैरी कवर्गस्यपंचमःपवर्गःसोस्यवैरी एवंसर्वेषांवर्गाणांवैरिणोज्ञातव्याः । वैरित्वंहिस्वामिवशेन । एतदुक्तंभूपालवल्लभे-"वर्गेशास्ताक्ष्र्यमार्जारसिंहश्वासर्पमूषकाः । इमैणौपूर्वतस्तेषांस्ववर्गात्पंचमोरिपुः" इति । तस्मात्स्ववैरिवर्गस्यदिशिगृहंनकार्यमितिभावः । अर्थादन्यत्रमध्यमं तत्रापिस्वदिग्वर्गासन्नंशुभम् । वैरिदिगासन्नमशुभमितिबुद्ध्याज्ञेयम् । एवंस्ववर्गग्रामवर्गयोर्मित्रारित्वमवलोक्यवासःकर्तव्यइतिसिद्धम् । तत्रराशिघटितवर्गघटितयोर्मध्येराशिघटितंबलवत् । एतदुक्तंज्योतिःसागरे-"केप्याहुरथवर्गाणांस्वस्थानेशुभदंगृहम्" इति । अथवर्गघटितेकाकिणिकाआह । द्विघ्नइति । स्ववर्गो ग्रामवर्गःवसतिकर्तुर्वर्गश्चद्विघ्नःद्विगुणितःकार्यः मिथःअन्ययुक्अन्यवर्गयुक्कार्यः गजैरष्टभिस्तष्टःशेषितःसन् काकिणिकाःस्युः । इमाःकाकिणिकाःयस्य अधिकाःसोर्थदोधनदाता स्यात् । एवंग्रामदिङ्नियममुक्त्वाइदानीं " निर्माणेपत्तनग्रामक्षेत्रादीनांसमंततः ॥ क्षेत्रमादौपरीक्षेतगंधवर्णरसप्लवैः " इत्युक्तत्वात् तावद्वर्णपरत्वेनभूमेर्वर्णरसगंधान्वृत्ताद्र्धेनाह । श्वेतेति । श्वेतारक्तकपीतकृष्णवसुधाः विप्रतः ब्राह्मणात्सकाशात्वर्णानांशुभाः शोभनाःस्युःश्वेतवसुधापृथ्वीब्राह्मणस्य आरक्तवसुधाक्षत्रियस्य पीतवसुधावैश्यस्य कृष्ण वसुधाशूद्रस्य शोभनेति अर्थात्मिश्रजातीनांमिश्राशोभना । तथाचवसिष्ठः-"श्वेताशस्ताद्विजद्राणांरक्ताभूमिर्महीभुजाम् । विशांपीताचशूद्राणांकृष्णान्येषांचमिश्रिता" इति । एवंवर्णमुक्त्वाइदानींरसमाह । स्वादुरिति । स्वादुर्मधुरावसुधाब्राह्मणस्यशोभना कटुर्मरीचरसाक्षत्रियस्य तिक्तकानिंबरसावैश्यस्य काषायाहरीतकीरसाशूद्रस्यशोभनेति अर्थान्मिश्राणांमिश्रा शोभना । तथाचनारदः-"मधुरंकटुकंतिक्तंकषायश्चरसाःक्रमात्" ॥ एवंरसानुक्त्वागंधानाह । घृतेति । घृतगंधाब्राह्मणस्य शोणितगंधारक्तगंधाक्षत्रियस्य अन्नगंधावैश्यस्य मदिरागंधामद्यगंधाशूद्रस्य मिश्राणांमिश्रगंधाशुभेत्यर्थः । तथाचोक्तंकारिकायाम्-"घृतासृगन्नमदिरागंधाचक्रमशोभवेत्" इति । नानाग्रंथेषुरसगंधानांनानात्वंतद्विकल्पतोग्राह्यम् । तथाचनारदः-"मधुपेरान्नपिशितगंधवर्णानुपूर्वकम् ॥ मधुरंकटुकंतिक्तंकषायश्चरसाःक्रमात् ॥" पेरागंधाकषायगंधा अन्यत्सुगमम् । तथाचकारिकायाम् ॥ "घृतासृगन्नमद्यानांगंधाचक्रमशो भवेत् ॥ मधुरास्यात्कषायाम्लकटुकाचानुपूर्वशः" इति ॥ २ ॥

भा०-अपने वर्गसे ५ वां वर्ग शत्रु होताहै ॥ और अपने वर्गको द्विगुणित करके ग्रामके वर्गको युक्त करना ॥ ऐसेही ग्रामको दूना करके अपना जोडना फिर आठका भागदेना शेषरहै सो काकिणी होती है-वह काकिणी जिसकी अधिक होय वह दूसरेको धनदेवै ॥ यथा उदाहरणम् ॥ जैसे मोडूराम शर्माका ६ छठा वर्ग हुआ द्विगुण किया तो १२ हुआ और

योधपुरका वर्ग ७ हुआ बारहमें युक्त किया तो १९ भया ॥ और योधपुरके वर्गको द्विगुण किया तो १४ हुआ फिर मोडुराम शर्माका वर्ग ६ युक्त किया तो हुआ २० और १९ में हुआ ८ का भाग दिया तो रहा ३ तीन ॥ और २० में ८ का भाग दिया तो रहा ४ ऐसे योधपुरकी काकिणी अधिक होनेसे मोडुरामशर्माको योधपुर धनदाता है-और ब्राह्मणादिवर्णोंके रहनेके लिये क्रमसे ऐसी पृथ्वी चाहिये । ब्रा० श्वेता० क्ष० रक्ता वै०पीता शू०कृष्णा और ब्राह्मणको स्वाद्वी भूमि-क्ष० कट्वी-वै० तिक्ता-शू०कषाया और ब्राह्मणको घृतगंधा-क्ष० रुधिरगंधा-वै० अन्नगंधा-शूद्रको मद्यगंधा पृथ्वी श्रेष्ठा होय ॥ २ ॥

सौम्यादिप्लववभूतलेविरचयेद्विप्रादिकोग्र्योखिलेनान्येषांनियमोथयत्रनि खिलाःकुर्युर्गृहंहृत्स्थिरम् ॥ सद्मप्रश्नकृतोमुखात्प्रथमतोवर्गादिवर्णोद्गम श्चेत्तद्दिग्गतमादिशेत्तुहपयैःशल्यंसुधीर्मध्यतः ॥ ३ ॥

एवंपृथ्वीवर्णादिकमभिधायेदानींवर्णपरत्वेनभूप्लवत्वमाह।सौम्यादिषुउत्तरादिषुदिक्षुप्लवो निम्नत्वंयस्यतत्तद्भूतलंचतस्मिन्विप्रादिकोब्राह्मणादिकःगृहंविरचयेत् । एवंवर्णपरत्वेनभू प्लवत्वमुक्त्वाब्राह्मणस्यविशेषमाह।अग्र्योखिलइति।अग्र्योब्राह्मणः अखिलेसर्वप्लवेगृहंविरच येत्।तथाचभृगुः-"उदगादिप्लवमिष्टंविप्रादीनांप्रदक्षिणेनैव । विप्रःसर्वत्रवसेदनुवर्णमथेष्टम न्येषाम्"इति।अथपक्षांतरमाह।यत्रेति । निखिलाःसर्ववर्णास्तत्रगृहंकुर्युः । तत्रकुत्र यत्रसु विहृत्अंतःकरणंस्थिरंस्यात् । अयमर्थः । यस्यांभूमौअन्तःकरणप्राशस्त्यंस्यात्तत्रैवगृहं कर्तव्यमित्यर्थः।तथाचवास्तुशास्त्रे-"मनसश्चक्षुषोर्यत्रसंतोषोजायतेभुवि । तस्यांकार्यंगृहं सर्वैरितिगर्गादिसंमतम्" इति ।अथशल्यज्ञानंवृत्तार्द्धेनाह।सद्मप्रश्नेति । सद्मप्रश्नकृतः अत्र गृहंकर्तव्यमित्यादिगृहप्रश्नकर्तुर्मुखाच्चेद्यदिप्रथमतःवर्गादिवर्णोद्गमःस्यात् वर्गाणांप्रथ माक्षरोदयःस्यात् । अकचटतपयशानामन्यतमाक्षरोद्गमः स्यात्तदाशल्यंतद्दिग्गतंतस्यवर्ण स्यदिग्गतंसुधीरादिशेत् । शल्यमत्रास्तीतिकथयेदित्यर्थः । एतदुक्तंभवति गृहसंमिताभू मिंदक्षिणोत्तररेखाभिः समतयानवधाकृत्वावर्गाद्यक्षरैः अकचटतपयशैरष्टभिःक्रमेणाष्ट सुपूर्वादिदिक्षुशल्यमादिशेत् । अकारेप्रश्नाद्यक्षरेसतिपूर्वस्यांदिशिशल्यमादिशेत् ककारे आग्नेय्यां चकारेदक्षिणस्यां इत्याद्यष्टसुदिक्षु अष्टभिरक्षरैरादिशेदित्यर्थः । तुपुनः हपयैः त्रिभिरक्षरैर्मध्यतोमध्यकोष्ठे शल्यमादिशेत् हपयानां त्रयाणामक्षराणामन्यतमे प्रश्नाद्य क्षरेसतिमध्येशल्यमादिशेदित्यर्थः । तथाचोक्तं ज्योतिर्निबंधे-"स्मृत्वेष्टदेवतांचक्षवचन स्याद्यमक्षरम् । गृहीत्वातुततः शल्याशल्यं सम्यग्विचार्यते ॥ अकचटतपयशा हपयावर्णाः पूर्वादिमध्यांताः । शल्यकरा इहनान्ये शल्यगृहेनिवसतां नाशः" इति । एतदेवस्पष्टं तत्रैवोक्तम्-"पृच्छयायदिअःप्राच्यां नरशल्यंतदाभवेत् । सा र्द्धहस्तप्रमाणेनतच्चमानुषमृत्युकृत् ॥ आग्नेय्यांदिशिकःप्रश्नेखरशल्यंकरद्वये । राजदंडोभ

वेत्तत्रभयंनैवनिवर्तते ॥ याम्यायांदिशिचः प्रश्नेकुर्यादाकटिसंस्थितम् । नरशल्यंगृहेशस्य मरणंचिररोगतः ॥ नैर्ऋत्यांदिशिटः प्रश्नेसार्द्धहस्तादधःस्थले । शुनोस्थिजायतेतत्रबालानांजनयेन्मृतिम् ॥ तः प्रश्नेपश्चिमायांतुशिशोः शल्यंप्रजायते । सार्द्धहस्तेगृहस्वामिनतिष्ठतिसदागृहे॥ वायव्यांदिशिपःप्रश्नेतुषांगाराश्चतुष्करे । कुर्वंतिमित्रनाशंचदुःस्वमदर्शनं तदा॥उदीच्यांदिशियःप्रश्नेविप्रशल्यंकटेरधः।तच्छीघ्रंनिर्धनत्वायकुबेरसदृशस्यहि॥ ईशान्यांदिशिशः प्रश्नेगोशल्यंसार्धहस्ततः । तद्गोधनस्यनाशायजायतेगृहमेधिनः ॥ हपयामध्यमेकोष्ठेवक्षोगात्रेभवेदधः । नृकपालमथोभस्मलोहंतत्कुलनाशकृत्" । इति ॥ ३ ॥

भा०-उत्तरको प्रवाहवाली पृथ्वीपर ब्राह्मणका मकान श्रेष्ठ होता है क्ष० पूर्वप्रवाहकी-वै० दक्षिणप्रवाहकी-शू० पश्चिमप्रवाहकी-और ब्राह्मण सर्वप्रवाहमेंभी करै ॥ अथ ब्राह्मणादि सर्ववर्ण जिस पृथ्वीको हृदय चाहै वहां कर ॥

अब शल्यज्ञानका वर्णन करते हैं-

ई.	पू.	अ०
श.	अ.	क.
उ. य.	हपय	च. द०
प.	त.	ट.
वा.	प.	नै०

गृहकर्ताके प्रश्नके आद्याक्षरमें-अकचटतपयश-यह अक्षर होयँतो वर्णोंकी दिशामें शल्य कहना । वर्णदिशाका ज्ञान यंत्रको देखनेसे होगा और प्रश्नके आद्याक्षर ह, प, य, होयँ तो मध्यमें शल्य होता है ॥ ३ ॥

श्वभ्रंहस्तमितंखनेदिहजलंपूर्णंनिशास्येन्यसेत्प्रातर्दृष्टजलंस्थलंसदजलंमध्यंत्वसत्स्फाटितम् ॥ ज्ञात्वैवंनिखनेद्गृहाधिकभुवंनत्वाजलांतःस्तरोयावद्वापुरुषस्ततःकपिशिरस्तुल्याश्मभिःपूरयेत् ॥ ४ ॥

एवंशल्यमभिधायेदानींस्थलस्यशुभाशुभज्ञानस्योपायमाह । श्वभ्रमिति । श्वभ्रंगर्तं हस्तमितंखनेत्। इहास्मिन्श्वभ्रेनिशास्येरात्रिमुखेऽर्द्धसूर्यास्तेजलंपूर्णंन्यसेत्।तच्चयदिप्रातः सजलंस्यात्तदातत्स्थलंसत्तच्छुभंस्यात् वृद्धिकरं स्यात् । यदिअजलंगतजलंस्यात् तदा मध्यमम् । यदास्फाटितंस्फुटितंस्यात्तदाअसत् नानाविधहानिकरंस्यादित्यर्थः । तथाचनारदः-"तथानिशादौतत्कृत्वापानीयेनप्रपूरयेत् । प्रातर्दृष्टजलेवृद्धिः समंपंकेव्रणेक्षयः" इति । एवंशुभाशुभस्थललक्षणमभिधायेदानींभूमिशोधनमाह । ज्ञात्वेति । एवमुक्तप्रकारैः स्थानंज्ञात्वागृहाधिकभुवंनत्वा जलांतंयथाभवतितथाखनेत् । गृहादधिकागृहाधिकासाचासौभूश्चतथातां कल्पितगृहात्किंचिदधिकांभूमिंजलपर्यंतंखनेदित्यर्थः । अधिकखननंशुद्धभूभागेभित्तिरचनार्थम् । वाइत्यथवा । स्तरोयावत्तावत्खनेत् पृथ्वीगर्भेमृद्भेदानां स्तराःसंतितत्रान्यस्तरपर्यंतंखनेदित्यर्थः । अथवा यावत्पुरुषस्तन्मितंवापुरुषमात्रंखनेत्। इदंशक्त्यपेक्षयाज्ञातव्यं । पुरुषप्रमाणंपंचारत्नयः । तथाचशुल्बम्-"पंचारत्निर्दशवित

स्तिर्विंशतिशतांगुलःपुरुषः" इति । पंचारत्न्यादयः पुरुषपर्यायाः । किंकृत्वा नत्वानम स्कृत्यखनेदित्यर्थः । ततस्तदनंतरं तत्खातंकपिशिरस्तुल्याश्मभिः वानरशिरःप्रमाणैः ग्रावभिः पूरयेत्पर्णंकुर्यात् । तथाचमांडव्यः-"जलांतप्रस्तरांतंवापुरुषांतमथापिवा । क्षेत्रंसंशोध्यचोद्धृत्यशल्यंसदनमारभेत् " इति । तथाचमत्स्यपुराणे-"कपिशीर्षप्रमाणै श्चग्रावभिःपूरयेद्दृढम् । खातंतत्रसमंकृत्वाततः प्राचींप्रसाधयेत्" इति । खन्यमाने क्षेत्रेयदाप्यतेे तस्यफलंकारिकायामुक्तम्-"खन्यमानेयदाक्षेत्रेपाषाणः प्राप्यतेतदा । धनायुश्चिरतास्यस्यादिष्टकासुधनागमः ॥ कपालांगारकेशाद्यैर्व्याधिनापीडितोभवे त् " इति ॥ ४ ॥

अब स्थलका शुभाशुभ ज्ञान कहते हैं ।

भा०-जिस भूमिमें मकान बनावे वहां एकहाथका चतुरस्र गर्त करके सूर्यके अर्धास्त-समयमें जलसे पूर्ण करना । यदि जल प्रभाततक रहै तो शुभ हाय-और न रहै तो मध्यम होय-फट जाय तो अशुभ होय-इसप्रकार भूमिकी परीक्षा करके मकानसे अधिक खोदै वा जल दीखे वहां तक खोदै वा मट्टीके दूसरे थर तक खोदै वा एकपुरुषके बराबर खोदे और उसमें बंदरके मस्तक जैसे पत्थर भरै ॥ ४ ॥

प्राक्साध्योज्जयिनीस्थलाद्यमदिशित्वाष्ट्रानिलाभ्यंतरात्सौम्येसोग्न्युद
याद्दुदग्ध्रुवमुखाद्दिङ्मूढकेस्यान्मृतिः ॥ गेहंमाधवपौषफाल्गुननभोमार्गे
षुमृद्वानिलैःपाश्यर्केज्यवसुध्रुवैः स्थिरतनौकुर्यात्सुकेंद्राष्टमे ॥ ५ ॥

एवं स्थलशुद्धिमभिधायअधुना दिक्साधनमाह । उज्जयिनीस्थलात् यम दिशि दक्षिणस्यां दिशि त्वाष्ट्रानिलाभ्यंतरात् प्राक्साध्या । नरैरित्यध्याहारः । त्वाष्ट्रं चित्रा अनिलं स्वाती अनयोरंतरं मध्यं तस्मात्प्राचीसाध्येत्यर्थः । तदेतदु क्तंभवति । संभवेसति रात्रौ प्राङ्मुखउपविश्य युगमात्रोदितांचित्रां नालिकयाविलो कयन् नलिकाग्राल्लंबंभूमिपर्यंतंमुक्त्वाभूमौचिह्नं कृत्वा तथैवाचलस्तेनैवनेत्रेणस्वाती मवलोकयन् तथैवनलिकाग्रात्सकाशाल्लंबंभूमिपर्यंतंमुक्त्वालंबपातेचिह्नं कृत्वा नेत्रालंबं मुक्त्वातथैवचिह्नंकुर्यात् । एवंचिह्नद्वयंचित्रास्वातीचिह्नयोरज्जुंतन्मितांधृत्वारज्जुप्रांतौएकी कृत्यमध्येचिह्नंकुर्यात् । पुनस्तत्रतथैवप्रसार्यमध्यचिह्नेशंकुंनिधायतस्मात्पश्चिमचिह्नपर्यं तंरज्जुंप्रसारयेत तत्प्राचीसूत्रम् । एवमुज्जयिन्यादक्षिणतःप्राचीसाधनमुक्त्वाऽथानं तरमुत्तरतः प्राचीसाधनमाह । सौम्येइति । अतःउज्जयिन्याः सौम्येउत्तरभागे अग्न्युदयात्कृत्तिकोदयात् प्राचीसाध्या । एतदुक्तंभवति । पूर्ववन्नलिकयायुगमात्रो दितांकृत्तिकामालोक्य नलिकामूलाग्राभ्यां लंबौमुक्त्वाभूमौचिह्नद्वयं कृत्वातयोरुपरिप्रा चीसूत्रम् । अथोत्तरसाधनमाह । उदगिति । ध्रुवमुखात्उदग्उत्तरादिक्साध्या । इदंसर्वे षांसाधारणम् । अथदिङ्मूढत्वेदोषमाह । दिङ्मूढकेस्यान्मृतिरितिस्पष्टम् । तथाचोक्तं

देवयजनदीपिकायाम्-"चित्रास्वात्यंतरेश्रोणाद्दक्षिणापथवासिनाम्। प्राचीतुकृत्तिकाज्ञेया उत्तरापथवासिनाम् " इति । श्रोणात् उज्जयिन्याः । तथाचशुल्बम्-"कृत्तिकाश्रवणं पुष्यं चित्रास्वात्योर्यदंतरम् । एतत्प्राच्यादिशोरूपं युगमात्रोदितेपुरः " इति । युग प्रमाणंषडशीत्यंगुलानि । तथाचशुल्बसूत्रम्-"अंगुलैरथसंमितायाःप्रमाणम् । तत्रा ष्टाशीतिशतमीषाः चतुःशतमक्षःपक्षःषडशीतिर्युगम् चत्वारोष्टकाःशम्या" इति । तथा चस्फुटकरणे-"ध्रुवलंबकरेखायारेखांतःसौम्ययाम्यहरितोस्तः । तन्मत्स्यपुच्छमुखतः पश्चिमपूर्वाभिधेविद्याद्" इति । वृद्धनारदः-"प्रासादेसदनेलिंगेद्वारेकुंडेविशेषतः । दिङ् मूढेकुलनाशःस्यात्तस्मात्संसाधयेदिशम् " इति । अथकेषुमासेषुगृहंकर्तव्यमित्याह । गेहमिति । माधवादिषुमासेषुमृद्वादिभिर्नक्षत्रैर्गेहंगृहंकुर्यात् । माधवोवैशाखः पौषफाल्गु नौप्रसिद्धौ नभाःश्रावणः मार्गोमार्गशीर्षस्तेष्वित्यर्थः । मृदूनिचित्रानुराधारेवतीमृगाः आ निलम्वाती पाशीवरुणस्तद्भं शततारा अर्कोहस्तः इज्यःपुष्यः वसुर्धनिष्ठा ध्रुवाणिरोहि णीउत्तरात्रयंच तैः स्थिरतनौस्थिरलग्ने । किंलक्षणे सुकेंद्राष्टमेशोभनानिपापग्रहरहितानिके द्राष्टपानियस्यतत्तथातस्मिन् । स्थिरतनावितिवापाठः । शेषंपूर्ववत् ॥ ५ ॥

अब दिशाका साधन कहते हैं।

भा०-यदि उज्जैनसे स्वदेश दक्षिणमें होयतो चित्रा और स्वातीके मध्यसे पूर्वदिशाका साधन करना-और उज्जैनसे पश्चिममें होयतो कृत्तिकासे और ध्रुवसे उत्तरदिशाका साधन करना और दिङ्मूढ होनेसे मृत्यु होय-और वैशाख-पौष-फाल्गुन-श्रावण-मार्गशीर्ष यह मास गृह बनानेमें लेना ॥ और मृदु-स्वा०-शत०-हस्त-पुष्य-धनिष्ठा-ध्रुव यह नक्षत्र लेना ॥ और स्थिरलग्न लेना-और १ । ४ । ७ । १० । ८ इन स्थानोंमें पापग्रह नहीं होयँतो शुभ होय ॥ ५ ॥

नोपृष्ठाग्रविधौनरिक्ततिथौनार्कारवारांशयोरुक्षेष्वपिकुंभमीनगविधौ
स्तंभोच्छ्रितिंनाचरेत् ॥ तुर्यात्पंचदशात्रिदिक्परिमिताद्वेदाब्धिपंचक्रमा
न्निघ्यान्यर्कयुतादिगेहकरणेभानिप्रवेशेपिच ॥ ६ ॥

अथोक्तेष्वपिनक्षत्रेषुविशेषमाह । नोपृष्ठाग्रइति । पृष्ठाग्रविधौसतिनोविरचयेत् । एतद्दु क्तंभवति । कृत्तिकादीनिसप्तनक्षत्राणिपूर्वस्यांमघादिसप्तदक्षिणेइत्यादिसप्तशलाकाचक्र स्थितनक्षत्राणां मध्ये मृद्वानिलादीष्टचंद्रनक्षत्रं यस्मिन्दिग्भागे भवतितद्दिङ्मुखेगृहेसंमुख श्चंद्रोज्ञेयः । तत्पृष्ठस्थेपृष्ठतोज्ञेयः एवमग्रेपृष्ठेवाचंद्रेसतिगृहंनकर्तव्यमित्यर्थः । तथा चभृगुः-"चक्रेसप्तशलाकाख्येकृत्तिकादीनिविन्यसेत् । ऋक्षंचंद्रस्यवास्तोश्चपुरःपृष्ठेचनो शुभम्"इति।तथा ब्रह्मशंभुः-"धनलाभःप्रवासःस्यादायुश्चौरभयंक्रमात्।दक्षाग्रवामपृष्ठस्थे गृहकर्तुर्निशाकरे "इति । नरिक्तकतिथौस्पष्टम् । नार्कारवारांशयोः अर्कभौमयोर्वारनवांश

योःनकुर्यात् । उक्तर्क्षेष्वपिकुंभमीनगाविधौसतिस्तंभोच्छ्रितिंनाचरेत् । अर्थादन्यत्सर्वं आचरेत् । तथाचमांडव्यः-"पंचकेषुचधिष्ण्येषुनकुर्यात्स्तंभमुच्छ्रयम् । क्षेत्रसूत्रशिलान्यासंप्राकारादिसमाचरेत्" इति । अथवृषभवास्तुमाह । तुर्यादिति । अर्कयुतादिसूर्यनक्षत्रादि तुर्यातचतुर्थात् पंचदशात् त्रिदृक्परिमितात् त्रयोविंशात्सकाशात् क्रमेणवेदाब्धिपंच भानिनक्षत्राणिगृहस्यकरणेरचनायांप्रवेशेपिनिंद्यानिस्युः । तथाचव्यवहारसारे-"त्रिवेदाब्धित्रिवेदाब्धिद्वित्रिभेष्वर्कतः शशी । कुर्याल्लक्ष्मीसमुद्रासंस्थैर्यं लक्ष्मींदरिद्रताम् ॥ धनंव्याधिक्रमान्मृत्युंप्रवेशारंभयोर्वृषे" इति ॥ ६ ॥

भा०-प्रथम कृत्तिकादिक सात सात नक्षत्रोंको पूर्वादिदिशाओंमें रखके सप्तशलाकाचक्रको बनाना-फिर वहां जिस दिशामें इष्ट नक्षत्र हो उस दिशाके घरमें संमुख, पृष्ठ और आगे चंद्रमा होतो अशुभ है और ४ । ९ । १४ ए तिथियों, सूर्य भौमवार और सूर्य भौमका नवांश अशुभ हो-और उक्त नक्षत्रोंमें ११ । १२ कुंभ तथा मीनका चंद्रमा होयतो स्तंभको नहीं लगाना-और सूर्यनक्षत्रसे चौथे नक्षत्रतक-और पन्द्रहवेंसे चारतक-और २३ तेवीसवेंसे पांचतक घर नहीं बनाना और प्रवेश भी नहीं करना ॥ ६ ॥

शेतेभाद्रपदात्रिषुत्रिषुसुरःप्रागादिशीर्षोत्रहिप्रोक्तंसद्मसुखंतुगोल्यजघटेष्व
र्केयमोदङ्मुखम् ॥ हृद्रोगैणकुलीरलेयगरवौपूर्वापरास्यंगृहंनान्यस्थेभुज
कोटिघातइभहृच्छेषंस्युरायाःक्रमात् ॥ ७ ॥

अथचतुर्धाद्वारनिर्णयमाह । शेतेइति । भाद्रपदात्रिषुत्रिषुमासेषु सुरोवास्तुपुरुषः प्रागादिशीर्षः शेतेइति । एतदुक्तंभवति भाद्रपदादिमासत्रयेपूर्वशीर्षः मार्गशीर्षादिमासत्रये दक्षिणशीर्षः फाल्गुनादिमासत्रये पश्चिमशीर्षः ज्येष्ठादिमासत्रये उत्तरशीर्षोवास्तुपुरुषः शेते इति । अत्रयस्यांशीर्षंतस्यांदिशायांसद्मसुखंगृहमुखंदक्षिणाभिमुखंप्रोक्तम् । अथसंक्रांतिपरत्वेनमुखनिर्णयमाह । गोल्यजेति । गोल्यजघटेष्वर्केसतियमोदङ्मुखंगृहंकार्यम् । गौर्वृषः अलिर्वृश्चिकः अजोमेषः घटस्तुला एषुराशिषुअर्केसूर्येसतियमोदङ्मुखमुत्तराभिमुखं वागृहंकार्यमित्यर्थः । हृद्रोगैणकुलीरलेयगरवौसति पूर्वापरास्यं पूर्वाभिमुखं पश्चिमाभिमुखं वा गृहं कार्यमित्यर्थः । हृद्रोगः कुंभः एणोमकरः कुलीरः कर्कटः लेयः सिंहः एतान्गच्छतिस तथासचासौरविश्चतस्मिन्सति पूर्वापरास्यं पूर्वपश्चिममुखंवागृहंकार्यम् । अन्यस्थेअन्यराशिस्थेरवौसति गृहंनकार्यम् । अथायपरत्वेनगृहमुखनिर्णयं विवक्षुस्तावदायसाधनमाह । भुजेति । भुजकोटिघातइभहृच्छेषमायाः स्युः । भुजोगृहदैर्घ्यविस्तारयोरन्यतमस्य नाम तदन्याकोटिः । तथाच लीलावत्याम्-" इष्टोबाहुर्यस्यां तत्स्पर्द्धिन्यांदिशीतरोबाहुः । त्र्यस्रेचतुरस्रेवा साकोटिः कीर्तितातज्ज्ञैः " इति । तयोर्घातोगुणनम् इभहृच्छेषंपूर्वादि यथास्यात्तथाध्वजादयः आयाः क्रमात्स्युः ॥ ७ ॥

अब चार प्रकारसे द्वारनिर्णय करते हैं।

भा०-भाद्रपद-आश्विन-कार्तिक मासमें पूर्वशीर्ष वास्तु होता है-और मार्गशीर्ष-पौष-माघमें दक्षिणशिर वास्तु होता है- फाल्गुन चैत्र और वैशाखमें पश्चिमशिर वास्तु होता है-ज्येष्ठ-आषाढ और श्रावणमें उत्तरशिर होता है ॥ सो जिस दिशामें वास्तुका शिर होना चाहिये उस दिशामें घरका मुख करना-और २।८।९।७ इन्होंके सूर्यमें दक्षिणमुख वा उत्तरमुखका घर करना-और ११।१०।४।५ इनके सूर्यमें पश्चिममुख वा पूर्वमुख घर बनाना। और गृहके भुजकोटिको गुणके आठका भाग देनेसे जो शेष रहे सो ध्वजादि-आय पूर्वादिक होय ॥ ७ ॥

पूर्वादिध्वजधूमसिंहशुनकोक्षाणःखरेभोष्ट्रकाधार्याःस्वस्वपदेध्वजोखिलमुखःप्राग्याम्यवक्रोगजः॥ प्रागास्योवृषभोविवारुणमुखःसिंहःप्रशस्ताइमे धूमोग्नेःशुनकोंत्यजस्यखगपस्योष्ट्रोद्दृपत्न्याःखरः ॥ ८ ॥

पूर्वादिषुध्वजादयोबलिष्ठाइतिभावः। एतेध्वजादयः स्वस्वपदेस्वस्वस्थाने ध्वजः पूर्वे धूम आग्नेय्यामित्यादिधार्याः। अयमर्थः-मुख्यगृहापेक्षया दिक्षु वक्ष्यमाणगृहेषुधार्याइत्यर्थः। अथवास्वसदृशवस्तुषुधार्याः। अथवास्वसदृशसत्त्वगृहेषुर्धार्याः अथवा क्रूरकर्मसाधनवस्तुषु पराक्रमिणोधार्याः अथवा स्वसदृशवस्तुसत्त्वोपजीविनांगृहेषुधार्याः अथवा स्वानुरूपवस्तुसाध्यहितवस्तुगृहेषु यथायोग्यं धार्याइत्यर्थः। एतत्स्पष्टमुक्तंवास्तुप्रदीपे-"खेटखर्वटकोटेषुनृपः सिंहोगजःशुभः। वापीकूपतडागादौ गजोदेयो विचक्षणैः॥ आसने योजयेत्सिंहं शयनेचैव कुंजरम् ॥ वृषं भोजनपात्रेच दद्याच्छालादिषु ध्वजम्। महानसेऽग्निशालायां गृहे चाग्न्युपजीविनम् ॥ धूमंदद्यात्तथाश्वानं यवनांत्यजयोर्गृहे ॥ खरोवेश्यागृहे योज्यो ध्वांक्षः पक्षिपतेर्गृहे ॥ वृषं सिंहं गजं दद्यात्प्रासादेपुरमंदिरे"। तथाच शिल्पशास्त्रे-"वस्त्रजेधर्मशालायां कुंभेस्तंभेध्वजेध्वजः॥ गोगजौभूगृहेचैवसाधारणगृहेशुभौ॥ यंत्रे शस्त्रे रथे सिंहो भांडागारेशुभोगजः॥ धान्यांबुस्थानेगोश्वेभाः शालायांवृषभः शुभः॥ नाटचभागोद्वाहवेद्यां गजसिंहवृषाः शुभाः"इत्यादि। एवमायसाधनमुक्त्वेदानींतेषांमुखान्याह। ध्वजोऽखिलमुखः सर्वदिग्द्वारः प्राग्याम्यवक्रोगजः सुगमम्। प्रागास्योवृषभः आस्यंमुखं प्राङ्मुखो वृषभः स्पष्टम्। विवारुणमुखः सिंहः वरुणस्यायंवारुणोदिग्विभागः पश्चिमदिक् विगतः वारुणोयेभ्यस्तत्रमुखंयस्यसतथा पश्चिमदिशंविना सर्वदिग्द्वारइत्यर्थः। योयोयद्दिङ्मुखआयस्तत्संभूतगृहस्यतत्तद्दिशिमुखं कर्तव्यमित्यर्थः। एवमायपरत्वेनगृहमुखमुक्त्वा प्रसंगेनआयानांशुभत्वमाह। प्रशस्ताइमेइति। इमेचत्वारआयाः प्रशस्ताः सर्वेषांशुभाः अर्थादन्येचत्वारः समाआयाअप्रशस्ताः। तथाचगर्गः-"कीर्त्तिः शोकोजयोवैरंधनंनिर्ध

नतासुखम् । रोगश्चेति गृहारंभे ध्वजादीनां फलंक्रमात् " इति । अथदुष्टेपिसमये विशेषमाह । धूमोऽग्नेरिति । अग्नेर्गृहेधूमोधूमायः प्रशस्तः । अंत्यजस्यशुनकः प्रशस्तः खगपस्यपक्षिपालकस्यउष्ट्रः प्रशस्तः।अट्टपत्न्यावेश्यायाःगृहेखरः खरायःप्रशस्तः ॥ ८॥

भा०—ध्वज—धूम—सिंह—शुनक—वृष—खर—गज—ध्वांक्ष ये ध्वजादिक अपनी अपनी दिशामें बलवान होयँ—ध्वज सर्वदिशाओंमें बलवान हो—पूर्वमुख वृषभ सिंह पश्चिम विना—यह चार आय शुभहोयँ और अग्न्यागारमें धूमाय शुभहोय—और अंत्यजको शुनक शुभ है—और पक्षिपालकको उष्ट्र शुभ है—और वेश्याके घरमें खराय शुभ है ॥ ८ ॥

प्राहुःप्राङ्मुखमंत्यवृश्चिककुलीराणांप्रचेतोमुखंजूकोपांत्यगवांयमास्यमबला युग्मैणकानांहितम् ॥ सौम्यास्यंगृहमाद्यसिंहधनुषामत्रेष्टकाष्ठाननंकृत्वा ऽन्यककुब्गवाक्षवदनंतत्कार्यमास्यंनसत् ॥ ९ ॥

एवमायपरत्वेनगृहमुखमुक्त्वाधुनाराशिपरत्वेनाह । अंत्यवृश्चिककुलीराणांप्राङ्मुखं गृहंहितंप्राहुः । अंत्योमीनः वृश्चिकः प्रसिद्धः कुलीरः कर्कः एषामित्यर्थः जूकोपांत्य गवांप्रचेतोमुखंपश्चिमाभिमुखम् जूकः तुला उपांत्यः कुंभः गौर्वृषः एषामित्यर्थः । अबलायुग्मैणकानांयमास्यंदक्षिणामुखम् अबलाकन्या युग्मंमिथुनमेणोमकरः एषामित्यर्थः आद्यसिंहधनुषांसौम्यास्यम् आद्योमेषः सिंहधनुषीप्रसिद्धे एषांसौम्यास्यमुत्तरामुखंगृहं हितं प्राहुराचार्याः । एवंचतुर्धागृहमुखमभिधायेदानींतन्निर्णयमाह । अत्रेष्टकाष्ठाननमिति गृहमुखपक्षेषुशोभावकाशानुरूपमिष्टकाष्ठाननमिष्टदिङ्मुखंकृत्वातद्गृहमाप्तान्यककुब्गवाक्षवदनंकार्यम् । आप्ताश्चताअन्यककुभश्चतासुगवाक्षएववदनानियस्यतत्तथा उर्वरितपक्षत्रयमाप्तदिक्षुगवाक्षाः कार्याइत्यर्थः । तथाचवास्तुशास्त्रे—" द्वारंचतुर्विधंप्रोक्तंवास्तुसंक्रांतिभावजम् । कृत्वाचान्यत्रमंमुख्यंगवाक्षाद्यैः पराणिच " इति । आस्यमिति । आस्यं गृहस्यमुखंकोणस्तंभादिभिर्विद्धंनसत्स्यात् ॥ ९ ॥

भा०—॥ १२ । ८ । ४ इन राशियोंको पूर्वमुख गृह शुभ होय—और ७ । ११ । २ इन राशियोंको पश्चिममुख, ६ । ३ । १० इन राशियोंको दक्षिणमुख, और १ । ५ । ९ इन राशियोंको उत्तर मुखका घर शुभहो—एक दिशामें गृहका द्वार करके शेष ३ तीन दिशाओंमें झरोंके करना—और घरके द्वारमें धारी नहीं देनी ॥ ९ ॥

कोणाध्वभ्रमकूपकर्दमतरुद्वाःस्तंभदेवेक्षितंसद्मोच्चयद्विगुणाधिकांतरभवे वेधेनदोषःकिल ॥ अष्टघ्नेगृहभूफलेभविहृतेशेषंगृहर्क्षंभवेद्दक्षेसर्पहृतेऽव्ययो गृहमसत्स्वल्पायभूरिव्ययम् ॥ १० ॥

एवंगृहमुखनिर्णयमुक्त्वाधुनाकोणादिविद्धमुखस्यदोषंतदपवादंचाह । कोणाध्वेति । कोणोभित्तिकोणः अध्वामार्गः भ्रमोभ्रमयंत्रं घरट्टकुलालचक्रादि कूपः प्रसिद्धः कर्दमः

ज्ञानादिजनितो निरंतरस्थायी तरुर्वृक्षः द्वाः द्वारांतरं स्तंभः प्रसिद्धः देवः स्थावरः एभिर्विद्धेसुखं न सत्स्यादित्यर्थः । अथास्यापवादमाह । सद्मौच्च्येति । सद्मौच्च्यद्विगुणाधिकांतरभवेवेधेनदोषः सद्मनोगृहस्यऔच्च्यंतस्यापेक्षयाद्विगुणाधिकांतरभवोद्विगुणाधिकांतरेजातेवेधेकोणादिवेधनदोषः अर्थान्न्यूनेदोषः । किलेत्यागमेनिश्चयेवा । तथाचागमांतरेउक्तं-" मार्गतरुकोणकूपभ्रमविद्धमशुभदंद्वारम् । सद्मोच्छ्रायाद्विगुणांत्यक्त्वाभूमिंनदोषाय " इति । कात्यायनगृह्यकारिकायामप्युक्तम्-" विद्धंकूपतरुस्तंभपथपंकैः सदैवतैः ॥ तद्वारमशुभंप्रोक्तमत्युच्चंनीचमेवच " इति । अथग्रहनक्षत्रानयनंव्ययानयनंचाह । अष्टघ्नइति । गृहभूफलेगृहक्षेत्रफलेअष्टघ्नेअष्टगुणितेभविहृतेसप्तविंशतिहृतेसतिशेषंगृहर्क्षंगृहनक्षत्रंभवेत् । ऋक्षेसर्पहृते अष्टहृते सतिशेषंव्ययोभवेत् । एवमायव्ययावभिधायाधुनातत्फलंविशेषणद्वाराह। गृहमसदिति।स्वल्पायभूरिव्ययंगृहम् असत अशुभंस्यात् । स्वल्पायश्चभूरिव्ययश्चतौ अर्थाद्बह्वायाल्पव्ययंशुभम् ॥ १० ॥

भा०-और भीतके कोनेसे-मार्गसे-घरट्ट कुलाल चक्रादिकसे-कूपसे-कर्दमसे-वृक्षसे-द्वारांतरसे-स्तंभसे-देवसे-विद्ध घर नहीं करना-यदि कोणादिकोंका वेध गृहसे द्विगुण हो तो दोष नहीं है-गृहके क्षेत्रफलको आठ ८ गुण करकै २७ सत्ताईसका भाग देनेसे शेष गृहनक्षत्र होताहै-और गृहनक्षत्रमें आठ ८ का भाग देनेसे शेष व्यय होताहै-आय कम और व्यय बहुत हो तो वह घर अशुभ होय ॥ १० ॥

मेषेश्वित्रितयंहरौत्रिपितृभंमूलत्रयंधन्विनिद्वंद्वेभेपरतोगृहेशघटितंप्राग्वत्तु
नाड्यन्यथा ॥ एकादिद्विगुणोत्तरागृहमुखाद्दिक्ष्वंककाः स्युःक्रमाच्छा
लाशांकयुतिःकुयुग्ध्रुवमुखान्योकांसिसंतिस्फुटम् ॥ ११ ॥

नक्षत्रज्ञातेराशिनिर्णयमाह । अश्वित्रितयंमेषेज्ञेयम् त्रिपितृभंमघात्रयंहरौसिंहेज्ञेयम् मूलत्रयंधनुषिज्ञेयम् अन्येषुराशिषुद्वंद्वेभेज्ञेये । तथाचगर्गः-" अश्विन्यादित्रयंमेषेसिंहे प्रोक्तंमघात्रयम् । मूलादित्रितयंचापेशेषभेषुद्वयंद्वयम् " इति । अथगृहतत्स्वामिनोर्घटितमाह । गृहेशेति । गृहंप्रसिद्धम् ईशः स्वामी तयोर्घटितंप्राग्वत्विवाहवत्योज्यम् । तत्र विशेषमाह । नाडचन्यथेति । नाडीएकनाडीअन्यथायोज्या विवाहवत्नयोज्येत्यर्थः अत्रएकनाडचेवप्रशस्तेतिभावः । तथाचवृद्धगर्गः-" प्रभुः पण्यांगनामित्रंदेशंग्रामंपुरंगृहम् । एकनाडीस्थितंभाव्यंविरुद्धंवेधवर्जितम् " इति । तथाचज्योतिःसागरे-"सेव्यसेवकयोश्चैवगृहतत्स्वामिनोरपि । परस्परंमित्रयोश्चएकनाडीप्रशस्यते " इति । अथांशसाधनार्थंगृहाणितन्नामाक्षरसंख्यांचाह । एकादीति । गृहमुखात्सकाशात् क्रमात्प्रदक्षिणक्रमात् दिक्षुचतसृषुदिक्षुएकादिद्विगुणोत्तराअंकाः स्युः । एतदुक्तंभवतिच। द्वारदिशिएकः तस्माद्द्वितीयदिशिद्वौ तृतीयदिशिचत्वारः चतुर्थदिशिअष्टौ एवंभवंतीत्यर्थः । शालाशांकयुतिः शालदिगंकयोर्योगः कार्यः कुयुक् एकयुक्तासती ध्रुवसुखा-

निध्रुवादिकानिशास्त्रोदितानिगृहाणिस्फुटंसंभवंति । तानि यथा-" ध्रुवंधन्यंजयंनं दंखरंकान्तंमनोरमम्॥ सुमुखंदुमुखंक्रूरंसुपक्षंधनदंक्षयम् ॥ आक्रंदंविपुलंचैवविजयंचेतिषो डशम् " इति ॥ ११ ॥

अब राशिका निर्णय कहते हैं ।

भा०-अ० भ० कृ० मेषराशिके नक्षत्र हैं ॥ म० पू० उ० सिंहके हैं ॥ मू० पू० उ० धनके हैं ॥ अन्य राशियोंके दो दो नक्षत्र होते हैं ॥ गृह और गृह स्वामीके विवाहवत् गणादिक देखने चाहिये ॥ उन दोनोंकी एक १ नाडी होय तो शुभ होय ॥ अब अंश साधनके लिये गृहको और गृहके नामाक्षरोंको कहते हैं-घरके द्वार दिशामें एक १ अंक देना चाहिये-दूसरी दिशामें २ दो और तीसरीमें ४ चौथीमें ८ पीछे शालाके और दिशाके अंकका योग करके एक युक्त करना-तब ध्रुवादि गृह होता है ॥ ११ ॥

आषष्ठाद्दशमंत्रयोदशमिमेद्व्यर्णाःपरेत्र्यक्षराःषष्ठांत्यंचतुरक्षरंखलुगृहंस्युः षोडशैवंगृहाः ॥ गेहक्ष्माफलयुग्व्ययोगृहभवैर्नामाक्षरैःसंयुतस्तष्टोवह्नि भिरंशकानशुभदंपस्त्यंद्वितीयांशकम् ॥ १२ ॥

नामाक्षरसंख्यामाह । आषष्ठादिति । षष्ठंमर्यादीकृत्येत्याषष्ठं तस्मात् प्रथमद्वितीयतृ तीयचतुर्थपंचमषष्ठानिदशमंत्रयोदशमिमेअष्टगृहाः द्व्यर्णाः द्व्यक्षराः षष्ठांत्यंसप्तमंगृहं चतुरक्षरंचत्वारिअक्षराणियस्मिंस्तत्तथा अन्येगृहाः त्र्यक्षराः एवंषोडशगृहाः स्युः । "गृहाःपुंसिचभूम्न्येवनिकाय्यनिलयालयाः"इत्यमरः।अथांशकसाधनमाह । गेहक्ष्मेति। गेहक्ष्माफलयुग्व्ययःगृहक्षेत्रफलयुक्तःपूर्वानीतोव्ययः गृहभवैर्नामाक्षरैः संयुतः वह्निभि स्त्रिभिस्तष्टः शेषितः सन् अंशकाः स्युः । इंद्रोयमोराजेतितन्नामानिग्रंथांतरेउक्तानि। तत्रद्वितीयांशकंपस्त्यंगृहंनशुभदम् । अर्थात्प्रथमतृतीयांशकंशुभदमित्यर्थः । "निशांतप स्त्यसदनंभवनागारमंदिरम् " इत्यमरः ॥ १२ ॥

अब नामाक्षर संख्याको कहते हैं ।

भा०-१।२।३।४।५।६।१०।१३ ये गृह दो अक्षरके हैं ॥ और सातवां घर ४ चार अक्षरका है-और अन्यघर तीन ३ अक्षरके होते हैं ॥ ऐसे १६ षोडश घर होते हैं ॥

अब अंशका साधन कहते हैं ।

गृह क्षेत्र फल युक्त व्यय करके घरके अक्षरको युक्त करना फिर ३ तीनका भाग देना जो शेष रहै सो अंश होय ॥ इंद्र यम राजा ये तीन ३ अंश होतेहैं॥उनमें यमका अंश अशुभ है ॥ १२ ॥

यावद्भूरिगुणंहृदिस्फुरतितत्तावद्विचार्यैकरैश्चैत्रैर्नोतनुयादिहांगुलमुखंक्षि स्वाविहायाथवा ॥ श्रीगोपीपतिमेंगम्हालुंगिमुखैरायासविच्छित्तयेस्वेष्टा यर्क्षफलंनिबद्धमिहतज्ज्ञात्वास्थलंसाधयेत् ॥ १३ ॥

अथगुणविचारणावधिमाह । यावत्पर्यंतंकरैःहस्तैःकृत्वाभूरिगुणंबहुगुणंगृहंहृदिअंतःकरणेस्फुरति तत्तावद्विचार्यम् । चेद्यदितैः केवलैःकरैःहस्तैःकृत्वाबहुगुणंनस्फुरतितदा अंगुलमुखमंगुलादिकंकरेषुक्षिप्त्वाथवाविहायतनुयात्कुर्यात् । अथोपायांतरसूचनामाह । श्रीगोपीपतीति । गोपीपतिर्गोपीराजः मंगःमंगनाथदैवज्ञः । म्हालुगिर्म्हालुगिदैवज्ञः एतन्मुखैर्ज्योतिर्विद्भिःआयासविच्छित्तयेस्वेष्टायर्क्षफलंनिबद्धम् । तदिहास्मिन्गृहाणांविषयेज्ञात्वास्थलंस्वाभीष्टस्थलंसाधयेत् । तथाचगोपीराजः–"विष्णुंव्ययेकायगोभू १९ हतिभयुजिफलंगोपिराजोभ २७ शेषात्सायंवाहाष्टिहग्घ्ने २१६ घ्युतमहि ८ हताहक् २ प्रकृत्याख्य २१ विश्वे १३ ॥ बाणः ५ सिद्धा २४ ष्टि १६ नागो ८ ड्ड २७ विधृति १९ गिरिश ११ त्र्या ३ कृतीं २२ द्र १४ तु ६ तत्त्वा १५ त्यष्ट्यं १७ क ९ क्ष्मा १ नखे २० ना १२ र्णव ४ विकृति २३ दिना १५ द्रयु ७ त्कृती २६ धृत्य १८ थाशाः १०" इति । अस्यार्थः–गोपीराजःविष्णुंविष्णुनामानंशिष्यंप्रत्याहेत्यन्वयः । किमाह । हेविष्णोव्येकायगोभू १९ हतिभयुजिभ २७ शेषात् अहि ८ हताहक् २ प्रकृत्यादयःफलं स्यात् । विगतःएकोयस्मात्सव्येकः सचासौआयश्चव्येकायः व्येकायश्चगोभूश्चअनयोर्हतिर्गुणनं व्येकायगोभूहतिश्चभंचव्येकायगोभूहतिभे तयोर्युक्योगःतस्यां भशेषात् सप्तविंशतिहृच्छेषात् एकादिषुसप्तविंशतिपर्यंतेषु अहिहताअष्टहताहक्प्रकृत्यादयः फलंक्षेत्रफलंस्यादित्यर्थः । कथंभूतंफलं सायमायेनसहवर्तमानंसायमिष्टायसंहितामित्यर्थः । एतत्स्वेष्टायनक्षत्रजंफलंभवति । न्यासः–वाइत्यथवा तत्सायंफलमिष्टाष्टिह १२१६ घ्न्यायुतंसत्फलंस्यात् । इष्टश्चअष्टिहक्चइष्टाष्टिहक् तयोर्घ्निर्हतिः तयायुतमित्यर्थः । इदमपि स्वेष्टायनक्षत्रजंफलंभवतीति । अत्रांकन्यासएवव्याख्यानं । तथाचमंगनाथदैवज्ञस्यसूत्रम्–"इष्टभात्यष्टिघातेयआयस्तेनोनितेष्टकः । त्रिहृल्लब्धहतागाश्वि २७ युतेचेष्टायभंभवेत्" इति । अस्यार्थः–इष्टभात्यष्टिघातेइष्टभंचअत्यष्टिश्चतयोर्घातोगुणनंतस्मिन्पृथक्स्थापितेयआयस्तेनऊनितेष्टकःयदिऊनोनभवति तदाअष्टौप्रक्षिप्यस्फोटनीयः । ऊनितेष्टायःत्रिहृल्लब्धहृतागाश्वियुते लब्धेनआहताश्चतेअगाश्विनश्चतैः पृथक्स्थापितेइष्टभैरत्यष्टिघातेयुतेसति इंष्टायभं क्षेत्रफलं भवेत्आयश्चभंचआयभे इष्टेआयभेयस्मिंस्तत्तथा अत्रयदि त्रिभिर्निःशेषोभागोनगच्छातितदा तत्रतावत् अष्टौक्षेप्याः यावत्त्रिभिर्भागोगच्छति । तथाचम्हालुगिदैवज्ञस्यसूत्रम्–"व्येकेष्टर्क्षहताद्विबाणशशिनो १५२ त्यष्ट्यायुता १७ स्तेपिचव्येकेष्टायहतैकनाग ८१ सहिताः षण्मूर्च्छनाभि २१६ र्हृताः । शेषंक्षेत्रफलंभवेदभिमतस्वेष्टायनक्षत्रजंस्यादैर्घ्यंतदभीष्टविस्तृतिहृतंदैर्घ्योद्धृतिर्विस्तृतिः" इति । स्पष्टार्थोयंश्लोकः । इत्यादिविचारणयाइष्टंक्षेत्रफलमवकाशानुरूपंहृदिधृत्वास्थलंसाधयेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

भा०–जितने हाथका बहु गुण घर अपने हृदयमें स्फुरै उतनाही करना ॥ और जो हाथसे गुण स्फुरण नहीं हो तो अंगुलादिकोंको जोडना वा निकालदेना ॥

अब दूसरा उपाय बतानेके लिये कहते हैं ।

गोपीनाथ वा मेंग वा म्हालुगी इन ज्योतिषियोंने श्रम मिटानेके लिये जो स्वेष्टायर्क्षफल कहा है सो जानके इष्टभूमि साधन करना ॥ १३ ॥

द्विघ्नायाममितंद्विपाशमजरत्सूत्रंविधायांकयेत्र्यायामांघ्रिमितेचविस्तृतिदलेतौकर्षकोणाभिधौ॥ पाशौक्षेत्रविरामशंकुनिहितौकृत्वाद्यमाकर्षयेत्कोणेशंकुरितीतरोविनिमयद्रज्ज्वंतयोश्चापरौ ॥ १४ ॥

अथस्थलसाधनायसूत्रमोटनलक्षणमाह । अजरत्सूत्रंनूतनसूत्रं द्विघ्नायाममितंद्विपाशं चविधाय अंतात् एकस्मात्सूत्रांतात् अंकयेदित्यन्वयः । द्विघ्नश्चासौआयामश्चद्विघ्नायामः आयामोदैर्घ्यम् तेनमितंद्विगुणितदैर्घ्यसमानमित्यर्थः । द्विपाशंद्वौपाशौयस्मिन्तद्विपाशं एवंविधंसूत्रंविधायकृत्वाअंतात्सकाशात् अंकयेत्चिह्नयेत् । एतदुक्तंभवति । पूर्वकल्पित क्षेत्रस्यदैर्घ्यमितंसूत्रंद्विगुणंविधायतदंतयोःपाशंकृत्वाअंकयेत् । कुत्रकुत्रांकयेदित्याह । आयामांघ्रिमिते चपरंविस्तृतिदले अंकयेत् त्रयश्चते आयामांघ्रयश्चतेतथातैर्मितंतस्मिन् एतदुक्तंभवति । क्षेत्रदैर्घ्यंचतुर्भिर्भक्तालब्धमंघ्रिप्रमाणमेकस्मादंतात् अंघ्रित्रयंहित्वा चिह्नयेत् विस्तृतिदलेक्षेत्रस्यविस्तारार्धमिते अंकयेत् तौअंकौकर्षकोणाभिधौस्तः अंघ्रित्रयेकृतः कर्षाख्यः विस्तृतिदलेकृतोंकः कोणाख्यः । एवंसूत्रमोटनमुक्त्वा स्थलसाधनमाह । पाशाविति । पाशौक्षेत्रविरामशंकुनिहितौकृत्वा आद्यमंकमाकर्षयेदित्यन्वयः । क्षेत्रस्यविरामौअंतौतयोः शंकूनिहितौनिक्षिप्तौकृत्वाआद्यमंकंकर्षाख्यंआकर्षयेत् । एतदुक्तंभवति । क्षेत्रस्यमध्यभागेसाधितदिक्सूत्रोपरिइष्टदैर्घ्यमितंसूत्रंप्रसार्यतदंतयोः शंकुनिखातयोः शंकोः मोटितसूत्रांतपाशौनिधायकर्षाख्यंचिह्नंधृत्वाएकस्यांदिशिआकर्षयेत् । यथोभयशंकुगतारज्जुः समानाआकृष्टास्यात्तथाआकर्षयेदित्यर्थः । कोणेशंकुरिति । कोणेकोणचिह्नेयत्रकोणचिह्नमागतं तत्रभुविशंकुंनिखायेत्यध्याहारः । इत्यमुना प्रकारेणइतरः शंकुर्निखेयः । एतदुक्तंभवति । तदेवकर्षचिह्नंअन्यस्यांदिशिआकृष्यकोणेशंकुर्निखेयः । एवं कोणद्वयसाधनमभिधायअन्यकोणद्वयसाधनमाह । विनिमयादिति रज्ज्वंतयोर्विनिमयात्विपरीतधारणात्अपरौकोणशंकूनिखेयौ । एतदुक्तंभवति । रज्ज्वंतौविपरीतौधृत्वापूर्ववत्कर्षाकर्षणंकृत्वाकोणयोः शंकूनिखेयौ ॥१४ ॥

अब स्थलसाधनके लिये सूत्रमोटनका लक्षण कहते हैं ।

भा०-पूर्वकल्पित क्षेत्रके नूतन दैर्घ्य सूत्रको द्विगुण करना ॥ और दोनों तरफ अंतमें पाशों करिके चिन्ह करना ॥ चिन्हके स्थानको बताते हैं ॥ क्षेत्रकी लंबाईसे चारका ४ भाग देके एक अंतमें तीन पादोंको त्याग करके फिर एक पाद पर चिन्ह करना ॥ और दूसरा चिन्ह क्षेत्रके विस्तारके अर्द्धभागमें करना । यहां आंघ्रित्रयका चिन्ह कर्षाख्य है ॥ और विस्तारके अर्धभागके चिन्हकी कोणसंज्ञा है ॥

भा०-क्षेत्रके मध्यभागमें साधित दिक्सूत्रके ऊपर इष्ट दैर्घ्य मित सूत्रको फैलायके इनके अंतमें शंकुओंको गाडके शंकुओंमें पाशोंको रखके और कर्षाख्य चिन्हको लेके एक दिशामें खैंचना जिससे उभय शंकुगतरज्जु तुल्य खींचैं और जहां कोण चिन्ह आवै वहां शंकु देना ऐसे दो कोणोंको साधके फिर रज्जुको उलट देनेसे दूसरै दो कोण फिर होते हैं इस प्रकार चतुष्कोण होजाते हैं ॥ १४ ॥

आग्नेयादिदृढंप्रदक्षिणगतंसूत्रंसमासादयेन्मध्येवामकपार्श्वसुप्तपुरुषंध्या त्वातमुत्तानकम् ॥ अष्टाश्व्यं२८ शमगेंदु१७ संमितलवान्पुच्छाद्विहा याग्रगोभागोनाभिरितःखनेल्लवमितंवामेऽश्मभिःपूरयेत् ॥ १५ ॥

एवंक्षेत्रसाधनमुक्त्वासूत्रन्यासमाह । आग्नेयादिति । आग्नेयादिदृढंप्रदक्षिणगतंसूत्रं आसादयेत् मध्येक्षेत्रमध्येवामकपार्श्वसुप्तपुरुषंप्रागुदक्शिरस्कंध्यात्वातंध्यातंपुरुषमुत्तान कंध्यायेत् । कथंभूतं पार्श्वस्थम् लघुमध्यगुरोः परंस्याद्यथोपरितथैवपूरयेत् पश्चिमंचगुरु भिः पुनःपुनः सर्वमेवलघुरित्येवं विधिरिति । कथंभूतं अष्टाश्व्यंशम् अष्टाश्विनोंशाभागा यस्मिन्सतथातम् । अयमर्थः-क्षेत्रप्रमाणंक्ककलासरूपंवास्तुपुरुषंप्रकल्प्यततोष्टाविंशति धाकुर्यात् । एवमष्टाश्व्यंशंप्रकल्प्यपुच्छात्सकाशात् अगेंदुसंमितलवान्सप्तदशभागान्वि हायत्यक्त्वाअग्रगस्तदग्रगोभागोनाभिः इतोनाभेः सकाशात्वामेवामभागेलवसंमितंखनेत् अनंतरं अश्मभिः पूरयेत् । तथाच ब्रह्मशंभुः-"सूत्रभित्तिशिलान्यासस्तंभस्यारो पणं तथा। पूर्वदक्षिणयोर्मध्येकुर्यादित्याह काश्यपः" इति । नारदः-"नभस्यादिषुमासे षुत्रिषुत्रिषुयथाक्रमम् । पूर्वादिदिक्शिरावामपार्श्वशायीप्रदक्षिणम् " इति । तथाच शिल्पशास्त्रे-" वास्तोः शिरसिपुच्छेचयाम्यकुक्षौचपृष्ठतः । आयुःकामःखनेन्नैववाम- कुक्षौखानिःशुभा ॥ वास्तुक्षेत्रप्रमाणंचकल्पयित्वास्यवामके । कुक्षौ खातंविधायादौ ग्रावभिः पूरयेत्ततः " इति । तथाचलल्लः-" त्यजेद्दशशिरोभागेह्यग्रेसप्तदशांशकान् । मध्येनाभिंविजानीयात्तत्रशंकुंप्रतिष्ठयेत् ॥ अस्थिरस्यशिरोयत्रवास्तोस्तद्गणयेत्करैः । दैर्घ्यं वाविस्तृतिंचैवकृत्वाष्टाश्विमितांशकान् " इति ॥ १५ ॥

अब सूत्रन्यासको कहते हैं ।

भा०-प्रथम दृढसूत्रको अग्निकोणसे देना ॥ और क्षेत्रके मध्यमें वामपार्श्व और प्रागुद- क्शिरसे सोतेहुये पुरुषका ध्यान करना फिर उसी पुरुषको उत्तान होने का ध्यान करना ॥ ऐसे वास्तुपुरुषकी कल्पना करके उसके अट्ठाईस २८ विभाग करना ॥ फिर उसके सत्रह १७ भागोंको छोडके आगे नाभिस्थान समझनां । फिर नाभिके वामभागमें अंशप्रमाण खोदके पत्थर भरना ॥ १५ ॥

नाकालेऽत्रनिधेयउक्ततरुजोग्र्यात्सिद्ध २४ विंशा २० ष्टच १६ हःकृत
१२ संख्यांगुलकास्त्रभागचितुरस्त्राष्टास्त्रकानस्त्रकः ॥ कंवक्षस्थलमूरुपाद
युगुलंसंस्पृश्यविप्रादिकोरेखांसूत्रवदग्निजेनरचयेत्तद्वच्चभित्तेःशिलाः ॥ १६॥

अथशंकुन्यासमाह । नाकालेइति । अत्रकुक्षिस्थलेनानरः शंकुः कालेमुहूर्तसमये निधेयः । स कियत्प्रमाणइत्यपेक्षायांनृमानमाह । अग्र्यात्विप्रात्सकाशाद्वर्णपरत्वेन सिद्धा २४ विंशा २० ष्टच १६ हःकृत् १२ संख्यांगुलकःनिधेयः प्रतिष्ठापनीयः। एतदुक्तंभवति । विप्रेणसिद्धसंख्यांगुलकश्चतुर्विंशांगुलोनिधेयः क्षत्रियेणविंशांगुलः वैश्येनअष्टचंगुलः षोडशांगुलः शूद्रेणाहःकृतसंख्यांगुलोद्वादशांगुलोनिधेयइत्यर्थः । किंलक्षणो ना उक्ततरुजः शास्त्रोक्तवृक्षोद्भवः।पुनःकिंलक्षणः त्रिभागचतुरस्त्राष्टास्त्रकानस्त्रकः त्रिभागेषुचतुरस्त्राष्टास्त्रकानस्त्रकाणियस्मिन्सतथा । एतदुक्तंभवति । यथाप्रमाणंशंकुंत्रिधाविभज्य आद्यांशंचतुरस्त्रं द्वितीयांशमष्टास्त्रं तृतीयांशमनस्त्रंवर्तुलंकुर्यादितिभावः । तथा चोक्तंग्रंथांतरे–" स्याच्चतुर्विंशविंशाष्टद्वादशांगुलकैःक्रमात् । विप्रादीनांशंकुमानंस्वर्णवस्त्राद्यलंकृतम् ॥ खदिरार्जुनशालोत्थंयुगपत्रतरूद्भवम् । रक्तचंदनपालाशरक्तशालकिलालजम् ॥ तिनकारंजकुटजंवैणवंबिल्ववृक्षजम् । शंकुंत्रिधाविभज्याद्यंचतुरस्त्रंततः परम् ॥ अष्टास्त्रंचतृतीयांशमनस्त्रमृजुमव्रणम् । एवंलक्षणसंयुक्तंपरिकल्प्यशुभेदिने " इति। अथरेखाकरणमाह । कमिति । अग्निजेनसुवर्णेनब्राह्मणादिकः कादिसंस्पृश्यसूत्रवद्रेखांरचयेत् । सूत्रवदिति आग्नेय्यादिगृहप्रदक्षिणंकुर्यादित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । ब्राह्मणः कंशिरःस्पृष्ट्वातर्जन्यावाकृत्वाआग्नेयादिप्रदक्षिणंसूत्रानुगतांरेखांकुर्यात् । तथैवक्षत्रियोवक्षःस्थलंस्पृष्ट्वारेखांकुर्यात् । वैश्यः ऊरुयुगुलंस्पृष्ट्वारेखांकुर्यात् । शूद्रःपादयुगुलंस्पृष्ट्वारेखांकुर्यात्। तथाचलल्लः–" कृत्वासूत्रनिपातंमध्यांगुल्याथवाप्रदेशिन्या । अंगुष्ठेनह्यथवाकनकाक्षतरजतमुक्ताभिः ॥ रेखांकुर्यात् " इत्यादि । तथाचभृगुः–"विप्रःशीर्षंनृपोवक्षोवैश्यश्चोरूपरःपदे । स्पृष्ट्वारेखागृहारंभेकुर्यादग्नेःप्रदक्षिणम् " इति । अग्नेरित्याग्नेय्याः । तथा चकारिकायाम्–" अंगुष्ठकेनदेशिन्यारेखांकुर्वीतसूत्रतः । स्वर्णेनमणिनारूप्यमुक्तादधिफलाक्षतैः ॥ कुसुमैर्वानशस्त्रेणनलोहेननभस्मना । काष्ठादिभिर्नापसव्यां नवक्रांदोषदर्शनात् ॥ शस्त्रेणशस्त्रमृत्युःस्यादित्यादि स्पष्टमीरितम् " इति । तथाचबृहद्वास्तुपद्धतौ–" शस्त्रेणशस्त्रमृत्युर्वधोलोहेनभस्मनाग्निभयम् । तस्करभयंतृणेनचलिखिताकाष्ठेनराजभयम् ॥ वक्राचपादलिखितारिपुभयदाक्लेशदाविरूपाच । चर्मांगारास्थिकृतादंतेनचकर्तुरशुभाय ॥ वैरमपसव्यलिखिताप्रदक्षिणासंपदोविनिर्देश्या " इति । अथशिलान्यासमाह । भित्तेःशिलाअपिसूत्रवदाचरेयुः आग्नेयादिप्रदक्षिणंस्थापयेयुरित्यर्थः। तथाचवराहः–"दक्षिणपूर्वेकोणेकृत्वापूजांशिलान्यसेत्प्रथमम् । शेषाः प्रदक्षिणेनस्तंभाश्चैवंप्रतिष्ठाप्याः " इति ॥ १६ ॥

अब शंकुन्यासको कहते हैं।

भा०-मुहूर्तसमयमें वास्तुकी कुक्षिमें शंकु देना। ब्राह्मणका शंकु २४ चौवीस अंगुलका करना। और क्षत्रियका २० वीस अंगुलका शंकु होता है। वैश्यका सोलह १६ अंगुलका शंकु होताहै। और शूद्रका १२ अंगुलका होता है। शंकु शास्त्रोक्त वृक्षका होता है और शंकुके तीन भाग करके आद्यभागमें चतुरस्र द्वितीय भागमें अष्टास्र। और तृतीयांशमें वर्तुल करना। अब रेखाकरण कहतेहैं। ब्राह्मण अपने मस्तकको स्पर्श करके सुवर्णसे आग्नेयादि प्रदक्षिणक्रमसे सूत्रानुगत रेखा करै। ऐसेही क्षत्रिय वक्षःस्थलको स्पर्श करके रेखा करै। और वैश्य दोनों ऊरुको स्पर्श करके रेखा करै। ऐसेही शूद्र पादको स्पर्श करके रेखा करै॥

अब शिलान्यासको बताते हैं।

ऐसेही आग्नेयादि प्रदक्षिणक्रमसे भित्तिकी शिलाकी स्थापना करनी॥ १६॥

पूर्वादौत्रिषडर्थपंचमलवेद्वाःसव्यतोऽक्रोद्धृतेदैर्घ्येद्व्यंशसमुच्छ्रिताङ्घिलव
केसर्वासुदिक्षूदिता॥ स्तंभोग्नेर्दिशिपूजितःसुसमयेस्थाप्यःशिरश्छत्रभा
ग्विस्ताराष्टिलवान्वितैःकृतकरैस्तुल्यंगृहोच्चंविदुः॥ १७॥

अथभित्तिप्रसंगेनद्वारमाह। दैर्घ्येगृहदैर्घ्ये अंकाप्तेनवभिर्भाजितेसति पूर्वादौदिशिक्रमेणसव्यतोवामभागात्त्रिषडर्थपंचमलवे द्वाः द्वारमुक्तं मुनिभिरितिशेषः। त्रयश्चषट्चअर्थाश्च पंचचत्रिषडर्थपंच एतेषांसंख्यापूरकात्रिषडर्थपंचमास्तेचतेलवाश्चतेषांसमाहारस्तस्मिन्। एतदुक्तंभवति। गृहदैर्घ्येनवभागंकृत्वा पूर्वाभिमुखेगृहेक्रियमाणेवामभागात्अंशद्वयंत्यक्त्वातृतीयांशेद्वारंकर्तव्यम्। दक्षिणाभिमुखेतथैवांशपंचकंत्यक्त्वाषष्ठेंशेकार्यम्। पश्चिमाभिमुखेतथैवांशचतुष्कंत्यक्त्वापंचमांशेकार्यम्।उदङ्मुखेपश्चिमांशेएवद्वारंकर्तव्यम्। सर्वासुदिक्षुअङ्घिलवकेचतुर्भागेद्वारुदिता। किंलक्षणाद्वाः व्यंशसमुच्छ्रिता द्विभागोच्चा। तथाचवराहः-" दैर्घ्येनवांशाःपदमत्रसव्याद् द्वारंशुभंप्राक्त्रिचतुर्थभागे। चतुर्थषष्ठेदिशिदक्षिणस्यांपश्चाच्चतुःपंचमकेतथोदक्" इति। तथाचच्यवनः-" मानाधिकोनदिग्भागे द्वारे नीचसुखक्षयः" इति। अथनिष्पन्नासुभित्तिषुस्तंभप्रतिष्ठामाह। स्तंभोग्नेर्दिशीति। अग्नेर्दिशि आग्नेय्यांसुसमयेपूर्वोदितेस्तंभः स्थाप्यः। अत्राप्युक्ततरुजइत्यनुवर्तते। किंलक्षणःस्तंभः पूजितःस्रक्चंदनार्चितः पुनः किंलक्षणः शिरश्छत्रभाक्शिरसिछत्रंभजतेइतितथा छत्रंतु काकादिपक्ष्युपवेशनभयात्स्तंभोपरिक्रियते। तथाचवराहः-" छत्रस्रग्वंधयुतकृतधूपविलेपनः समुत्थाप्यः। स्तंभस्तथैवकार्योद्वारोच्छ्रायःप्रयत्नेन" इति। तथाचोत्पलः-स्तंभोपरियदोलूककाकगृध्रादिपक्षिणः। व्यालादयश्चतिष्ठंतितदाकर्तुर्नशोभनम्॥ तस्मात्स्तंभोपरिच्छत्रं शाखांफलवतींतुवा। धारयेदथवावस्त्रं बुधैरत्नादिनिक्षिपेत्" इति। गुर्जरदेशेक्कचित्कालसर्पमवलोक्यतच्छून्यदिशिप्रथमंस्तंभप्रतिष्ठांकुर्वंति तदसत्। यत

स्तदवलोकनंविवाहवेद्यांकोणेषुशृंगारार्थंस्तंभानारोपयंतितद्विषयम् । तदप्येकदेशीयं न बहुसंमतम् । कालसर्पस्तुयथा-" ईशानतःसर्पतिकालसर्पोविहायसृष्टिंगणयेद्विदिक्षु । पश्चाद्गतिस्तन्मुखमध्यपुच्छं त्रिकंत्रिकंवैवृषसंक्रमादेः ॥ अहेःफणायांमरणंवरस्य मध्ये कुमार्याःस्वजनस्यपुच्छे । विधेयमेकंकिलशून्यदेशे विवाहवेद्यांनिखनेचकीलम् " इति । वृषादित्रिषुराशिषुरवौआग्नेय्यांस्तंभारोपणंकार्यम् । सिंहादिषुईशान्यां वृश्चिकादित्रिषुवायव्यां घटादित्रिषुनैर्ऋत्यां कर्तव्यमिति । एतद्विवाहएव गृहेसिंहादवलोकनीयं वृषाद्वेद्याम् । तथाच-" वृषाद्वेद्यांगृहेसिंहान्मीनात्त्रीणिसुरालये । मुखंमध्यंतथापुच्छं हित्वास्तंभंनियोययेत् " इति । अन्यच्चगृहस्तंभप्रतिष्ठापनंबहुभिर्ग्रन्थकारैराग्नेय्यांवाभिहितम् । तथाच ब्रह्मशंभुः-" सूत्रभित्तिशिलान्यसं स्तंभस्यारोपणंतथा । पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये कुर्यादित्याहकश्यपः "इति। तथाचशार्ङ्गधरः-"प्रासादेषुचहर्म्येषुगृहेष्वन्येषुसर्वदा । आग्नेय्यांप्रथमं स्तंभंस्थापयेत्तद्विधानतः"इति ॥ तथाचवराहमिहिराचार्याः-"दक्षिणपूर्वेकोणेकृत्वापूजां शिलांन्यसेत्प्रथमाम् । शेषाःप्रदक्षिणेन स्तंभाश्चैवं प्रतिष्ठाप्याः " इति । कात्यानगृह्यकारिकायामप्युक्तम्-" एकैकमुच्छ्रयेत्स्तंभंमंत्रैरेतैः शिलातले । श्रियोवसानइत्यंतैरिमामित्यादिभिर्गृही । आग्नेय्यादिषुकोणेषुमंत्रैरेतैः शिलां न्यसेत् " इति । गृह्येहरिहरभाष्येशालापद्धतिष्वप्येवमेवोक्तम् । इत्यलमतिप्रसंगेन । उक्ततरुजइत्युक्तत्वात्शास्त्रांतरात्काष्ठान्यवगंतव्यानि । तथाचवास्तुशास्त्रे-" श्रीपर्णीरोहिणीशाकसर्जाश्चसरलाःशुभाःपतंगलोध्रशालाख्यास्तालार्जुनकशिंशपाः॥ चन्दनाशोकबदरीमधूकाश्चकदंबकाः॥ प्रशस्ताश्चशमीनिंबबिल्ववर्जंगृहांतिके । गृहेकाष्ठंसमंश्रेष्ठमलिंदेविषमंशुभम् " इति। नारदः-" प्लक्षोदुंबरचूताख्या निंबस्नुहिविभीतकाः । दग्धाःकंटकिनोवृक्षा वटाश्वत्थकपित्थकाः ॥ अगस्तिशिग्रुतालाख्यास्तिंत्तिडीकाश्चनिंदिताः । अन्येचगृहनिर्माणे योजनीयाःसदाद्रुमाः " इति । तथाचवराहः-" पितृवनमार्गसुरालयवल्मीकोद्यानतापसाश्रमजाः । चैत्यसरित्संगमभवाश्चघटतोयसिक्ताश्च ॥ कुंजानुजातवल्लीनिपीडितावज्रमारुतोपहताः । स्वपतितहस्तिनिपीडितशुष्काग्निप्लुष्टदुष्टमधुनिलयाः ॥ तरवोवर्जयितव्या शुभदाःस्युःस्निग्धपत्रकुसुमफलाः । सुरदारुचंदनसमामधुकरतरवःशुभाद्विजातीनाम् ॥ क्षत्रस्यारिष्टाश्वत्थखदिरबिल्वावृद्धिकराः । वैश्यानांजीवखादिरकसिंदूरकस्यंदनाश्चशुभफलदाः॥ तिंदुककेतकसरलार्जुनोत्थसालाश्चशूद्राणाम् । सर्वेषांवाशस्ताःसर्वेवृक्षाश्चनिंदिता नोचेत् " इति । व्यासोपि-" अन्यवेश्मस्थितंदारुनैवान्यस्मिन्प्रयोजयेत् । नतत्रवसतेःकर्त्ता वसेत्तत्रनजीवति " इति । समरगंणे-"इष्टकालोष्टपाषाणमृत्तिकार्जीर्णमायसम् ॥ तृणंपर्णंबुधैःप्रोक्तं दारुनूनंगृहायवै " इति । शार्ङ्गधरोपि-"नूतनेनूतनंकाष्ठं जीर्णेजीर्णं प्रशस्यते । जीर्णेचनूतनंश्रेष्ठंनोजीर्णंनूतनेशुभम् " इति । वृक्षच्छेदनप्रार्थना ग्रथांतरे उक्ता-" यानीहभूतानिवसंतितानि बलिंगृहीत्वाविधिवत्प्रयुक्तम् । अन्यत्रवासंपरि

कल्पयंतु क्षमंतु मामद्यनमोऽस्तुतेभ्यः" इति। अथस्तंभप्रसंगेन गृहोच्चतामाह। विस्तारेति। विस्तारस्यगृहविस्तारस्यअष्टिलवः षोडशांशस्तेनअन्वितैर्युक्तैः कृत करैश्चतुर्हस्तैस्तुल्यं समानंगृहोच्चं विदुर्मुनयइत्यध्याहारः। तथाच रत्नकोशे-"विस्तारःषोडशांशश्चतुर्हस्तोभवेद्गृहोच्छ्रायः" इति॥ तथाचलल्लः-"नात्युच्छ्रितंनातिनीचंकुड्योत्सेधंयथारुचि" इति॥ १७॥

अब द्वारको कहते हैं।

भा०-गृहके दैर्घ्यके नव ९ भाग करके पूर्वाभिमुख गृह करना होतो वामभागसे अंशद्वयको त्याग करके तृतीयांशमें द्वार करना॥ और दक्षिणाभिमुख करना होतो पांच अंशोंको छोडके छठे अंशमें करना॥ और पश्चिमाभिमुख करना होतो चार अंशोंको छोडके पांचवे अंशमें करना॥ उत्तरमुख करना होतो पश्चिमांशमें करना॥ और सब दिशाओंमें चौथे भागमें द्वार करना॥ द्वारोंको दो भाग ऊंचा करना॥ और पूर्वोदित समयमें अग्निकोणमें स्तंभस्थापन करना॥ उक्तकाष्ठका स्तंभ करना॥ और चंदनपुष्पादिकोंसे स्तंभका पूजन करना॥ और स्तंभके मस्तकपर छत्र बनाना॥ अब स्तंभके प्रसंगसे गृहकी उच्चताको कहते हैं॥ गृहके विस्तारके षोडशांशयुक्त चार हाथ घरको ऊंचा करना॥ १७॥

स्नानाग्निस्वपिवस्त्रभोजनपशुद्रव्यामरौकःस्थितिंपूर्वादौजलमीशितुर्दिशि
परंवायोरपाङ्मूत्रकम्॥अल्पेशक्तिभुवोर्यथारुचिपरेगेहस्यदक्षेघरट्टांबूलू
खलचुल्लिकापितृपदप्रक्षालनान्यूचिरे॥ १८॥

अथमुख्यगृहात्कस्यगृहंकस्यांदिशिकर्तव्यंतदाह। स्नानेति। स्नानंप्रसिद्धम् अग्निः प्रसिद्धः स्वपिःशयनं वस्त्राणिप्रसिद्धानि भोजनंप्रसिद्धं पशवोगवादयः द्रव्याणिसुवर्णादीनि अमरादेवाः एषामोकांसिगृहाणि तेषांस्थितिःस्थापनं पूर्वादौदिशिक्रमेणकार्यमित्यध्याहारः। तथाचनारदः-"स्नानागारंदिशिप्राच्यामाग्नेय्यामग्निमंदिरम्।याम्यायां शयनागारंनैर्ऋत्यांवस्त्रमंदिरम्॥ प्रतीच्यांभोजनागारंवायव्यांपशुमंदिरम्। भांडकोशं चोत्तरस्यामीशान्यांदेवमंदिरम्" इति। अथजलस्थानमाह। ईशितुरीशानस्यदिशिजलं कार्यंनान्यत्र। तथाचलल्लः-"प्राच्यादिदिक्स्थेसलिलेसुतहानिः शिखिभयंरिपुभयंच। स्त्रीकलहंस्त्रीदौष्ट्यंनैस्व्यंचवित्तात्मजविवृद्धिःस्यात्" इति॥ अथान्यदप्याह। परमिति। परमनुक्तंपदार्थजातंवायोर्दिशिकार्यं। अन्यानिमारुत्यामितिलल्लोक्तत्वात्। अपाग्दक्षिणस्यांदिशिमूत्रकंकार्यं। स्थलसंकोचेसतिएतद्यत्प्रोक्तंतद्गृहमध्येवाह्यतश्चस्वस्थानेतारतम्येनयोज्यम्। अथशक्तिभुवोःसंकोचेसतिकर्तव्यमाह। अल्पेइति। शक्तिभुवोरल्पेसतियथारुचिकार्यम्। गेहस्यदक्षेपरेआचार्याःघरट्टादिकमूचिरे। घरट्टःपिष्टयंत्रम् अंबुउदकम् उलूखलादिकंप्रसिद्धम्। तथाचोक्तंग्रंथांतरे-" उलूखलंपिष्टयंत्रमग्निस्थानंजलाश्रयम्। वैश्मनोदक्षिणेपार्श्वेपितॄणांपादशौचनम्" इति॥ १८॥

अब कहते हैं कि किसका गृह किसदिशामें करना ।

भा०-पूर्वमें स्नानागार बनाना । अग्निकोणमें अग्निस्थान । दक्षिणमें शयनस्थान । नैर्ऋतमें वस्त्रस्थान । पश्चिममें भोजनशाला । वायुमें पशुशाला । उत्तरमें द्रव्यशाला । ईशानमें देवमंदिर करना । और ईशान दिशामें जलस्थान । और अन्य संपूर्ण पदार्थोंको रखनेके लिये वायुकोणमें शाला करनी । और दक्षिण दिशामें मूत्रस्थान करना । और स्थल थोडा होय तो घरमें उन २ दिशोंमें करना वा बाहर करना । और शक्ति तथा भूमि अल्प हो तो यथारुचि करना । और घरके दक्षिणमें चक्की, जलस्थान, ऊखल चुल्हीका पितरोंके पादशौचादिकका करना यह किसी आचार्यका मत है ॥ १८ ॥

द्वात्रिंशाधिकहस्तमब्धिवदनंतार्णत्वलिंदादिकंनैष्वायादिकमीरितंतृणगृहंसर्वेषुमास्सूदितम् ॥ छन्नंवश्यकपाटमर्चिततमंवेश्मोक्तरीत्याविशेदारंभोदितमास्सुनारदमतान्माघोर्जशुक्रेषुतु ॥ १९ ॥

अथकेषुकेषुगृहेषु आयादिकंभाव्यंकेषुनभाव्यमित्याह । द्वात्रिंशेभ्यःअधिकाःहस्ताः यस्मिन्गृहेप्रमाणंतत्द्वात्रिंशाधिकहस्तमब्धिवदनंचतुर्मुखं तार्णंतृणगृहम् ।अलिंदादिकम् अलिंदंपट्टिशालेतिलोकेप्रसिद्धम् । आदिशब्देननिर्व्यूहादिग्रहभूषणंगृह्यते एषुआयादिकंनईरितंनोक्तम् । तथाचदैवज्ञवल्लभे-"अलिंदनिर्व्यूहविनिर्गमाद्याश्चतुर्दिशंयेगृहभूषणाय । आयादिकंतेषुनचिंतनीयंयतोनतेवास्तुपरिग्रहेस्युः" इति । तथाचचिंतामणौ-"यत्रदैर्घ्यंग्रहादीनांद्वात्रिंशद्धस्ततोधिकम् । नतत्रचिंतयेद्धीमान्गणनायव्ययादिकम्"इति । तथाचराजमार्तंडे-"आयव्ययौमासशुद्धिंचिंतयेन्नतृणालये"इति । तथाचवसिष्ठः-"एकादशेयवादूर्ध्वंयावद्द्वात्रिंशहस्तकं । तावदायादिकंचिंत्यंतदूर्ध्वंनैवचिंतयेत्" इति । अथतृणगृहेविशेषमाह । तृणगृहंसर्वेषुमास्सुउदितम् सर्वमासेषुकर्तव्यमित्यर्थः । अथनिष्पन्नेगृहेप्रवेशमाह । छन्नमिति । आरंभोदितमासेषुशास्त्ररीत्यावेश्मगृहंविशेत् आरंभायउदिताःप्रोक्तास्तेचतेमासाश्चतेषु शास्त्ररीत्या सूत्राद्युक्तविधिना गृहं प्रविशेत्स्वामीत्यर्थः । कथंभूतंवेश्म छन्नंकुडचैराच्छादितं । पुनःकिंलक्षणं वश्यकपाटंवश्यमधीनंकपाटंयस्यत्तथातत्वश्यमिति लापितउद्घाटितेवातथैवस्थिरंभवति । पुनःकिंलक्षणम् अर्चिततमं तोरणमालाद्यलंकृतम् । तथाचनारदः-"अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभोजनम् । गृहंनप्रविशेदेवविपदामाकरंहितत्"इति।तथाचच्यवनः-"स्वयमुद्घाटितेरोगोऽपिहितेचकुलक्षयः । नानाधिकोनदिग्भागेद्वारेनीचेसुखक्षयः " इति । अथप्रवेशेमासविशेषमाहनारदमतात् । माघोर्जशुक्रेषुमासेषुगृहंप्रविशेत् माघःप्रसिद्धःऊर्जःकार्तिकःशुक्रोज्येष्ठःएषुगृहंप्रविशेदित्यर्थः । आरंभोदितमास्स्वित्यनेनतृणगृहस्यसर्वमासेषुविहितत्वात् प्रवेशोपिसर्वमासेषुविहितः । तथाचनारदः-"प्रवेशोमध्यमोज्ञेयःसौम्यकार्तिकमासयोः । माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासेषुशोभनः"इति ।तथाचज्योतिःप्रकाशे-"गृहारंभोदितैर्मासैर्धिष्ण्यैर्वारैर्वि-

शेद्गृहम्" इति।तथाचग्रंथांतरे-"विशेत्सौम्यायनेहर्म्यंतृणागारंतुसर्वदा" इति। तथाच व्यवहारसारतत्वे-"सौम्यायनेश्रावणमार्गपौषेजन्मर्क्षलग्नोपचयंदशांशे। वामेगतेकैंगृहं वास्तुपूजांकृत्त्वाविशेद्वेश्मभकूटशुद्धम्" इति ॥ १९ ॥

अब किस किस घरमें आयादिक देखना और किस २ में नहीं देखना सो कहते हैं-

भा०-और ३१ बत्तीस हाथके ऊपर घरमें और चारद्वारवाले, तथा तृणके घरमें और अलिंद याने जिसको पट्टिशाल कहते हैं आदि शब्दसे गृहभूषणादिकमें आयादिक नहीं देखना। और घासके मकानको संपूर्ण मासोंमें बनवाना ॥

अब सिद्ध गृहमें प्रवेशका मुहूर्त कहते हैं।

और जो घर भीतोंसे आच्छादित होय। और खोलने बंदकरने योग्य जिसमें किवाड होयँ। और तोरण मालादिकोंसे अलंकृत हो उस घरमें सूत्रोक्त वास्तुशांति करके गृह बनानेमें कहे मासोंमें प्रवेश करना शुभ है। और नारदके मतमें माघ कार्तिक और ज्येष्ठ मासोंमें भी प्रवेश करना लिखा है ॥ १९ ॥

प्रारंभोदितभैःप्रवेशउदितोपूर्वःसपूर्वःस्थिरैर्मैत्रैश्चाच्युतमूलदस्रसहितैरारंभ भैर्द्व्यात्मकः ॥ कृत्यंवेश्मभवंदिवैवविहितंरात्रौप्रवेशःक्वचित्सूर्यर्क्षादिभपं चकंमनुमितादष्टप्रवेशेनसत् ॥ २० ॥

इदानीमपूर्वादिप्रवेशानाह। प्रारंभेति। प्रारंभोदितभैःगृहप्रारंभोदितनक्षत्रैरपूर्वः प्रवेशःउदितःमुनींद्रैरित्यध्याहारः। अत्रप्रारंभोदितभैरित्युपलक्षणम् तेनप्रारंभोदिततिथिभादिकंसर्वंग्राह्यम्।अपूर्वोनामनूतनगृहेप्रथमःप्रवेशउच्यते।स्थिरैर्मैत्रैश्चनक्षत्रैः सपूर्वःप्रवेश उदितः सपूर्वोनामयात्रावसानेयःक्रियते। अथअच्युतमूलदस्रसहितैरारंभभैर्द्व्यात्मकः प्रवेशः उदितः द्व्यात्मकोनामअग्न्यादिनानष्टगृहेपुनर्यःक्रियते। तथाचज्योतिःप्रकाशे- "अपूर्वःप्रवेशोगृहारंभधिष्ण्यैर्विधेयःकरोमध्यमोत्रेतिकेचित्। सपूर्वःस्थिरैर्मिश्रभैरेवशुद्धैर द्वंद्वाह्वयंचाग्निभयादिजातंगृहप्रवेशंत्रिविधंवदंति" ॥ अथगृहकृत्यविषयेदिनरात्रिविशेषनि र्णयमाह। कृत्यंवेश्मभवमिति।वेश्मभवंगृहभवंयत्किंचित्कृत्यंतद्दिवैवविहितंनरात्रौ क्वचि द्दिवामुहूर्ताभावेसतिरात्रौप्रवेशोविहितः नान्यत्। तथाचवसिष्ठः-"दिवाप्रवेशःशुभदःसपु त्रपौत्रादिवृद्ध्यैनिशिभास्करेंद्वोः ॥ बलेनमत्स्यध्वजवासरस्यरात्रिंविनासूर्यतिथिश्चरात्रि म्" इति।अथकलशवास्तुनक्षत्रशुद्धिमाह। सूर्यर्क्षादिति। सूर्यनक्षत्रादिभपंचकंनक्षत्रपं चकंतथासूर्यर्क्षादिमनुमिताचतुर्दशमितान्नक्षत्रादष्टनक्षत्राष्टकंप्रवेशेनसत् नशुभंस्यात्। अ न्यानिशुभानीत्यर्थात्सिद्धम्। अत्रपूर्वोक्तानांनक्षत्राणांशुभाशुभत्वंज्ञातव्यम् ॥ २० ॥

अब अपूर्वादिप्रवेशोंका मुहूर्त कहते हैं ।

भा०-प्रारंभके नक्षत्रोंमे नूतनगृहमें प्रवेश करना ॥ इस जगह उपलक्षणसे प्रारंभोदित तिथिनक्षत्रादिकोंकोभी लेना ॥ स्थिर और मैत्रनक्षत्रोंमें यात्रासे आके प्रवेश शुभ होता है ॥ और पुष्य, मूल, अश्विनीसहित आरंभके नक्षत्रोंमें अग्न्यादिकोंके भयसे फिर प्रवेश करना शुभ है॥यदि गृहप्रवेश अत्यावश्यकहो और दिनमें कोई मुहूर्त नहीं मिलताहै तबचन्द्र और सूर्यका बल देखकर दुर्योगोंको बचाकर रात्रिमेंभी प्रवेश होताहै-अब कलशवास्तुनक्षत्रकी शुद्धिको कहते हैं॥ सूर्यनक्षत्रसे पांच नक्षत्रोंमें और सूर्यनक्षत्रसे चवदमा १४ नक्षत्रसे ८ आठ नक्षत्रोंमें प्रवेश नहीं करना ॥ २० ॥

लग्नेचोपचयस्थितैरविमुखैःप्रारंभवत्संस्थितैःसूर्येवामगतेस्वदिग्वदनभैर्वे-
श्मप्रवेशःशुभः॥ रंध्रेषुद्विभवेभ्यआसुतगतःसूर्योयदास्यात्तदापूर्वाद्यानन-
मालयंप्रविशतांस्याद्वामगोऽसौक्रमात् ॥ २१ ॥

इतिश्रीनारायणदैवज्ञविरचितेमुहूर्तमार्तंडेवास्तुप्रकरणंसमाप्तम् ॥

अथप्रवेशेलग्नशुद्धिमाह । लग्नेशः शुभःस्यात् । रविमुखैःसूर्याद्यैःप्रारंभवत्संस्थितैः गृहारंभार्थमुक्तत‌द्वत्संस्थितैरित्यर्थः । कस्मिन्सति सूर्येवामगतेसति । पुनः कैः स्वदिग्वदनभैः यद्दिङ्मुखंगृहंतद्दिङ्मुखैः प्रवेशोदितैर्नक्षत्रैरित्यर्थः । अथवामसूर्यलक्षणमाह । रंध्रइति । रंध्रेषु ५ द्वि २ भवे ११ भ्यः लग्नादिअष्टमपंचमद्वितीयैकादशेभ्यः सकाशात् ८ आसुतगतः आपंचमगतः सूर्योयदास्यात्तदापूर्वाद्याननमालयंपूर्वादिमुखंगृहंप्रविशतांमनुष्याणामसौसूर्यः क्रमाद्वामगतः स्यात् । एतदुक्तंभवति । अष्टमात्पंचसुवर्तमानोर्कःपूर्वमुखगृहेप्रविशतांवामोभवति । पंचमात्पंचसुगतोदक्षिणामुखेगृहेप्रविशतांवामोभवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इतिस्वोक्तमुहूर्त्तमार्तंडटीकायांमार्तंडवल्लभायांवास्तुप्रकरणंसमाप्तम् ॥

भा०-जन्मलग्नसे और जन्मराशिसे उपचयवाले स्थिरलग्नमें गृहप्रवेश शुभ होय ॥ और सूर्यादिकग्रह प्रारंभमें जैसे होयँ । और वामसूर्य हो तब करना । और जिस दिशामें घरका मुख होना उस दिशाके उक्तनक्षत्रोंमें प्रवेश करना । यह वार्ता एक २ दिशामें सात२नक्षत्र रखके विचारनी प्रवेश द्वारदिशामें उक्तनक्षत्र देखना सो सप्तशलाका चक्र बनाके देखना ॥

अब वामसूर्य कहते हैं ।

लग्नसे अष्टमसे ५ पांचतक सूर्य होय तो पूर्वमुखघरमें प्रवेश करनेवालोंको वामसूर्य होताहै॥और पांचवेसे पांचतक दक्षिणमुखगृहमें प्रवेश करनेवालोंको वामसूर्य होता है॥और दोसे

पांचतक पश्चिममुखघरमें प्रवेश करनेवालोंको वामसूर्य होताहै और इग्यारहसे पांचतक उत्तर मुखगृहमें प्रवेश करनेवालोंको वामसूर्य होते हैं ॥२१॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोढुरामविरचितायां मार्तण्डदर्शिन्यां वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथमुहूर्तमार्तंडेयात्राप्रकरणंप्रारभ्यते।

वारेचोपचयावहस्यसुदशास्विष्टप्रयाणंजगुःकर्णांत्यादितिभद्विकेषुमृगमै-
त्रार्केषु नोजन्मभे ॥ सार्पार्द्राग्नियमाजपादपितृषुत्वाष्ट्रत्रयेचाशुभंरिक्ता
४, ९, १४ पर्व १५, ३० गुहा ६ ष्टमी ८ हरि १२
सितास्येषुज्ञशुक्रोन्मुखम् ॥ १ ॥

अथयात्राप्रकरणंव्याख्यायते तत्रादौयस्मिन्कालेयात्राकर्तव्येत्याह।सुदशासु शोभना दशांतर्दशाविदशोपदशासु उपचयावहस्यग्रहस्यवारेगोचराष्टकवर्गादौशुभफलग्रहस्यवा रेप्रयाणमिष्टंशुभंजगुराचार्याः। केषु कर्णांत्यादितिभद्विकेषु कर्णःश्रवणः अंत्यंरेवती अदितिभंपुनर्वसुः एषांद्विकाः श्रवणधनिष्ठे रेवत्यश्विन्यौ पुनर्वसुपुष्यौ एष्वित्यर्थः।पुनःकेषु मृग मैत्रार्केषु मृगःप्रसिद्धः मैत्रमनुराधा अर्कोहस्तःएषुनवनक्षत्रेषुप्रयाणंशुभमित्यर्थः। तत्र विशेषमाह। नोजन्मभइति। जन्मभेजन्मनक्षत्रेश्रवणाद्यन्यतमेपियानंशुभंनोजगुः। अथयेषुअशुभंतान्याह। सार्पेति। सार्पमाश्लेषा आर्द्राप्रसिद्धा अग्निःकृत्तिका यमोभरणी अजैकपादः पूर्वाभाद्रपदा पितरोमघा त्वाष्ट्रत्रयेचित्रात्रयेच एषुनवनक्षत्रेषुयानमशुभंजगुः। अन्यानिनवनक्षत्राणिमध्यमानीत्यर्थतःसिद्धम्। अथयासुतिथिषुअशुभंतदाह। रिक्तेति। चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः पर्वणीपूर्णिमामावास्ये गुहःषष्ठी अष्टमीप्रसिद्धा हरिर्द्वादशी सितास्यंशुक्लप्रतिपत् तेषु प्रयाणंयानमशुभंजगुः अर्थादन्यासुतिथिषुशुभम्। अन्यदुष्टमाह। ज्ञेति। ज्ञोबुधः शुक्रःप्रसिद्धः तयोरुन्मुखंसंमुखयानमुक्तेष्वपितिथिनक्षत्रादिषुयानमशुभंजगुः। बुधशुक्रसंमुखंगमनंनकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

अब यात्राप्रकरण कहते हैं।

भा०-शुभग्रहकी दशा होवै और उपचयावहग्रहका वार होय तब यात्रा करनी॥ श्र०रे० पुन० अश्वि० पुष्य० मृ० अनु० हस्त० इतने-नक्षत्र यात्रामें शुभ हैं ॥ जन्मनक्षत्रमें यात्रा नहीं करनी ॥ आश्लेषा-आर्द्रा-कृत्तिका-भरणी-पूर्वाभाद्रपदा-मघा-चित्रा-स्वाती-विशाखा इतने नक्षत्र यात्रामें अशुभ हैं-और शुभाशुभसे अन्यनक्षत्रोंमें यात्रा मध्यम है ॥ और ४।९ १४।३०।६।८।१२ शुक्लपक्षकी १ इन तिथियोंमें यात्रा अशुभ है ॥ और बुध शुक्रके संमुखमें यात्रा नहीं करनाचाहिये ॥ १ ॥

प्राक्चंद्रासितशक्रभंवसुपरार्द्धात्पंचभेज्यानपाक्पश्चात्कार्कसितानुद-
क्कुजबुधार्यम्णस्त्यजेच्छूलकान् ॥ त्रिंशाष्टौनवभूमयोग्निगिरिशाविश्वे-
षवोऽर्काब्धयः षट्शक्रास्तिथिपर्वतादशद्दशोप्येतांस्तिथीनीशतः ॥ २ ॥

अथशूलानाह । प्रागिति । प्राक्पूर्वस्यांदिशिचंद्रासितशक्रभंत्यजेत् चंद्रः सोमवारः असितःशनिवारः शक्रभंज्येष्ठा एकत्रयंपूर्वदिशित्यजेदित्यर्थः । अपाक्दक्षिणस्यां वसुपरार्द्धात् धनिष्ठोत्तरार्द्धात्पंचनक्षत्राणि ईज्योवृहस्पतिवारः एतान्दक्षिणस्यांत्यजेत् । पश्चात्पश्चिमायांदिशिकार्कसितान्त्यजेत् कःरोहिणी अर्कोरविः सितःशुक्रः एतान्पश्चिमायांत्यजेदित्यर्थः । उदक् उत्तरस्यांदिशि कुजबुधार्यम्णस्त्यजेत् कुजोमंगलवारःबुधः प्रसिद्धः अर्यमानामोत्तराफाल्गुनी एतान्शूलकान्उत्तरस्यांत्यजेत् । शूलपदस्यप्रत्येकंसंबंधः । अथयोगिनीमाह । त्रिंशाष्टाविति । एतान्प्रत्येकपदगतात् तिथीन् ईशतः ईशान्याः सकाशात्प्रदक्षिणक्रमेणजह्युः एतांस्तिथीन्त्यजेत् । एतेके त्रिंशा ३० ष्टौ ८ ईशान्यांनव९ भूमयः १ प्राच्यां अग्निः ३ गिरिशाः ११ आग्नेय्यां विश्वे १३ षवः ५ दक्षिणस्यां अर्का १२ ब्धयः १४ नैर्ऋत्यांषट् ६ शक्राः १४ पश्चिमायां तिथि १५ पर्वताः ७ वायव्यांदश १० द्दशः २ उत्तरस्यां अत्रांकन्यासएवव्याख्यानम् ॥ २ ॥

अब शूलको कहते हैं ।

भा०—चंद्र शनिवार और ज्येष्ठा नक्षत्र इनोंमें पूर्वदिशामें यात्रा अशुभ है ॥ धनिष्ठाके अर्द्धभागसे पांच नक्षत्रोंमें और गुरुवारको दक्षिणयात्रा नहीं करनी ॥ रोहिणीनक्षत्र और सूर्य शुक्रके पश्चिममें यात्रा अशुभ होय ॥ भौम बुधवार और उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रमें उत्तरदिशामें यात्रा नहीं करनी ॥

अब योगिनीको कहते हैं ।

अमावास्याको और अष्टमी ३० । ८ ईशानमें योगिनी त्याज्य है ॥ ९ । १ पूर्वमें नहीं जाना ॥ अग्निकोणमें ३।११ त्याज्य है ॥ दक्षिणमें १३ । ५ त्याज्य है ॥ १२ । ४ नैर्ऋत्यमें त्याज्य है ॥ ६ । १४ पश्चिममें त्याज्य है ॥ वायुमें १५ । ७ त्याज्य है ॥ और १० । २ उत्तरमें त्याज्य है ॥ २ ॥

ऐंद्र्याद्यग्निभसप्तसप्तभगणोवाय्वग्निकाष्ठास्थितोनोल्लंघ्यःपरिघस्त्वपाक्वरु
णभैःप्राच्यैरुदक्नोव्रजेत् ॥ सर्वाशासुरवीज्यमित्रतुरगैर्यायादथावश्यकेहि
त्वाशूलं निष्टभैर्यदिनिजाशेष्टांगलब्धिर्व्रजेत् ॥ ३ ॥

अथान्यन्नियमाह । ऐंद्र्येति । ऐंद्र्यादिषुदिक्षुअग्निभात्कृत्तिकायाःसकाशात्सप्तसप्तभगणोभवेत् । एतदुक्तंभवति । सप्तशलाकाचक्रंनिष्पाद्यपूर्वगतासुसप्तसुरेखासुईशानतःकृत्तिकादीनिसप्तनक्षत्राणिन्यसेत् । तत्पुरःस्थानिसप्तदक्षिणगतरेखासुन्यसेत् । एवंप-

श्चिमोत्तररेखासुक्रमेणन्यसेत् । ततोवायव्याग्नेयदिग्गतांरेखांकुर्यात् अस्यारेखायाः परिघइतिसंज्ञा । एवंनिष्पादितेचक्रेप्रयोजनमाह । वाय्वग्निकाष्ठास्थितइति । वायुःप्रसिद्धः अग्निःप्रसिद्धः अनयोःकाष्ठेदिशौवायव्याग्नेय्यौ तत्रस्थितःपरिघःनोल्लंघ्यः । अथान्यत्प्रयोजनमाह । अपागिति । अपागुदक्षिणस्यांवरुणभैः प्रतीच्यैर्नक्षत्रैर्नव्रजेत् । प्राच्यैर्नक्षत्रैः उदक्उत्तरस्यांदिशिनव्रजेत् नगच्छेत् । तत्तद्दिक्स्थापितनक्षत्रैस्तत्तद्दिग्गमनं सिद्धमेव । सर्वासुसर्वदिक्षुरवीज्यमित्रतुरगैर्यायात् रविर्हस्तः ईज्यःपुष्यः मित्रमनुराधा तुरगोश्विनी एभिर्नक्षत्रैः सर्वासुदिक्षुगमनंशुभमित्यर्थः । अथावश्यकेकृत्येअस्यापवादमाह । अथावश्यकेति । आवश्यकेकृत्येसतिर्निंद्यैःअनिष्टभैः यद्दिक्षुयानिर्निंद्यानितैः पूर्वोक्तैर्नक्षत्रैस्तस्यांदिशितदाव्रजेत् । तदाकदा यदानिजाशेष्टांगलब्धिर्भवेत् निजाशायांनिजगमनदिशायामिष्टांगलब्धिः इष्टलग्नलाभःस्यात् । इष्टलग्नंवक्ष्यमाणलक्षणम् तद्यथोक्तगुणसंपन्नंयदास्यात्तदागच्छेदित्यर्थः । नोचेन्नेत्यर्थात्सिद्धम् । किंकृत्वा शूलभहित्वा पूर्वोक्तशूलनक्षत्रंत्यक्त्वा शूलनक्षत्रेसति निजाशेष्टांगलब्धावपिनगच्छेदित्यर्थः॥ ३॥

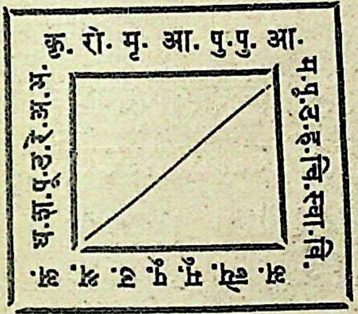

भा०—कृत्तिकादि सात नक्षत्रोंको पूर्वादि चार दिशओंमें देके वायुकोण अग्निकोणमें एक रेखा देनी ॥ इस रेखाकी परिघसंज्ञा है इनका उल्लंघन नहीं करना॥ पश्चिमदिशाके नक्षत्रोंमें दक्षिणकी यात्रा नहीं करनी ॥ पूर्वदिशाके नक्षत्रोंमें उत्तरकी यात्रा नहीं करनी ॥ जिस दिशाका नक्षत्र हो उसी दिशामें जाना ॥ हस्त–पुष्य–अनुराधा–अश्विनी इन नक्षत्रोंमें सारी दिशाओंमें यात्रा करनी अच्छीहोय ॥ और यदि नक्षत्र अशुभ हो परंतु वक्ष्यमाण इष्टलग्नका लाभ होतो यात्रा करनी परंतु शूलका त्याग अवश्य करना चाहिये ॥ ३ ॥

मिश्राख्यैर्ध्रुवभैर्दिनादिमलवेतीक्ष्णैर्द्वितीयेंतिमेक्षिप्रैर्नक्रमशोमृदूग्रचरभैरा
त्रित्रिभागेष्वियात् ॥ श्रुत्यर्केज्यमृगेष्वयंननियमोवैश्वांत्यपादश्रवस्तिथ्य
शस्त्वभिजिद्गमेसफलदोयामींविनापिक्षणः ॥ ४ ॥

अथान्यदाह । मिश्राख्यैरिति । दिनादिमलवेत्रिधाभक्तस्यदिनस्याद्यंशे मिश्राख्यैःसाधारणैर्नक्षत्रैः ध्रुवभैश्चनइयात्नगच्छेत् । द्वितीयभागेतीक्ष्णैः अंतिमेतृतीयभागे क्षिप्रैर्नक्षत्रैर्नैयात् । अथरात्रित्रिभागेषुक्रमशोमृदूग्रचरभैर्नैयात् । रात्रेःप्रथमेभागेमृदुभिः द्वितीयेभागेउग्रैः तृतीयेभागेचरभैर्नैयात। अथविशेषमाह । श्रुतीति । श्रुत्यर्केज्यमृगेषु अयंनियमोन । श्रुतिःश्रवणः अर्कोहस्तः ईज्यःपुष्यःमृगः प्रसिद्धः एभिर्नक्षत्रैः सर्वभागे

षुगंतव्यमितिभावः । अथाभिजिल्लक्षणंतत्फलंचाह । वैश्वेति । वैश्वमुत्तराषाढातस्यां त्यपादश्चतुर्थचरणः श्रवणस्यआद्यस्तिथ्यंशः प्रथमःपंचदशांशः एतत्प्रमाणोऽभि जित्स्यात् सोभिजिद्यामींदक्षिणांदिशंविनासर्वदिक्षुफलदः क्षणोमुहूर्तोपि अभिजिद्यामीं विनाफलदः यातॄणामभीष्टफलदोभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भा०—दिनके तीन भाग कर, प्रथम भागमें यदि मिश्र ध्रुव नक्षत्र हों तो प्रथम भागमें यात्रा अशुभ होय ॥ और द्वितीय भागमें तीक्ष्ण नक्षत्र हों तो नहीं जाना ॥ और तृतीय भागमें क्षिप्र नक्षत्र हों तो नहीं जाना ॥ और रात्रिके प्रथम भागमें मृदुनक्षत्रोंमें यात्रा नहीं करनी।और रात्रिके द्वितीय भागमें उग्र नक्षत्र हों तो नहीं जाना । और रात्रिके तृतीय भागमें चर नक्षत्र हो तो जाना अशुभ होय ॥ और श्रवण–हस्त–पुष्य–मृग इन नक्षत्रोंमें सारी दिशाओंमें यात्रा शुभ है ॥ और उत्तराषाढाका चौथा ४ भाग और श्रवणके १५ पन्द्रहवें भागका नाम अभिजित् है ॥ यह अभिजित् दक्षिण विना और दिशाओंमें शुभ है । और अभिजित् मुहूर्तका विचारभी ऐसाही होता है ॥ अर्थात् अभिजित्नक्षत्रमें और अभिजित् मुहूर्तमें दक्षिण यात्राका निषेध है ॥ ४ ॥

एकार्केंद्वयनानुकूलमनिशंभेदेदिवारात्रयोर्भौमेप्राक्शनिचंद्रयोर्गतमपाक्प
श्चाज्ज्ञगुर्वोर्हितम् ॥ भृग्वर्कोह्न्युदगर्कभाद्युभमगैस्तष्टेंद्विसप्ताडलत्र्यंगा
भ्यांविडलोनयोर्नगमनंश्रीदेवलोक्त्याहितम् ॥ ५ ॥

अथान्यदाह । एकार्केंद्वयनानुकूलमिति । अर्कश्चइंदुश्चतयोरयनमर्केंद्वयनंएकंचतद र्केंद्वयनंचतत्तथा तस्यानुकूलंगतंगमनमनिशमहर्निशंहितंस्यात् । भेदेसतिदिवारात्रयोःक्र मेणशस्तंस्यात्। अयमर्थः।सूर्योदिनस्वामी चंद्रोरात्रिस्वामी द्वौचेदुत्तरायणेस्यातांतदाहर्नि शमुदग्गमनंशस्तंद्वौचेद्दक्षिणायनेभवतस्तदाअहर्निशंदक्षिणगमनंशस्तं रात्रौचंद्रायनदिशं प्रतिगमनंशस्तंस्यात्।अर्थात्अन्यथानशस्तंस्यात् । अत्रप्राचीउत्तरसंबंधिनीज्ञेया तस्माद्य दाउदग्गमनंशस्तंतदाप्राग्गमनमपिशस्तंभवति । प्रतीचीदक्षिणसंबंधिनीज्ञेया तेनयदाद क्षिणदिग्गमनंशस्तंतदाप्रतीचीगमनमपिशस्तंस्यात् । तथाचरत्नकोशे–“ दिनकरकरप्रत सामकरादावुत्तरांचपूर्वांच । यायाच्चकर्कटादौयाम्याशास्यंप्रतीचींच ” ॥ अथान्य दाह । भौमेइति । भौमेप्राक्पूर्वदिशिगतंगमनंहितंस्यात् शनिचंद्रयोरपाक्दक्षिणस्यां ज्ञगुर्वोः बुधगुर्वोः पश्चात्पश्चिमायां भृग्वर्कोह्निशुक्ररविदिनेउदगुत्तरस्यांगतंहितंस्यात् । अथाडलंविडलंचाह । अर्कभादिति । सूर्यनक्षत्रात्द्युभं दिननक्षत्रं अगैः सप्तभिस्तष्टं शेषितंसत् द्विसप्त द्वौवासप्तवायदाभवतितदाडलःस्यात् । त्र्यंगाभ्यांत्रिषट्संख्यकाभ्यां विडलः स्यात् । अनयोराडलविडलयोर्गमनं श्रीदेवलोक्त्यादेवलर्षिवचनेनहितं स्यात् ॥ ५ ॥

भा०-दिनस्वामी सूर्य और रात्रिस्वामी चंद्र यह उभय उत्तरायन हो तो अहर्निश उत्तरमें और पूर्वमें यात्रा अच्छी होय ॥ और उभय दक्षिणायनमें हो तो अहर्निश दक्षिणमें और पश्चिममें यात्रा अच्छी होय ॥ रात्रिमें चंद्रायनमें जाना शुभ होय ॥ अर्थात् अन्यथा नेष्ट होय ॥ और भौमवारको पूर्वकी यात्रा उत्तम होय ॥ शनि और चंद्रके दिन दक्षिणमें श्रेष्ठ है ॥ और बुधके दिन पश्चिममें श्रेष्ठ है ॥ और शुक्रके दिन उत्तरमें श्रेष्ठ है ॥

अब अडल विडलको कहते हैं।

सूर्यनक्षत्रसे दिननक्षत्रतक गिनके सात ७ का भाग देनेसे शेष २। ७ दो वा सात रहैं तो अडल योग होताहै ॥ और तीन वा छः३। ६ रहैं तो विडलयोग होय ॥ इन दोनों योगोंमें यात्रा नहीं करनी ॥ ५ ॥

आज्यंदुग्धगुडौतिलान्दधियवान्माषानिनात्प्राश्यनोशूलेयानमनिष्टमिंद्रककुभोथाज्यंतिलान्नंतिमीन् ॥ दुग्धंप्राश्यचहस्त्यनोहयनरैर्यानंसुयानंतयोर्ध्यानाद्वाभवति ध्रुवेथहरिजंतिथ्यादिलक्षाधिकम् ॥ ६ ॥

अथवारशूलदोहदमाह। सुगमम्। इनात्सूर्यवासरात्सकाशात् आज्यादीनिप्राश्य प्राशयित्वाशूलेवारशूलेयानंप्रयाणमनर्थकृन्नोभवति। अथदिग्दोहदमाह। आज्यमिति। घृतादिकंप्राश्यऐंद्र्यादिषुपूर्वादिषुहस्त्यादिभिर्यानंसुयानंभवति। हस्तीप्रसिद्धः अनः शकटः हयो अश्वःनरःशिविकावाहकः।एतदुक्तंभवति। घृतंप्राश्यहस्तिनाप्रागगमनात्सिद्धिः तिलान्नंतिलौदनंप्राश्यरथेनदक्षिणगमनात्सिद्धिः मत्स्यान्प्राश्यअश्वेनपश्चिमगमनात्सिद्धिःदुग्धंप्राश्यनरैरुदग्गमनात्सिद्धिःस्यादित्यर्थः। असतिसंभवेअभक्ष्येच निर्णयमाह। तयोर्भक्ष्यवाहनयोर्ध्यानाद्वायानंसुयानंभवति। अथलग्नशुद्धिंसहेतुकामाह। ध्रुवेऽथहरिजमिति। अथहरिजंलग्नंध्रुवंवच्मि।कथंभूतं तिथ्यादिलक्षाधिकंतिथ्यादिभ्योलक्षाधिकंबलिष्ठमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सूर्यादि वारोंमें क्रमसे उन २ वस्तुओंको भोजन करके जाय तो वारशूलका दोष नहीं होय।

भा०-जैसे सूर्यके दिन घृतको ॥ १ ॥

भा०-चंद्रके दिन दुग्धको ॥ २ ॥

भा०-भौमके दिन गुडको ॥ ३ ॥

भा०-बुधके दिन तिलोंको ॥ ४ ॥

भा०-गुरुके दिन दहीको ॥ ५ ॥

भा०-शुक्रके दिन यवको ॥ ६ ॥

भा०-और शनिके दिन उडदको खाके यात्रामें जाय तो दोष नहीं होय ॥

अब दिग्दोहदको कहते हैं ।

घृत भक्षण करके हाथीकी सवारीसे पूर्वदिशामें जाना शुभ है ॥ और तिलौदन को खाके याने तिल चावलोंके पाकको भोजन करके रथसे दक्षिणमें जाना शुभ है ॥ और मत्स्यको भक्षण करके अश्वसे पश्चिममें जाना शुभ है ॥ और दुग्धपानकरके नरवाहनसे उत्तरमें जाना शुभ है ॥ यह वाहन और खानेकी वस्तु नहीं हो तो ध्यान करलेना ॥

अब लग्नको कहते हैं ।

तिथ्यादिसे लक्ष गुण लग्न बलवान् है ॥ ६ ॥

स्वर्क्षानर्द्धिघटास्तभानृजुगृहान्षष्ठंरिपोर्भादनुस्वर्क्षांगेशरिपुंखलं जनिबल त्यक्तंतथासांप्रतम् ॥ यात्रालग्नगतंत्यजेदथदिशामीशोर्कशुक्रौकुजोरा हुर्मंदशशांकसौम्यगुरवःकेंद्रेदिगीशेव्रजेत् ॥ ७ ॥

स्वर्क्षेस्वर्क्षानर्द्धिघटादिकंयात्रालग्नगतंत्यजेत् स्वर्क्षस्वराशिः अनर्द्धिःस्वराशेरनुपचय भवनं घटःकुंभः अस्तभमस्तगतग्रहस्यराशिः अनृजुगृहंवक्रग्रहस्यराशिः एतान् रिपो र्भात्वैरिराशेःषष्ठं अनुपृष्ठोदयं । तथाचबृहज्जातके "गोजाश्विकर्किमिथुनाःसमृगानिशा ख्याः पृष्ठोदयाविमिथुनाःकथितास्तएव" इति । वृषमेषधनकर्कमकराःपृष्ठोदयाःस्वर्क्षांगे शरिपुमृक्षंच अंगमृक्षांगेत योरीशःस्वामीतस्यरिपुः तं खलःप्रसिद्धः निजवलत्यक्तंजन्म निवलहीनंग्रहं तथासांप्रतंप्रस्तुतंवलत्यक्तमित्युक्तंसर्वंयात्रालग्नगतंत्यजेत् । अथदि क्पतीनाह । दिशामिति । दिशांपूर्वादीनामीशाः स्वामिनःअर्कशुक्रादयः पाठक्रमात्स्युः । केंद्रेदिगीशे १, ४, ७, १० सतिव्रजेद्गच्छेत् । यस्मिन्केंद्रेलालाटगत्वंभवति । तत्केंद्रं वर्जयित्वा अन्यकेंद्रेदिगीशेसतिव्रजेत् । इदमग्रिमश्लोकेवक्ष्यति ॥ ७ ॥

भा०-स्वराशि-अनुपचयस्थान-कुंभ-अस्तग्रहकी राशि-वक्रकी-राशि-वैरीराशिसे छठी राशि ६ पृष्ठोदय २ । १ । ९ । १० । ४ स्वराशि लग्न स्वामीका शत्रु-पापग्रह-और ज- न्मपत्रीमें बलहीन ग्रह-और यात्रा समयमें बलहीन ग्रह और पूर्वोक्त सब निषेध यात्रालग्नमें त्याज्य हैं ॥ सूर्य शुक्र भौम राहु शनि चंद्र बुध गुरु ए ग्रह क्रमसे पूर्वादि दिशाओंके स्वामी हैं ॥ और दिशाका स्वामी लालाटग केंद्रविना केंद्रमें होय तो यात्रामें शुभ है ॥ ७ ॥

दिक्पेनप्रवसेल्ललाटगइनःप्राच्यंतनौभालगःस्यात्पश्चान्मदनेर्कजोंबुगबुधः सौम्यांखगोपाक्कुजः ॥ ऐश्यांद्वित्रिगतोगुरुर्ज्वलनदिश्यायव्ययस्थोभृगु र्वायौषट्सुतगोविधुर्निर्ऋतिदिश्यष्टांकसंस्थंतमः ॥ ८ ॥

अथदिक्पतौलालाटगत्वंतद्दिग्गमननिषेधंलालाटलक्षणंचाह । दिक्पेलालाटगेसतिन प्रवसेत् प्रवासंनकुर्यात् । तनौलग्नेवर्तमानइनःसूर्यः प्राक्प्राच्यांदिशिभालगःललाटस्थितः

स्यात्। मदनेसप्तमेवर्तमानोर्कजःशनिः पश्चिमायांललाटस्थितःस्यात्। अंबुगबुधः चतुर्थगतोबुधः सौम्यामुत्तरस्यांललाटस्थितःस्यात्। खंदशमंतद्गतःकुजोभौमः अपाक्दक्षिणस्यांललाटस्थितःस्यात्। द्वित्रिगतोगुरुःऐश्यामीशान्यांललाटस्थितः स्यात्। आयव्ययस्थःभृगुःकविःज्वलनदिशिआग्नेय्यांललाटगःस्यात्। षट्सुतगोविधुश्चंद्रःवायौवायव्यांललाटस्थितःस्यात्। अष्टांकसंस्थंतमः अष्टमनवमस्थानस्थोराहुःनिर्ऋतिदिशिललाटसंस्थःस्यादिति ॥ ८ ॥

भा०-जो दिशापति ललाटमें होयतो यात्रामें नहीं जाना ॥

अब ललाटको कहते हैं।

सूर्य लग्नमें हो तो पूर्वमें ललाटस्थित होय ॥ और शनि सप्तमस्थानमें ७ हो तो पश्चिम दिशामें ललाटस्थित होय ॥ और बुध चौथेमेंहोयतो उत्तर दिशामें ललाटस्थित होय॥ और मंगल दशवें होय तो दक्षिणदिशामें ललाट स्थित होय ॥ गुरु दूसरे वा तीसरे होतो ईशानमें ललाटस्थित होय॥ और शुक्र ११।१२ इग्यारहवें वा बारहवें होवे तो आग्निदिशामें ललाटस्थित होय॥ और चंद्र ६।५ छठे वा पांचवें हाय तो वायुमें ललाटस्थित होय और राहु ८।९ आठवें वा नवमें होय तो नैर्ऋतमें ललाट स्थित होय ॥ ८ ॥

वक्रीकेंद्रगतस्तदीयदिवसोलग्नेऽस्यवर्गोभवेद्यातुर्नाशकरःशुभोपितनुगोज
न्मर्क्षलग्नेड्रिपुः ॥ द्वीशाग्न्यंब्वजभाग्यभानिगुरुभंपौष्णांतकेसार्पभंजन्म
र्क्षाणिरवेरुपप्लवहतंखेटस्तनौहानिकृत् ॥ ९ ॥

वक्रीति। वक्रीग्रहःकेंद्रगतः सन् यातुर्गमनकर्तुर्नाशकरः स्यात् तदीयदिवसोपिवक्रग्रहस्यादिवसोपियातुर्नाशकरः स्यात्। लग्नस्यवर्गोपिनाशकरःस्यात्। जन्मर्क्षलग्नेड्रिपुः शुभोपितनुगोयातुर्नाशकरःस्यात्। जन्मराशिजन्मलग्नेतयोःईशौतयोःरिपुः। अथसूर्यादीनांजन्मनक्षत्रमाह। द्वीशेति। रवेःअर्कतःग्रहाणांद्वीशादीनिजन्मर्क्षाणिजन्मनक्षत्राणिस्युः। द्वीशंविशाखासूर्यस्य अग्निःकृत्तिकाचंद्रस्य अंबुपूर्वाषाढाभौमस्य अजःश्रवणोबुधस्य भाग्यभंपूर्वाफाल्गुनीगुरोः गुरुःपुष्यःशुक्रस्य पौष्णंरेवतीशनेःयाम्यंभरणीराहोः सार्पमाश्लेषाकेतोः। उपप्लवइति। उपप्लवगतोनाम यदीयभंयस्यग्रहस्यभंजन्मनक्षत्रंहतंत्रिविधोत्पातहतंस्यात्। असौग्रहोलग्नेस्थितोहानिकृत्स्यात् ॥ ९ ॥

भा०-वक्री ग्रह जो केंद्रमें १।४।७।१० हो तो यात्रा करनेवालेकी मृत्यु हो और यात्रामें वक्रीग्रहका दिन भी लग्नमें अशुभ है ॥ जन्मराशि और जन्मलग्नको स्वामीका शत्रु शुभ ग्रह होतो भी लग्नमें अशुभ है ॥ और यह क्रमसे सूर्यादिकोंके जन्म नक्षत्र है सो दिखाते हैं ॥ सूर्यका जन्मनक्षत्र विशाखा है। चंद्रका कृ० भौमका पू० षा०। बुधका श्र०। गु

रुका पूर्वाभा०।शुक्रका पुष्य । शनिका रे० । राहुका भ० । केतुका आश्लेषा है ॥ जिन ग्रहों का जन्म नक्षत्र उत्पातहत हो वह ग्रह लग्नमें होय तो अशुभ है ॥ ९ ॥

वेशिः सौम्ययुतस्तनौजनुषियेसद्भिर्युताराशयोजन्माब्जोपचयस्थिता अपितनोःस्वर्क्षोच्चमित्रर्क्षगाः ॥ पापाअप्यतिशोभनास्तनुगताजन्मे श्वरौकेंद्रगौस्वारात्यह्नितनौशुभोनफलदोमित्राह्निपापोर्थदः ॥ १० ॥

वेशिरिति । सूर्याद्वितीयोराशिर्वेशिःससौम्ययुतःसन्अंगगोलग्नगोऽतिशोभनःस्यात् । जनुषिजन्मकालेसद्भिर्ग्रहैर्युतायेराशयःतनुगताः अतिशोभनाःस्युः । जन्माब्जोपचय स्थिताः जन्माब्जोजन्मचंद्रः तस्मादुपचयानित्रिषडेकादशतमानितेषुस्थिग्रहास्तेतनु गताअतिशोभनाः तनोरपिजन्मलग्नादप्युपचयस्थलग्नगताअतिशोभनाःस्युः । स्वर्क्षोच्च मित्रर्क्षगाः जन्मनियेस्वर्क्षगाः उच्चगाः मित्रर्क्षगास्तेअपिशोभनाः स्युः । जन्मे श्वरौजन्मराशिजन्मलग्नस्वामिनौकेंद्रगौअतिशोभनौस्यातास् । स्वारात्यह्निस्ववैरिवारे शुभःशुभग्रहः तनौलग्नेवर्तमानोनफलदोभवंति । मित्राह्निपापःतनौवर्त्तमानोऽर्थदःस्या त् । तथाचयवनः-"रक्षकावर्धकाश्चैवयेस्युर्जन्मनिनायकाः । तान्पापानपिनिःशंकोयात्रा लग्नेनियोजयेत् " इत्यादि ॥ १० ॥

जन्मपत्रिकामें जहां सूर्य हो उससे द्वितीय-
राशिकी वेशिसंज्ञा है ।

भा०-वह राशि सौम्यग्रहयुक्त यात्रालग्नमें होतो शुभ हो ॥ जन्मसमयमें सौम्य युक्त राशिया यात्रालग्नमें होतो शुभ होय ॥ जन्म चंद्रसे ३ । ६ । ११ । १० इन स्थानोंमें स्थित ग्रह यात्रालग्नमें होवेतो शुभ हो ॥ और जन्मसमयमें स्वर्क्षग उच्चग मित्रर्क्षग जो पापग्रह होके यात्रालग्नमें होतो शुभ हो ॥ जन्मराशि और जन्मलग्न-स्वामी १ । ७ । १० । इन स्थानोंमें होवेतो शुभ होय ॥ और जो शुभ ग्रह लग्नमें होवै और अपने रिपुग्रहका वार होतो अनिष्ट हो ॥ और पापग्रह लग्नमें होवै मित्र ग्रहका दिन होयतो अर्थद होय ॥ १० ॥

त्र्यायार्यन्यगताःखलाःखइनजोब्जोत्याद्यषष्ठाष्टगोभूयःसोपचितोस्तखां बुसुतगःशुक्रोस्तईज्योमृतौ ॥ नष्टज्ञोव्ययगोग्रहान्वितशशीयातुर्महावि घ्नदाअन्यस्थानगताजयार्थसुखदास्त्याज्यंपुरोक्तंनचेत् ॥ ११ ॥

अथयात्रालग्नेइष्टानिष्टांश्रश्लोकेनैकेनाह । त्र्यायार्यन्यगताःखलाः त्र्या३ या ११ रिभ्यः६ अन्यानि १, २, ४, ५, ७, ८, ९, १०, १२ तत्रगताःखलाःपापग्रहाःखेद शमे इनजःशनिः । त्र्यायार्यन्यगताः खलाइत्यनेनैवसिद्धिपिविशेषदुष्टफलज्ञापनार्थखइन जइत्युक्तम् । अंत्या १२ च १ षष्ठा ६/८ ८ ऽब्जश्चंद्रः भूयःपुनःसचंद्रःअपचितःक्षीण

चंद्रः कृष्णपक्षचंद्रः अस्त ७ खां १० बु २ सुत ५ गः अस्त ७ शुक्रः ईज्योगुरुर्मृतौ ८ नष्टज्ञोस्तमितबुधोव्यय १२ गतः ग्रहान्वितःशशीयेनकेनापिग्रहेणग्रहाभ्यामपिग्रहैर्वायुक्त श्चंद्रमाः एतेप्रत्येकंयातुर्महाविघ्नदाःस्युः। नानाप्रकारेण मरणभंगादीन् ददतीत्यर्थः। अन्यस्थानगताःउक्तेभ्योऽन्यस्थानगताःसंतस्तदाजयार्थसुखदाः। तदाकदा चेद्यदिपु रोक्तंत्याज्यंनस्यात्॥ ११॥

भा०- १।२।४।५।७।८।९।१०।१२ इन स्थानोंमें पापग्रह होवै॥ और दशम १० स्थानमें शनि होवै॥ १२।१।६।८ में चंद्रमा होय॥ और क्षीणचंद्रमा ७। १०।४।५ इन स्थानोंमें होवै॥ शुक्र ७ सातवाँ होय॥ और गुरु ८ आठवाँ होय॥ और अस्त बुध १२ बारवाँ होय और चंद्रमा किसी ग्रहसे युक्त होतो यात्रा कर्ताके यह प्रत्येक महाविघ्न करै॥ और प्रथम कहे त्याज्य नहीं होव तो यह ग्रह उक्तसे अन्य स्थानोंमें शुभ होते हैं॥ ११॥

स्वग्रामैकपुरात्मसद्मसुचतुर्वक्त्रेचतुःशालकेतूद्वाहेषुवधूप्रवेशनृपभीर्दुर्भिक्ष पीडासु च॥ तीर्थस्वामिनिदेशयोर्भृगुवसिष्ठात्र्यंगिरःकाश्यपेभारद्वाजज वात्स्ययोर्हितकरंयानंसितज्ञोन्मुखम्॥ १२॥

अथप्रतिबुधशुक्रापवादमाह। स्वग्रामेति। स्वग्रामः प्रसिद्धः एकपुरंप्रसिद्धम् आ त्मसद्मआत्मगृहं चतुर्मुखेचतुर्वक्त्रे चतुःशालकंप्रसिद्धं उद्वाहाः विवाहाः ब्राह्मादयः वि वाहाः तेषुवधूप्रवेशः नृपभीराजभयं दुर्भिक्षपीडाः प्रसिद्धाः तासु तीर्थस्वामिनिदेशयोः तीर्थंतीर्थगमनं स्वामिनिदेशः स्वाम्याज्ञा तयोः भृगुवसिष्ठात्र्यंगिरःकाश्यपेभृग्वादिगो त्रसमूहे भारद्वाजजवात्स्ययोर्गोत्रयोः एषूक्तेषुसितज्ञोन्मुखं शुक्रबुधसंमुखंयानंगमनंहि तंस्यात्। अत्रवधूप्रवेशेप्रतिशुक्रदोषोनोक्तः तत्तुभर्त्रासहगमनविषयम् भर्त्राविनागमने दोषोदृश्यते नवोढायास्तुवंध्यात्वमिति। तथाचभीमपराक्रमे-"स्वामिनानीयमानायांप्र तिशुक्रोनविद्यते" इति॥ तथाचमतांतरे-"नवोढायास्तुवंध्यात्वंयदुक्तंसंमुखेभृगौ। तद त्रविबुधैर्ज्ञेयंकेवलंतुद्विरागमे" इति। तथाचलल्लः-"स्वभवनपुरप्रवेशेदेशानांविग्रहेतथो द्वाहे। नववध्वागृहगमनेप्रतिशुक्रविचारणानास्ति" इति।तथाचमत्स्यपुराणे-"चतुःशालच तुर्द्वारमलिंदैः सर्वतोयुतम्।नाम्नातत्सर्वतोभद्रंनतत्रप्रतिशुक्रता" इति। तथाचवसिष्ठः-"का श्यपेषुवसिष्ठेषुभृग्वत्र्यांगिरसेषुच। भारद्वाजेषुवात्स्येषुप्रतिशुक्रं नविद्यते" इति॥ १२॥

भा०-भृगु वसिष्ठ अत्रि अंगिरा काश्यप भरद्वाज वत्सगोत्रवाले पुरुषोंके और अपने ग्रामवेशमें-और एकपुरमें-स्वगृहमें-चतुर्मुखमें-विवाहमें भर्त्ताके साथ वधूप्रवेशमें-राजभयमें-दुर्भिक्षमें-तीर्थयात्रामें-स्वामीकी आज्ञामें बुधशुक्रके संमुख यात्रामें जानेका दोष नहीं है॥ १२॥

चंद्रेपूषभमेषगेसतिसितोंधःस्यात्तदासंमुखंयानंसत्परपूर्वयोःसितविपर्यासा त्तदावश्यके ॥ राजातर्पितवह्निभूसुरसुहृत्स्नेहानुवृत्तिंत्यजंस्तृप्तःकार्यमना व्रजेत्रिदिवसैरेकाब्धिषट्क्रोशकान् ॥ १३ ॥

अथान्यंचापवादमाह । चंद्रेइति । चंद्रेपूषभमेषगेसतिसितःशुक्रःअंधःस्यात् । तदा संमुखंयानंसत् शुभंस्यात् । तथाचगर्गः-"पौष्णादिवह्निभाद्यंत्र्यौयावत्तिष्ठतिचंद्रमाः। ताव दंधोभवेच्छुक्रःप्रवेशेनिर्गमेशुभः" इति । अथआवश्यकेप्रवृत्तिमाह । परपूर्वयोरिति परपूर्वयोः पश्चिमपूर्वयोः सितविपर्यासात् शुक्रविपर्यासात् आवश्यकेकृत्येसति यानंस त्स्यात् । एतदुक्तंभवति । शुक्रेपूर्वकपालंगतेसतिपश्चिमांगच्छेत् पश्चिमकपालंगतेसति पूर्वांगच्छेत् । तथाचज्योतिःप्रकाशे-"अत्युत्सुकेषुयावत्प्राक्कपालस्थोभृगुर्भवेत् । ताव त्पाशिदिशंगच्छेत्प्राचींप्रत्यक्स्थितस्तथा" इति । अथप्रयाणविधिमाह । राजेति । राजात्रिदिवसैरेकाब्धिषट्क्रोशकान्व्रजेत् । एतदुक्तंभवति । प्रथमदिनेक्रोशंगच्छेत् द्विती यदिनेचतुःक्रोशान् तृतीयेषट्क्रोशान् अर्थात्परतोयथेच्छंगच्छेत् । कथंभूतोराजा तर्पितवह्निभूसुरसुहृत् वह्निरग्निः भूसुराब्राह्मणाः सुहृदोबांधवाः तेतर्पिताः वह्निभूसुर सुहृदोयेनसतथा । अत्रायंभावः समिच्चरुतिलादिनावह्निंतर्पयित्वा दक्षिणान्नादिभिर्भूसु रांस्तर्पयित्वा वस्त्रालंकरणादिभिः सुहृदः कलत्रादींस्तर्पयित्वाव्रजेदिति। किंकुर्वन् स्नेहानु वृत्तिंत्यजन्सन् स्नेहेनअनुवृत्तिः पुनर्गृहागमनम्। अयंभावः यात्रार्थंनिर्गत्यपुत्रादिस्नेहव शात्तदवलोकनार्थंगृहंनागच्छेदिति। कथंभूतोराजा तृप्तः बुभुक्षितोनगच्छेदितिभावः। पुनः किंलक्षणः कार्यमनाः कार्यायउत्कंठितांतःकरणः । तथाचरत्नावल्यां-"स्वनिकेतात्सुर भवनात्प्रधानादाश्रमाद्गुरुगृहाद्वापि।यायात्कृताग्निकार्यःप्राश्यहविष्यंद्विजानुमतम्" इति। तथाचबृहस्पतिः-"दैवज्ञंपूजयित्वातुविदुषःपूज्यशक्तितः।प्रदक्षिणमिमान्कृत्वातिष्ठन्ध्या येदुमापतिम्"इति । तथाचज्योतिःप्रकाशे-"संतोष्यस्वांगनांविप्रान्जह्यात्प्रातिरथादि कम् । शुचिःशुक्लांबरोष्जीषानत्वेष्टंसुमनाव्रजेत् "इति। तथाचकश्यपः-" यात्रासमयेवृ द्धानुपरागेग्रहस्यवैषम्ये । गोभूहिरण्यवस्त्रैःसंपूज्यश्रद्धयाचदैवज्ञम्" इति। बृहद्यात्रायां- "स्नातोभुक्तोनुलिप्तश्वसर्वालंकारभूषितः।शुक्लांबरधरःश्रीमानध्वगःसुखमेधते"इति । भूपा लवल्लभे-" ब्राह्मणान्नावमन्येतकोपयेन्ननिजांगनाम् । यात्रांकृत्वागृहंनैवसिद्धिकामोविशे द्गृहम् " इति । लल्लः-"यात्रायांप्रस्थितोयश्चब्राह्मणानवमन्यते ॥ तदंतंजीवितंतस्यना सौप्रतिनिवर्तते " इति । बृहद्यात्रायाम्-" यस्तुसंप्रस्थितोयात्रांस्वभार्यांनाभिनंदति । भार्यावानाभिनंदेतनास्यप्रतिनिवर्तनम्"इति । तथाचरत्नावल्याम्-" क्रोशंवायदिवाप्यर्धं प्रथमेहनिशस्यते । द्वितीयेयोजनंगत्वानिवसेतमहीपतिः ॥ तृतीयेयोजनंसार्द्धंवसेदा न्यदूरतः । ततः परंयथेष्टंतुयायान्मार्गेमहीश्वरः " इति ॥ १३ ॥

भा०-चंद्रमा जब रेवतीनक्षत्र वा मेषका हो तब शुक्र अंधा होता है उस समय शुक्रके संमुख जानेका दोष नहीं है ॥ और शुक्र पूर्वकपालमें होतो पश्चिममें जाना और शुक्र पश्चिमकपालमें होतो पूर्वमें जाना शुभ है ॥ यह विधि आवश्यकमें है ॥ राजा भोजनसे तृप्त होके और अपने कार्यको मनमें विचारै पीछे अग्निमें हवन करे ब्राह्मणोंको भोजन करावे और ऊन्हें दक्षिणा देव-और स्त्रीपुत्रोंको वस्त्र अलंकारोंसे तृप्त करकै पहलेदिन एककोश दूसरे दिन ४ चार कोश तीसरे दिन ६ छ कोश चले-फिर अपनी इच्छापूर्वक चलै ॥ और यात्राके लिये निकलके पीछे पुत्रादिकोंके स्नेहसे अपूर्णयात्रामें घर न आवै ॥ १३ ॥

क्रोधक्षौररतिश्रमामिषगुडद्यूताश्रुदुग्धासवक्षाराभ्यंगभयासितांबरवमीस्तैलंकटूज्झेद्गमे ॥ क्षीरक्षौररतीः क्रमात्त्रिशरसप्ताहंपरंतद्दिनेरोगंध्यार्तवकंसितान्यतिलकंप्रस्थानकेपीतिच ॥ १४ ॥

अथयात्रिकस्यनियमानाह। क्रोधःप्रसिद्धः क्षौरंप्रसिद्धं रतिर्मैथुनं श्रमःक्लेशः आमिषंमांसं गुडःप्रसिद्धः द्यूतंद्यूतवरणं अश्रु अश्रुमोचनं दुग्धंप्रसिद्धम् आसवोमद्यं क्षारं क्षारधान्यंमाषादि अभ्यंगस्तैलाभ्यंगः भयं शंका रिपुभयमित्यर्थः। असितांबराणि अशुभ्रवस्त्राणि रक्तकृष्णादीनि वमिर्वमनं तैलंप्रसिद्धं कटुमरीचादि इत्येतद्गमे गमनेउज्झेत् त्यजेत्। अथउक्तेषुकिंकिंकतिदिनंत्यजेदित्याह। क्षीरेति। क्षीरक्षौररतीःक्रमात् त्रि ३ शर ५ सप्ताहं ७ त्यजेत् क्षीरंदुग्धंत्र्यहं ३ क्षौरंशराहंपंचाहं ५ रतिं सप्ताहंत्यजेदित्यर्थः। परसुपरितंतद्दिनेप्रयाणादिनेत्यजेत् रोगंव्याधियावद्वाधंत्यजेत् ध्यार्तवंवीजदानपर्यंतंत्यजेत् सितान्यतिलकं श्वेतव्यतिरिक्तंतिलकं पीतकौंकुमादिकंत दिनेत्यजेत् प्रस्थानकेपिइत्येतत् त्यजेत् प्रस्थानकंनाममुहूर्तसमयेकिंचिदभीष्टवस्तुचालनम्। तदुक्तंरत्नमालायां-"छत्रायुधाद्यंमनसस्त्वभीष्टंप्रचालयेद्वैजयिकंजयार्थी" इति। एतत्तुकार्यवशात्क्रियते प्रस्थानेसंपूर्णफलंनास्ति। तथाचरत्नकोशे "कार्यवशात्स्वयमगमेभूभर्तुः केचिदाचार्याःछत्रायुधाद्यभीष्टंवैजयिकंनिर्गमेकुर्युः" इति। तथाचगर्गः- "स्वशरीरणेयःकश्चिन्निर्गच्छेच्छ्रद्धयान्वितः। तस्ययात्राफलंसर्वंसंपूर्णंपथिसिद्ध्यति" इति। तत्रालनावधिर्ग्रंथांतरात्-" गृहाद्गृहांतरंगर्गआहसीमांतरंभृगुः। शरक्षेपाद्भरद्वाजोवसिष्ठोनगराद्बहिः" इति। एवंप्रस्थानेकृतेपिस्वयमन्यस्मिन्सुदिनेगच्छेत्। तथाचज्योतिःप्रकाशे-"प्रस्थानेपिकृतेनेयान्महादोषान्वितेदिने ॥ गर्भयोगंविनाकालवृष्ट्यादौचाद्भुते तथा" इति।रत्नमालायाम्-" वसेन्नचैकत्रदशक्षितीशोदिनानिनोसप्तचमांडलीकः ॥ यःप्राकृतःसोपिचपंचरात्रंभद्रेणयात्रापरतः प्रयोज्या" इति। एवंविधेप्रस्थानेपिक्रोधक्षौररत्यादीन्वर्जयेदित्यर्थः। गर्गः-" क्रोधक्षौरंरतिंवांतिंतैलाभ्यंगाश्रुमोक्षणम् ॥ द्यूतंमां

संगुडंतैलंयानंमद्यंपरित्यजेत् " इति । रत्नकोशे-" कालीयकंहिंगुलकः कुंकुमंरक्तचंदनम् ॥ पीतंरक्तंचवसनंयातुर्नेष्टानितत्क्षणात् " इति बृहद्यात्रायाम्-" कटुतैलगुडक्षौरपक्कमांसाशनंतथा ॥ भुक्त्वायोयातिमोहेनव्याधितःसनिवर्तते" इति । लल्लः-" प्रमत्तो व्याधितोभीतःशांतः क्रुद्धोबुभुक्षितः ॥ अध्वानंनप्रपद्येतक्लीबवेषस्तथैवच " ॥ रत्नावल्यां-" स्वकीयांपरकीयांवास्त्रियंपुरुषमेववा ॥ ताडयित्वातुयोगच्छेत्तदंतंतस्यजीवितम् " इति । भृगुः-" त्रिरात्रंवर्जयेत्क्षीरंपंचाहंक्षुरकर्मच ॥ तदहश्चावशेषाणिसप्ताहंमैथुनंत्यजेत् " इति । यात्रायागमनलक्षणंगर्गोक्तंज्ञेयम्-" मुहूर्त्तसमयेप्राप्तेहंसचारांघ्रिणाव्रजेत् । दैवज्ञामात्यविप्राद्यपुरोगैःस्वजनैर्वृतः ॥ पूर्वंदक्षिणमुद्धृत्यपादंयात्रांनराधिपः ॥ द्वात्रिंशतंपदंगत्वायानमारुह्यसंव्रजेत् ॥ ततोनिरीक्षयेत्सम्यक्शकुनांश्चशुभाशुभान् ॥ तथैवसदसच्छब्दान्निमित्तानिचसंव्रजेत् " इति ॥ १४ ॥

भा०-यात्राके समय क्रोध, क्षौर-मैथुन-क्लेश-मांस-गुल-जूआ-अश्रुपात-दुग्ध-मद्य-धान्य-उडद आदिक-तैलाभ्यंग-भय-शंका-कृष्णवस्त्र-वमन-तैल-मरिच आदिका त्याग करना चाहिये ॥ और यात्राके पूर्व तीन दिनमें दुग्धपान नहीं करना ॥ और सात दिन पूर्व स्त्रीसंग नहीं करना ॥ और अन्यकामोंको उसी प्रयाणदिनमें नहीं करना ॥ और रोग जहां तक हो तहांतक प्रयाण नहीं करना ॥ और बीजदान पर्यंत स्त्रीके आर्तवमें प्रयाण नहीं करना ॥ और श्वेतविना रक्त पीतादि तिलक उसी दिन नहीं करना ॥ और मुहूर्तसमयमें अपनी प्रिय वस्तुकी भेजे वह प्रस्थान होताहै । उस प्रस्थानमेंभी पूर्वोक्तका त्याग करना॥ १४॥

वस्त्रालंकरणातिपूर्णकलशस्तौर्यध्वनिः पुत्रवान्शंखादर्शनृपाश्वदंतिसुरभिस्त्रीपुष्पधान्यादिच ॥ दोलादीपविधूमवह्निसुरभिद्रव्याणि शुभ्रोवृषोवेश्याछत्रवितानचामरकुमार्योमीनगोरोचने ॥ १५ ॥

इदानींशकुनानाह । वस्त्रेति । वस्त्राणिश्वेतवस्त्राणि अन्यान्यपशकुनमध्येपठितानि अलंकरणानि सुवर्णादिनिर्मितानि भूषणानीत्यर्थः । पूर्णकलशः प्रसिद्धः तौर्यध्वनिः वाद्यध्वनिः पुत्रवान्वर्द्धमानःपुरुषः शंखः प्रसिद्धः आदर्शोमुकुरः नृपोराजा अश्वःप्रसिद्धःदंती हस्ती सुरभिर्गौः स्त्रीसौभाग्यवती पुष्पाणिश्वेतानि धान्यानिअकृष्णानि कृष्णानित्वपशकुनमध्येपठितानि आदिशब्देनसुवर्णादिधातवः दोलाप्र० दीपःप्र० विधूमवह्निः धूमरहितोग्निःसुरभिद्रव्याणि सुगंधद्रव्याणि कर्पूरचंदनादीनिशुभ्रोवृषः श्वेतवृषभः वेश्याप्र० छत्रंप्र० वितानंवस्त्रनिर्मितंप्र० चामरंप्र० कुमारीप्र० मीनोमत्स्यः जलादुद्धृतः गोरोचनंप्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

अब शकुनका वर्णन करते हैं ।

भा०-सुपेद वस्त्र । सुवर्णादिआभूषण । पूर्णकलश । बाजेकी ध्वनि । पुत्रवान् पुरुष

शंख। काच। राजा। घोडा। हाथी। गौ। सौभाग्यवती स्त्री। श्वेतपुष्प। कालाधान विना कोई धान। पालना (झूला)। दीप। विना धूंएकी अग्नि। सुगंध वस्तु। सुपेद वृष। वेश्या। छत्र। वितान। चामर। कुँआरी कन्या। मत्स्य। गोरोचन ॥ १५ ॥

यद्यत्स्वांतनितांततोषकरणंकोरुद्धृतंगोमयंमृच्चांभोर्थघटान्वितः सहचरो धौतांबरोमैत्रकः ॥ दूर्वादर्भरथाःपलास्रमदिरावर्णीगुरुर्दैवविद्विप्रौमित्रमृगावरोदनशवंसिद्धार्थदुग्धादिच ॥ १६ ॥

अथसंकोचेनाह। यद्यदिति। यद्यद्वस्तुस्वांतनितांततोषकरणं स्वांतमंतःकरणंतस्यनितांतमतिशयेनतोषकरणंसंतोषजनकंतत् किंबहुनोक्तेन एवंसंकोचेनोक्त्वेदानींयेषुसंतोषाभावस्तानिपूर्वोचार्यैःशकुनमध्येपठितानितान्याह। कोरुद्धृतंगोमयम् कोःपृथिव्याः उद्धृतंगोमयं मृच्चपृथिव्याः उद्धृतामृत्तिका अंभोर्थघटान्वितःसहचरः उदकार्थकुंभयुक्तोजनःसन्सहचरः सहचरतीतिसहचरः "जलार्थीरिक्तकुंभस्तुपथिकेनसहव्रजेत् ॥ निवर्ततंयथापूर्णःकृतार्थःपथिकस्तथा" इत्युक्तत्वात्। धौतांबरोमैत्रकःधृतवस्त्ररजकःदूर्वाप्रसिद्धा दर्भःप्रसिद्धः दूर्वादर्भौतृणेअपिशुभे अपशकुनमध्येयत्तृणंपठितंतदेतद्व्यतिरिक्तं रथःप्र० पलंमांसम् अस्त्रंरक्तं मदिरामद्यम् वर्णीब्रह्मचारी गुरुःप्रसिद्धः दैवविज्ज्योतिषी विप्रौद्वौब्राह्मणौ मित्रमिष्टःमृगःप्र०अरोदनशवंरोदनरहितंप्रेतम् सिद्धार्थागौरसर्षपाःदुग्धादिदुग्धदध्याज्यम्। ननुयद्यत्स्वांतनितांततोषकरणमित्यनेनदुग्धग्रहणत्वात्सिद्धम्। पुनः किमुक्तंदुग्धमिति।सत्यम्। दुग्धंभक्षणेनिषेधितंतत्संदेहनिवृत्त्यर्थंदुग्धपठनमित्यदोषः।एवमेवात्रविचारणीयम्। तथाचवसंतः "दध्याज्यदूर्वाक्षतपूर्णकुंभसिद्धान्नसिद्धार्थकचंदनानि। आदर्शशंखामिषमीनमद्यगोरोचनागोमयमुद्धृतंगोः" इति ॥ भारद्वाजः "राजाविप्रौसुहृद्वैश्यासपुत्रास्त्रीकुमारिका ॥ अभिरूपोनरोस्त्रीवागजोवाजीवृषःसितः ॥ रज्ज्वाधृतान्यवर्णैर्गौःसवत्साचविशेषतः ॥ उद्धृतंगोमयंनीतंमृत्तिकाचोद्धृतातथा ॥ रजकोधौतवस्त्रश्चवेश्यातौर्यत्रिकध्वनिः ॥ जयमंगलशब्दश्चशांतिपाठःसदीपकः ॥ दीपोवाप्रज्वलद्वह्निःपूर्णकुंभोनृपासनम् ॥ मद्यंमांसंचरुधिरंभक्ष्याणिविविधानिच ॥ इक्षवोमधुतांबूलंवस्त्रालंकरणानिच ॥ रौप्यंताम्रंमणिस्वर्णद्रव्यंदर्पणमक्षताः ॥ वितानंचामरंछत्रंदूर्वादर्भतृणध्वजाः ॥ दोलाचारुरथोवृद्धःपुत्रपौत्रार्थयुक्शुचिः ॥ चंदनानिसुगंधीनितथापुष्पाणिरोचना ॥ घृतंदधिपयःपेयासिद्धमन्नंवचः शुभम् ॥ दैवज्ञःसद्गुरुर्देवश्चित्तोत्साहकराणिच ॥ दृष्टैतानिनरोयायात्सर्वार्थंलभतेतुसः" इति ॥ १६ ॥

भा०-और अपनी प्रियवस्तु ॥ पृथ्वीके ऊपरका गोमय पृथ्वीसे निकाली हुई मट्टी। पथिकके साथ घड़ा लेके पानीलेनेको जाता हुआ मनुष्य ॥ धोये हुए वस्त्रोंको लियेहुआ धोबी। दूर्वा। दर्भ। रथ। मांस। लोहू। मदिरा। ब्रह्मचारी। गुरु। ज्योतिषी। दो ब्राह्मण। मित्र।

मृग । रुदनविना प्रेत । गौरसर्षप । दुग्ध । दही । घृत । यह श्वेतवस्त्रादिकोंको प्रयाणकालमें देखाना शुभ होताहै ॥ १६ ॥

कुर्वन्दक्षिणतःसदेतदितरद्वामेप्रकुर्वन्व्रजेद्भस्मास्थींधनविट्तुषाश्मलवणोपानत्तृणायस्कराः ॥ पिण्याकौषधकृष्णधान्यरुदनंतक्रंसधूमानलः कार्पासारुणपुष्पचर्मचगुडस्तैलायसीकर्दमः ॥ १७ ॥

अथाशुभान्याह । कुर्वन्निति । एतत् अनंतरोक्तंसत्शुभं दक्षिणतःदक्षिणभागेकुर्वन् सन् इतरत् अशुभंवक्ष्यमाणंवामेकुर्वन्सन्व्रजेत्गच्छेत् । भस्मेति । भस्म प्र० अस्थिप्र० इंधनंप्र० विट्विष्ठा तुषंधान्यादीनांत्वक्फलगु अश्मापाषाणःलवणंसामुद्रिकं उपानहौप्रसिद्धौ तृणंप्र० अयस्करोलोहकारः । पिण्याकंमर्दिततिलाः औषधंप्र० कृष्णधान्यं माषादि रुदनंरोदनादि तक्रंप्र०सधूमानलः धूमसहितोऽग्निः कार्पासःप्र० अरुणपुष्पं जपादि चर्मप्र० गुडःप्र० तैलंप्र० अयोलोहं कर्दमःपंकः ॥ १७ ॥

अब अशुभशकुनोंको कहते हैं ।

भा०-शुभशकुनोंको दक्षिणमें लेना । और अशुभोंको वाममें लेना । भस्म । हड्डी । लकडी छाणा (कंडे) । विष्ठा । भूस । पत्थर । लवण । जूता । घास । लोहार । खल । औषध । कृष्णधान्य । रोदन । छाछ । धूंएंकी अग्नि । लाल पुष्प । चर्म । गुड । तैल । लोह । कर्दम ॥ १७ ॥

मत्तोवांतबुभुक्षितांतकखलामुंडीजटीव्याधितः खंजव्यंगदिगंबरायतिररिःकाषायिमुक्तालकौ ॥ चौराभ्यक्तमलाविलाश्वपतितःपाश्यर्गलीगुर्विणीवंध्याकृष्णवृषाहिभेकसरठागोधावराहःशशः ॥ १८ ॥

मत्तइति । मत्तःउन्मत्तः वांतःवमितः बुभुक्षितःप्र० अंतकःप्राणिहिंसकः खलोदुर्जनः मुंडीमुंडितः जटीजटिलः व्याधितोरोगी खंजःपादेनखंजः व्यंगोऽगहीनः दिगंबरोनग्नः यतिःसंन्यासी अरिर्वैरी काषायीगैरिकरंजितवस्त्रः मुक्तालकोमुक्तकेशः चौरःप्र० अभ्यक्तःतैलाभ्यक्तः मलाविलोमलिनः पतितोजातिभ्रष्टः पाशीप्राणिबंधनार्थपाशवान् अर्गलीअर्गलावान् गुर्विणीसगर्भा वंध्यानिरपत्या कृष्णवृषःकृष्णोनड्वान् अहिःसर्पः भेकोमंडूकः सरठःप्र० गोधाप्र०वराहःप्र० शशःप्रसिद्धः ॥ १८ ॥

भा०-उन्मत्त । उलटी । भूंखाप्राणी । प्राणियोंको मारनेवाला । दुर्जन । मुण्डी । जटावाला । रोगी । लंगडा । अंगहीन । नग्न । संन्यासी । शत्रु । गेरुसे रंगे हुए वस्त्र । खुलेकेशवाला । चौर । मालिस किया हुआ । मलिन जैनी आदिक पतित । पाशवाला । अर्गलवाला । गर्भिणी । वंध्या स्त्री । काला बलद । सर्प । भेडक । कृकांटिया । गोह । वराह । खरगोश ॥ १८ ॥

जाहौतूमहिषः खरोष्ट्रमहिषारूढाश्वरिक्तोघटश्छिक्काप्राणिशिरोंगकंपपद
वीबंधाःकुवागाहवौ ॥ पातोयानपलायनंश्वकलहःषंढंक्षुतंगोर्ज्वलद्वेश्मेति
प्रतिबंधकाःकुशकुनाश्छिक्कादिकामृत्युदाः ॥ १९ ॥

जाहइति । जाहः मंडली लोकेसेहलीतिप्रसिद्धा "जाहकोगात्रसंकोचीमंडलीचबुधैः स्मृतः" इतिहलायुधः । ओतुर्मार्जारः महिषःप्रसिद्धः खरोष्ट्रमहिषारूढाःप्रसिद्धाः रिक्तो घटःप्र० छिक्काक्षुत् प्राणिशिरोंगकंपःप्राणिनांगोऽश्वादीनांप्राणिनांशिरोझाटनम् अंगझा टनंवा पदवीबंधोमार्गबंधः ऊर्णनाभादिभिर्मार्गोबध्यते कुवाक्कुत्सितवाक्यश्रवणम् आहवःसंग्रामः विडालमहिषादीनां पातःपतनं वस्त्रादीनांस्खलनम् यानमश्वादि तस्य पलायनम् श्वकलहः शुनांकलहः षंढंनपुंसकम् गोक्षुतंप्रसिद्धम् ज्वलद्वेश्मज्वलद्गृहदर्श नम् इत्येतेऽपशकुनाःप्रतिबंधकाःकार्यप्रतिबंधकाःस्युः छिक्कादिकाःअपशकुनामृत्युदाः स्युः । तथोक्तमागमांतरे-"तृणतैलादिकार्पासभस्मचर्मतुषौषधम् ॥ सामुद्रंगुडपंकाहि मत्तंवांतंबुभुक्षितम्" इत्यादि ॥ १९ ॥

भा०-सेला । बिल्ली । भैंसा । गधेकी सवारीवाला । ऊंटकी सवारीवाला । भैंसेकी स-वारीवाला । खाली घडा । छींक । शिर हिलाता पशु वा शरीरकँपाता पशु । मार्ग बांधती मकडी वगैरह । दुष्ट शब्द । झगड़ा । बिल्लीमहिषादिकोंका पात याने पलायन । कुत्तोंका युद्ध । नपुंसक । गायकी छींक । घरमें आगलगना । यह अपशकुन हैं और छिक्कादिक अपशकुन मृत्युको देते हैं ॥ १९ ॥

भृंगाल्युष्ट्रपठच्छुकाश्वनखिनः स्त्रीसंज्ञकावामतः कालीकुक्कुटपुंप्रथाश्वसु
रभिर्दक्षेमनोभीष्टदाः ॥ भारद्वाजशिखंडिचाषनकुलाहंसोजएतेदृशंयाता
इष्टफलाःस्युरासभरवोवामेपिपृष्ठेर्थदंः ॥ २० ॥

अथशकुनांतरमाह । भृंगोभ्रमरः अलिर्वृश्चिकः उष्ट्रःप्रसिद्धः पठच्छुकाःशब्दंकु र्वाणाराजशुकाः नखिनःश्वानादयः स्त्रीसंज्ञकाः चटकादयः एतेवामतःमनोभीष्टदाः स्युः । कालीमहिषी कुक्कुटःप्र० पुंप्रथाः पुरुषसंज्ञकाःकाकादयः सुरभिर्गौः एतेदक्षे मनोभीष्टदाःस्युः । भारद्वाजः शिखंडीमयूरः चाषःप्र० नकुलोबभ्रुः हंसःप्र० अजो बस्तः एतेभारद्वाजादयः दृशंयाताःसंतः इष्टफलाःस्युः । अयमर्थः । भारद्वाजादयो वामेवादक्षिणेवाग्रेवादृष्टमात्राइष्टफलाः अभीष्टफलदाभवंतीत्यर्थः । रासभरवोगर्दभध्व निर्वामेपृष्ठेपिअर्थदः अभीष्टार्थदोभवति ॥ २० ॥

भा०-और भ्रमर-बिच्छू-ऊंट-शब्द करताहुआ राजशुक-नखवाले कुत्ते आदि चिडियाँ इनका वामशकुन अच्छा हो । और कैंस-कुक्कुट-पुरुषसंज्ञक काक आदिक । गौ

इनका दक्षिणशकुन अच्छा होय । और भारद्वाज-शिखंडी याने मोर-चाष-नीलिया-हंस-बकरा इनको यात्रासमयमें देखना शुभ है ॥ और गधा पूठमें वा वाममें बोले तो शुभ होय ॥ २० ॥

नद्युत्तारभयप्रवेशसमरद्यूतेषुनष्टेक्षणेव्याधौस्युः शुभदाविलोमशकुनाना ड्याइडायाभरे ॥ आद्येदुःशकुनेनिवृत्यचशुचिर्भूत्वाष्टधास्वायमंकृत्वेया दपरेष्टिवारमपरेदत्त्वासुवर्णंव्रजेत् ॥ २१ ॥ इतियात्राप्रकरणम् ॥

अथयेषुयेषुकृत्येषुविपरीतशकुनाःशुभाश्चतानाह । नद्युत्तारइति । नद्युत्तारोनद्युत्तरणं भयंनृपादीनां प्रवेशोग्रामादिप्रवेशः समरःसंग्रामः द्यूतंप्र० नष्टेक्षणंनष्टवस्तुनोऽवलोकनं व्याधौरोगोपचारे एषुविलोमशकुनाविपरीतशकुनाःशुभदाःस्युः । अयमर्थः । गमनेयेऽपशकुनास्तेनद्युत्तारादिषुशुभदाःस्युरित्यर्थः । तथाइडायानाडयाभरेपूर्णतायांविलोमशकुनाःशुभदाःस्युः । तथाचवसंतः-"भवेदिडायांपरिपूरितायांसर्वोपिवामः शकुनः प्रशस्तः । स्यात्पिंगलायांपरिपूरितायां सर्वेपिसव्याः शकुनाः प्रशस्ताः ॥ संगैरणेकर्मणिचप्रवेशेशुक्केग्रहेनष्टविलोकनेच । व्याधौसारिदुर्गवनादिकेषु शस्तः प्रयाणाद्विपरीतभावः ॥" इति ॥

अन्यच्च-"नद्युत्तारेभयेयुद्धप्रवेशेनष्टवीक्षणे । शकुनाव्यस्तगाःशस्तानृपालोकेप्रयाणवत्" इति । अथप्रथमेअपशकुनेजातेसतिकिंकर्तव्यमाह । आद्येइति । आद्येप्रथमेदुःशकुनेजातेसतिनिवृत्यनिवर्तनंकृत्वातत्रशुचौदेशेउपविश्य शुचिःप्रक्षालितपाणिपादः आचांतः कृताचमनः असवःप्राणास्तेषांआयमः प्राणायामः अष्टधा अष्टवारंकृत्वा इयात्गच्छेत् । चेद्यदिपुनः दुःशकुनः स्यात्तदानिवृत्त्यशुचिराचांतोऽष्टिवारंषोडशवारमसून्नियम्यइयात् । अपरेतृतीयेदुःशकुनेजातेसतिसुवर्णंदत्त्वाइयात् । एतदावश्यकगमनविषयम् । प्राणायामानधिकारीतावत्कालंस्थित्वाव्रजेत् । तथाचज्योतिर्निबंधे-" विरुद्धेशकुनेपूर्वंप्राणायामाष्टकंचरेत् । द्वितीयेद्विगुणान्कृत्वातृतीयेचव्रजेत्क्वचित् " इति ॥ तथाचवसंतराजः-" जाते विरुद्धेशकुनेऽध्वनीनोव्यावृत्यकृत्वाकरपादशौचम् । आचम्यचक्षीरतरोरधस्तात्तिष्ठन्प्रपश्येच्छकुनांतराणि" इति । तथाचआर्ष्टिषेणिः-"यदापशकुनंपश्येद्विपरीतमुपस्थितम् ॥ सघृतंकांचनंदत्त्वानिर्विशंकःसुखंव्रजेत् " इति ॥ २१ ॥

इति स्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायां यात्राप्रकरणंसमाप्तम् ॥

भा०-नदिके उतरनेमें-राजभयमें-ग्रामादिकोंके प्रवेशमें-संग्राममें-द्यूतमें गई हुई वस्तुके देखनमें-रोगोपचारमें अशुभ शकुन हो तो शुभ होय । और इडानाडीके भरनेमें भी यदि विपरीत शकुन हो तो शुभ होय ॥ और यात्रामें अपशकुन हो तो पीछे लौटे और पवित्र होकर आचमन करके आठ ८ प्राणायाम करै पश्चात् यात्रा करै । और द्वितीयवारमें अपशकुन होवे तो सोलह १६ प्राणायाम करके जाना । और तृतीयवारमें अपशकुन हो

तो सुवर्णका दान करके जो अवश्य जाना हो तो जाना और अवश्य विना कदापि नहीं चलना॥ २१ ॥

इति श्री श्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिसुतमोडुरामकृतायां मार्तण्डदर्शिन्यां यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥

जन्मांगर्क्षदशेशसद्ग्रहकुजैःसार्कैर्बलिष्ठैर्मृदुक्षिप्रैंद्रध्रुवभैःस्थिरर्द्धिनृतनौव्याराह्निभूपस्थितिः ॥ स्वस्वर्क्षैःसमृदुध्रुवर्क्षचरभक्षिप्रैःसुरस्थापनंप्रोचुर्माघयुगेचराधयुगलेव्याराह्निपूर्वाह्णके ॥ १ ॥

अथमिश्रप्रकरणंविवक्षुरादौराजाभिषेकंवृत्तार्द्धेनाह । जन्मेति । जन्मांगर्क्षदशेशादिभिर्बलिष्ठैः तथामृद्वादिभिः स्थिरर्द्धिनृतनौव्याराह्निभूपस्थितिः शस्ता स्यादित्यध्याहारः । अंगंचऋक्षंचअंगर्क्षेजन्मनिअंगर्क्षेजन्मांगर्क्षे जन्मलग्नजन्मराशी तेचदशाचजन्मांगर्क्षदशाः दशावर्तमानातस्याईशाःतेच सद्ग्रहाश्चकुजश्चसूर्यश्चतेचतैः सार्कैः अर्कोरविःतेनसहबलिष्ठैः स्थानादिबलसमृद्धैः सद्भिः तथा मृदुक्षिप्रैंद्रध्रुवभैः स्पष्टम् । स्थिरर्द्धिनृतनौ ऋद्धिंगतनृतनुः स्थिराचासौऋद्धिनृतनुश्चसातथातस्यांजन्मराशिजन्मलग्नाभ्यांस्थिरोपचयनृलग्ने व्याराह्निभौमरहितदिने भूपस्थितिः राजप्रतिष्ठाशुभास्यादित्यर्थः । लग्नबलंप्राग्वत् । प्रायश्चंद्रंत्यजेत्याद्यवलोकनीयम् । अथदेवस्थापनमुत्तरार्द्धेनाह । स्वस्वर्क्षैरिति । स्वस्वर्क्षैः यस्यदेवस्यप्रतिष्ठा क्रियतेतस्यनक्षत्रैः समृदुध्रुवर्क्षचरभक्षिप्रैः शेषंस्पष्टम् । माघयुगे माघफाल्गुनयोः तथाराधयुगलेराधोवैशाखः तस्माद्युगलंतस्मिन् वैशाखज्येष्ठयोरित्यर्थः । तथाव्याराह्नि विगत आरोयस्मात्एवंविधमहस्तस्मिन् भौमरहितेदिनइत्यर्थः । पूर्वाह्णके अत्रदिनस्यद्वौभागौपूर्वभागःपूर्वाह्णः तस्मिन् आचार्याः सुरस्थापनंप्रोचुः । शेषंस्पष्टम् । सर्वामरस्थापनमितिशेषः लग्नबलं प्राग्वत् ॥ १ ॥

अब राज्याभिषेकके मुहूर्तको कहते हैं।

भा०—जन्मलग्नपति, जन्मराशिपति और वर्तमानदशापति श्रेष्ठ ग्रह भौम और सूर्य ये स्थानादिसे बलवान् हों और मृदु—क्षिप्र—ज्येष्ठा—ध्रुव—ये नक्षत्र हों—और जन्मराशि—जन्मलग्नसे स्थिर—उपचय—नृलग्न हो—और भौमवार न हो तब राजाकी प्रतिष्ठा (राज्याभिषेक) करना चाहिये ॥

अब देवस्थापनके मुहूर्तको कहते हैं।

जिस देवकी प्रतिष्ठा करै उसीका नक्षत्र लेना और मृदु—ध्रुव—चर—क्षिप्र यह नक्षत्रभी लेना ॥ माघ फाल्गुन वैशाख और ज्येष्ठ मासलेना ॥ और पूर्वाह्णकालमें शुभ है ॥ और भौमवारके दिन प्रतिष्ठा नहीं करनी चाहिये ॥ १ ॥

धार्यंवस्वदितीनपंचगुरुभाश्व्यंत्यध्रुवैर्ज्ञत्रयेज्ञोनेक्षाल्यमिहाखुभक्षितमस
न्मध्यत्रिभागेंऽवरम् ॥ स्त्रीरक्तांबरभूषणेत्रबिभृयाद्व्यादित्यपुष्यध्रुवेश्वेते
ऽब्जोऽरुणरुक्मयोःकुजरवीकृष्णेशनिःशस्यते ॥ २ ॥

अथवस्त्रपरिधानंतस्यक्षालनमुंदुरादिभक्षितफलंचाह । धार्यमिति । वसुर्धनिष्ठा आदितिःपुनर्वसुः इनपंचकंहस्तपंचकं गुरुभंपुष्यः अश्विअश्विनी अंत्यंरेवती ध्रुवाणि पूर्वोक्तानि एतैर्नक्षत्रैः ज्ञत्रये बुधगुरुशुक्रवारे अंवरंवस्त्रंधार्यं नान्यत्र । यतउक्तं-"रवौजीर्णंविधौस्तोकंजलाद्र्द्रंदुःखदंकुजे ॥ बुधेधनंगुरौज्ञानंशुक्रेसौख्यंशनौमलम्" इति । लग्नबलं प्राग्वत् । अथक्षालनमाह । इहास्मिन्वस्त्रधारणेनक्षत्रादौक्षाल्यंप्रक्षालनीयम् । कथंभूत ज्ञोने बुधवाररहिते । उक्तंच-"वस्त्रहेमाद्यलंकारधारणोक्तैश्वभादिभिः ॥ तत्संहतिश्चनिर्माणंविदध्यात्क्षालनादिकम्" इति । यद्यपि यस्यांगंयददोंगिनोगदितमेकुर्यादितिपूर्वमेवअंगभूतंकर्मोक्तम् तथापि क्षालने बुधवर्जनार्थं ज्ञोनेइहक्षाल्यमित्युक्तं बुधनिषेधश्रवणात् । उक्तंच-"शनौसोमसुतेश्राद्धेषष्ठयामावास्ययोस्तथा ॥ वस्त्राणांक्षालनंचैवदहत्यासप्तमंकुलम्" इति । अथोंदुरादिभक्षितफलमाह । आखुभक्षितमिति । आखुःउंदुरुःतेनअंवरंमध्यत्रिभागेभक्षितमसत् दुष्टफलंस्यात् । एतदुक्तंभवति वस्त्रंत्रिगुणंकृत्वायदिभक्षितभागोमध्यत्रिभागेपततितदातद्दुष्टमित्यर्थः । आखुरित्युपलक्षणम् तेनाग्निदग्धंगवादिभक्षितंमष्यादिलिप्तंज्ञेयम् । तथाचोक्तंवृत्तशते-" दग्धंवास्फुटितंचगोमयमषीपंकैर्विलिप्तंतदादष्टंमूषकपूर्वकैरशुभदंमध्यत्रिभागेंऽशुकम् " इति । अथस्त्रियारक्तवस्त्रधारणंभूषणधारणमनुक्तग्रहाणांकुत्रकुत्रप्राशस्त्यंतदुत्तरार्धेनाह । स्त्रीति । स्त्रीअत्रउक्तेवस्त्रधारणभादौअंवरंभूषणंसुवर्णादिभूषणं विभृयात् धारयेत् कथंभूतेव्यादित्यपुष्यध्रुवे विगतानि आदित्यपुष्यध्रुवाणियस्मात्तत्तथातस्मिन् । यतोत्रस्त्रियारक्तवस्त्रभूषणधारणेदोषो दृश्यते । तथाचोक्तम्-"पुष्यादित्यध्रुवैर्धिष्ण्यैःस्वर्णरक्तांबरादिकम् ॥ नवीनंभूषणंधार्यंनार्यादयितुरायुषे" इति । लग्नबलंप्राग्वत् । अथचंद्रादीनांप्राशस्त्यमाह । श्वेतेवस्तुनि रौप्यमुक्ताफलादिके अब्जश्चंद्रोहितः सोमवारेश्वेतवस्तुधार्यमित्यर्थः । कुजरवीअरुणरुक्मयोःशस्येते शनिःकृष्णेवस्तुनि नीलवस्त्रादिकेशस्यते शनौतद्धार्यमितिभावः । ज्ञत्रयेतुसर्वंधार्यमितिपूर्वोक्तम् ॥ २ ॥

अब वस्त्र पेरनेका और धोनेका और मूषकभक्षित-वस्त्रका फलको कहते हैं ।

भा०-ध० पुन० ह० चि० स्वा० वि० अ० पुष्य अश्वि० रेव० ध्रुव इन नक्षत्रोंमें-बुध गुरु भृगु वारोंमें वस्त्र पहनना शुभ है ॥ और बुधरहित पूर्वोक्त नक्षत्र और वारोंमें वस्त्रोंका धोना शुभ है ॥ मूषकभक्षितवस्त्रके तीन भाग करना सो वस्त्रके मध्यत्रिभागमें मूषकने काटा हो वा दग्ध हुआ हो वा [illegible]लिप्त हो वा गवादिकोंनें खाया हो तो वह

वस्त्र अशुभ होता है ॥ और रक्त वस्त्र और भूषणोंको पूर्वोक्त नक्षत्रोंमें स्त्री धारण करे तो शुभ हो ॥ परंतु हस्त पुष्य ध्रुव नक्षत्रोंमें रक्तवस्त्र और भूषणोंको धारण नहीं करना ॥ और श्वेतवस्त्रको सोमके दिन पहनना ॥ लाल और पीतको भौम तथा सूर्यके दिनमें पहनना और कृष्णवस्त्रको शनिवारमें ॥ २ ॥

वस्त्रोक्तैर्व्यनिलद्वयाश्विभिरगेंगेनुर्विभूषाहिताविप्राज्ञोत्सवलब्धिषूदितमनुक्तेपीष्टकृद्धारणम् ॥ मैत्रार्कानिलमूलदस्रहरिभैंद्वीज्याजपादोत्तरेपण्यानां क्रयविक्रयौघटपरद्व्यंगेस्वशुद्धौतनु ॥ ३ ॥

अथनराणांभूषणधारणंवृत्तचरणेनाह। वस्त्रोक्तैरिति । वस्त्रोक्तैर्भादिभिर्वस्वादितीत्यत्रोक्तैः अगेंगे स्थिरलग्ने नुःनरस्य अलंकृतिरलंकरणं हितंस्यात्। किंलक्षणैर्वस्त्रोक्तैःव्यनिलद्वयाश्विभिः अनिलद्वयंस्वातीयुगंस्वातीविशाखेति अश्विनीप्रसिद्धा विगतेअनिलद्वयाश्विन्यौयेभ्यस्तानितथातस्मिन् स्वातीविशाखाश्विनीरहितैरित्यर्थः।लग्नवलंप्राग्वत् । अथ द्वितीयचरणेनविशेषमाह । विप्राज्ञेति । विप्राज्ञाब्राह्मणाज्ञा उत्सवोविवाहादिकः लब्धिर्लाभः आसुसत्सु अनुक्तेपिभादौधारणंवस्त्रादिधारणमिष्टकृत्स्यात् । तथाचोक्तंव्यासेन— "लब्धंराजप्रसादेनविप्रादेशात्करग्रहे ॥ प्रीत्यादत्तोत्सवेवस्त्रंधार्यंनिंद्येपिभादिके" इति । अथोत्तरार्द्धेनपण्यानांक्रयविक्रयावाह । मैत्रेति । मैत्रमनुराधा शेषंसुगमम् । घटपरद्व्यंगे घटः कुंभस्तस्मात्परमन्यत्मंतद्यतत्त्र्यद्व्यंगंचत्र्यद्व्यंगमुपचयलग्नंतास्मिन्कुंभव्यतिरिक्तोपचयलग्नेपण्यानांपूगफलखर्जूरादीनांक्रयविक्रयौ तनुविस्तारय कुर्वित्यर्थः। कस्यांसत्याम् स्वशुद्धौसत्यां स्वंधनभावः तस्यशुद्धिःपापराहित्यंतस्यांसत्याम् शेषंप्राग्वत् । तथाचोक्तं—" दशमैकादशेलग्नेवित्तकेंद्रत्रिकोणगैः ॥ शुभैःपुण्यस्यकर्मोक्तंवर्जयित्वाघटोदयम्" इति ॥ ३ ॥

अब पुरुषोंके वस्त्र भूषण धारणका मुहूर्त कहते हैं ।

भा०—वस्त्रधारणके नक्षत्र हो स्वाती विशाखा और अश्विनी नक्षत्र न हों और स्थिर लग्न होय तब पुरुषके वस्त्र भूषण धारणमें शुभ होय ॥ और ब्राह्मणकी आज्ञासे विवाहमें और लाभ होनेपर विनामुहूर्तभी वस्त्र पहरना शुभ है ॥

अब दुकान करनेका मुहूर्त कहते हैं।

अनु० ह० स्वा० मू० अश्वि० श्र० मृ० पुष्य पू० भा० उत्तरा ३ इन नक्षत्रोंमें क्रय विक्रय करना । धनभावमें कोई ग्रह नहीं हो तो शुभ हो ॥ और कुंभ विना उपचयलग्न शुभ हो ॥ ३ ॥

प्रेतज्वालनशय्यकावितननेस्तंभोच्छ्रयंयाम्यदिग्यानंकाष्ठतृणोच्चयपरिहरेत्कुंभद्वयस्थेविधौ ॥ सेवेष्टाध्रुववारुणांत्यवसुभैःस्वायेरवौ वाकुजेसंन्यासः स्थिरभेस्वलैर्गतबलैःषष्ठांत्यगेभार्गवे ॥ ४ ॥

अथवृत्तार्द्धेनधनिष्ठापंचकेवर्ज्यमाह। प्रेतेति । कुंभद्वयस्थेविधौसति कुंभमीनगेचं द्रेसति परिहरेत् सर्वथानाचरेत् स्पष्टम्। अथोत्तरार्द्धचरणेनसेवामाह। सेवेति । ध्रुवा दिभिर्नक्षत्रैःसेवाइष्टास्यात्। सुगमम्। कस्मिन्सति खायेरवौसति वाइत्यथवाकुजेसति खंदशमम् आयमेकादशम् अनयोरन्यतमे रविभौमयोरन्यतमेसतीत्यर्थः। यस्मिंल्लग्नेसेवा क्रियतेतस्माल्लग्नाद्दशमेएकादशेवारवौभौमेवासतिसेवाइष्टाहितकरास्यादित्यर्थः । शेषं प्राग्वत्। अथचतुर्थचरणेनसंन्यासमाह। संन्यासइति । स्थिरनक्षत्रेस्थिरलग्नेचसंन्या सइष्टःस्यात्। कैःखलैः गतबलैःपापग्रहैर्हीनबलैरित्यर्थः। सप्तम्यर्थेतृतीया कस्मिन्सति भार्गवे शुक्रेषष्ठयांत्यगे ६, १२ सति। शेषंलग्नबलंप्राग्वत्। उक्तंच-"त्रिषडेकादशे सौरिर्व्ययेषष्ठेचभार्गवः॥ सबलेधर्मपेजीवेकेंद्रेदीक्षाविरक्तिकृत्" इति ॥ ४ ॥

भा०-प्रेतको जलाना शय्या बनवाना स्तंभ खडाकरना। दक्षिणकी यात्रा। घास और लकडीका संचय कुंभ और मीनके चंद्रमें नहीं करना ॥

अब नोकरी करनेका मुहूर्त कहते हैं।

ध्रुव-शत०रेव० ध० ए नक्षत्र शुभहैं ॥ और १० । ११ इन स्थानोंमें सूर्य वा भौम हो तो श्रेष्ठ हो ॥

अब संन्यासका मुहूर्त कहते हैं।

स्थिरलग्न हो स्थिरनक्षत्र हो और पापग्रह हीनबल हो ॥ और ६। १२ इन स्थानोंमें शुक्र हो तब संन्यास लेना श्रेष्ठ है ॥ ४ ॥

उद्वाहर्क्षचरद्विपेंद्रलघुभत्वाष्ट्रैःशुभास्यात्कृषिर्व्यार्किज्ञारखगाह्नि युग्मझष
गोकन्याविलग्नेतिथौ ॥ व्यंकौजेसदिशिप्रणम्यखगभूमुख्यान्नसिता
च्छादनःस्वर्णोद्वृषहलंसमुष्कसुवृषैःसौमींपटुस्त्रिर्नयेत् ॥ ५ ॥

अथवृत्तद्वयेनकृषिकर्माह। उद्वाहेति। उद्वाहर्क्षाणिपूर्वोक्तानि मूलांत्याकेत्यादीनिए कादशसंख्याकानि चराणिप्रसिद्धानि द्विपंविशाखा इंद्रोज्येष्ठा लघुभानिप्र० त्वाष्ट्रंचि त्रा तैर्व्यार्किज्ञारखगाह्नि आर्किःशनिः ज्ञोबुधः आरोभौमः विगताआर्किज्ञारायेभ्यस्ते तथातेचतेखगाश्चतेषामहःदिनंतस्मिन् शनिबुधभौमरहितवारेइत्यर्थः । युग्मझषगोक न्याविलग्ने युग्मंमिथुनम् झषोमीनः गौर्वृषः कन्याप्रसिद्धा एषामन्यतमविलग्ने तिथौ व्यंकौजे विगतःअंकःनवमीयस्मात्असौव्यंकः सचासौओजश्च ओजोविषमस्तस्मिन् नवमीव्यतिरिक्तविषमतिथावित्यर्थः । किंलक्षणेव्यंकौजेतिथौ सदिशि दिग्दशमी तयासहवर्तमाने १, ३, ५, ७, ११, १३, १५, १० कृषिःशुभास्यात्। तथाचोक्तम्- "चंद्रेशुभेशुभतिथौशुभवारयोगेवारेगुरौशशिजशुक्रगभस्थिवारे। लग्नेवृषेमिथुनकेझषकन्य कायांशस्तंकृषिप्रकरणंप्रवपेन्निधाने" इति। अन्यच-"दशम्येकादशीचैवतृतीयाचत्र योदशी। सप्तमीपंचमीचैवप्रतिपच्चसुख[illegible] हंत्यष्टमीबलीवर्दान्नवमीसस्यघातिनी।

चतुर्थीकीटजननीपतिं हंतिचतुर्दशी ॥ रवौबृहस्पतौचंद्रेशुक्रे कुर्याद्विशेषतः । बुधार्कि भूमिपुत्राश्चनभवंतिफलप्रदाः'' इति । अथविधिमाह । सिताच्छादनः श्वेतवस्त्रधरः पटुः कुशलःकर्ता खगभूमुख्यान्देवान्प्रणम्य कृष्यारंभपूर्वोक्तः सीतायज्ञः क्रियते तत्रपूजिता न्खगभूमुख्यान् ग्रहभूस्यम्यादीन् प्रदक्षिणापूर्वकंप्रणम्य: मनोवाक्कायकर्मभिर्नमस्कृत्य स्वर्णोद्घृष्टहलंसुवर्णघर्षिताग्रहलं समुष्कसुवृषैः मुष्कावृषणास्तैःसहवर्तमानाः समुष्काः शोभनावृषाः सुवृषाः गुणावयवपूर्णाः निरोगाः समुष्काश्चतेसुवृषाश्चतथातैः कृत्वा सौमीमुत्तरांदिशंप्रतित्रिवारंनयेत् हलेनपद्धतीःकुर्यादितिभावः । उत्तरांदिशंप्रतित्रिवार नयनेनपंचरेखाउत्पद्यंते । तद्यथा प्रथमगमनेनैका आवर्तनेद्वितीया पुनरुत्तरांप्रतिद्विती यगमनेनतृतीया पुनरावर्तनेचतुर्थी पुनरुत्तरांप्रतितृतीयगमनेनपंचमीरेखाउत्पद्यते अधिकानकार्याइतिभावः। सौमींपटुस्त्रिर्नयेदित्यत्रपटुपदग्रहणमखंडऋजुरेखाकरणार्थम्। तथाचोक्तम्-"शस्तासुचंद्रतारासुशुचिः शुक्लेनवाससा । स्नात्वागंधैश्चपुष्पैश्चपूजयित्वा विशेषतः ॥ पृथिवींग्रहसंयुक्तांपूजयित्वाप्रजापतिम् । अग्निंप्रदक्षिणीकृत्यदातव्याचैवद क्षिणा ॥. कृष्णौवृषौनियोक्तव्यौजीवनश्चयुतेनवा । विवलंछिन्नलागूलंकपिलंवृषभंत्य जेत् ॥ हलप्रवाहणंकार्यं नीरुग्भिर्वृषकर्षकैः । हलादिभिर्दृढैः क्षेमंकुदृढैरशुभंभवेत् ॥ वृषभायदिशुध्येयुस्तस्यविघ्नंसदाभवेत् । हेमघृष्टहलाग्रेणाछिन्नरेखांनकारयेत् ॥ उत्तरा भिमुखोभूत्वाक्षीरेणार्घ्यंप्रदापयेत् ॥ तस्यसर्वप्रकारेणानिर्विघ्नंकारयेत्तदा ॥ एकाजयकरीरे खातृतीयाचार्थवृद्धिदा । पंचमीचभवेद्रेखा वहुसस्यफलप्रदा ॥ अतऊर्ध्वंनकर्तव्यामहा दोषस्ततोभवेत् ॥ स्मर्तव्यावसवः शुक्रः पृथुनामासुचंद्रमाः ॥ पराशरोहलीचैवसर्ववि घ्नोपशांतये " इति । अत्रदुर्निमित्तानितत्रैवोक्तानि-" हलेप्रवाह्यमाणेतुकर्मउत्पद्यते यदि । गृहिणोमृतयेतस्यततोग्नेश्चभयंभवेत् ॥ ईषाभंगोयदाकष्टः संशयेजीवितस्यच । सुतनाशोयुगेभग्नेसमानेम्रियतेशिशुः ॥ योक्त्रच्छेदेतुव्यासंगः सस्यहानिश्च जायते ॥ हलेप्रवाह्यमाणेतुगौरेकः प्रपतेद्यदि ॥ प्रपतेद्युक्तमात्रस्तुवंधनंचप्रयच्छति । ज्वराति साररोगेणकृषिभंगंविनिर्दिशेत् ॥ प्रवहेद्युक्तमात्रस्तुततोगौः खनतेयदि । हलेनयुक्तमात्र स्तुतदासस्यंचतुर्गुणम् " इति ॥ ९ ॥

अब खेतीका मुहूर्त कहते हैं।

भा०-विवाहके नक्षत्र-चर-विशाखा-ज्ये० लघु चित्रा इन नक्षत्रोंमें शनि बुध भौमाविना अन्य वारोंमें ३ । १२ । २ । ६ इन लग्नोंमें और नवमी विना विषम १ । ३ । ५ । ७ । ११ । १३ । १० तिथियोंमें-हल चलानेवाला श्वेत वस्त्रको पहरके हलके अग्र-भागमें स्वर्णको घिसके ग्रहोंको पृथ्वीको और ब्राह्मणादिकोंको नमस्कार करके अण्डवाले बैलोंसे उत्तरमें तीनवार हलको खींचना शुभ हो ॥ ५ ॥

त्रित्रित्रीष्ण्यनलार्थरामहुतभुग्भैर्व्दर्कभूस्त्र्युत्सुतसद्रूयःकृषिभैर्विवारुणहरी

द्वैर्बीजवापःशुभः ॥ सूर्यर्क्षादितृतीयतोतिधृतितश्चाष्टाष्टभैःसत्फलः
प्रोक्तोन्यैःफणिसप्तमाद्रविमितैस्तच्छेदनंवापभैः ॥ ६ ॥

अथ कृषिविषयेलांगलचक्रमाह । त्रित्रीति । अर्कभुक्तात्सूर्यभुक्तनक्षत्रात्सकाशात् त्रित्र्यादिषुस्थानाष्टस्थितेषुनक्षत्रेषु असत्सदित्येतत्फलद्वयं भूयः वारंवारंस्यात् । एतदुक्तंभवति । सूर्याक्रांतनक्षत्रस्यआदिमान्नक्षत्रात्सकाशात् त्रिषुअसत् दुष्टफलंस्यात् । तदनंतरं त्रिषुसत्शुभंस्यात् । ततस्त्रिषुअसत् ततः इषुषुपंचसुसत् ततोनलेषुत्रिषुअसत् ततः अर्थेषु पंचसुसत् ततोरामेषु त्रिषुअसत् ततोहुतभुक्षुत्रिषुसत्स्यादित्यर्थः । अथबीजोप्तिमाह । कृषिभैरिति । कृषिभैः कृषिनक्षत्रैः उद्वाहर्क्षंचरद्विपेत्यादीभिर्बीजवापः शुभः प्रोक्तः । किंलक्षणैः कृषिभैः विशरुणहरीन्द्रैः वारुणंशततारकाहरिः श्रवणः इंद्रोजेष्ठा विगताः वारुणहरींद्राग्येभ्यस्तानितथातैः शततारकाश्रवणज्येष्ठारहितैरित्यर्थः । कृषिभैरित्युपलक्षणम् तस्मात्कृष्युक्तंसर्वंतिथिवारादिकंज्ञेयम् । तथाचोक्तम्–"मूषकानांभयंभौमेमंदेशलभकीटयोः ॥ नवमेचतिथौरिक्ते हीनेसोमेविशेषतः ॥ वृषलग्नेथवामीनेकन्यायांमिथुनेथवा ॥ वापयेत्सर्वसस्यानियदीच्छेत्सस्यसंपदः" इत्यादि । लग्नबलंप्राग्वत् । अथबीजवापविषयेद्विभेदंफणिचक्रमाह । सूर्यर्क्षादिति । सूर्ययुक्तनक्षत्रादितृतीयम् तस्मादतिधृतिरेकोनविंशम् तस्मात् अष्टाष्टभिः तृतीयादष्टभिः एकोनविंशादष्टभिर्नक्षत्रैर्बीजवापःसत्फलः । अथद्वितीयभेदमाह । अन्यैरिति । अन्यैराचार्यैः फणिसप्तमात् राहुसप्तमात्सकाशात् रविमितैर्द्वादशभिर्नक्षत्रैः बीजवापःशुभः प्रोक्तः । एतदुक्तंभवति । राहुर्यस्मिन्नक्षत्रेभवति तस्माद्यत्सप्तमंनक्षत्रंतत्फणिसप्तममुच्यते तस्मात्सकाशात्द्वादशभिरित्यर्थः । राहोस्तुफणीतिनामग्रंथांतरे प्रसिद्धम् । वराहमिहिराचार्येणराहुस्वरूपविकल्पाग्रंथांतरोक्ताउद्घाटिताःस्वकृतसंहितायाम्–" अमृतास्वादविशेषाच्छिन्नमपिशिरःकिलासुरस्येदम् ॥ प्राणैरपरित्यक्तंग्रहतांयातंवदंत्येके ॥ इंद्वर्कमंडलाकृतिरसितत्वात्किलनदृश्यतेगगने ॥ अन्यत्रपर्वकालाद्वरप्रधानात्कमलयोनेः ॥ मुखपुच्छविभक्तांगंभुजंगमाकारमुपदिशंत्यन्ये" इति ॥ भुजंगमाकारकथनात्फणीत्यभिधानंप्रसिद्धम् । रत्नमालायामपि–"फणिभाद्बीजोप्तिकालेस्फुट " इति । तथाचागमांतरे–" राहुभादष्टमंयावद्बीजोप्तिःपरिवर्जयेत्" इति । अथधान्यच्छेदनमाह । तच्छेदनंवापभैरिति । तेषांधान्यानांछेदनंतच्छेदनम् वापभैः बीजवापनक्षत्रैःप्रोक्तम् । ननु–"यस्यांगंयद्दोंगिनोगदितभेकुर्याद्" इतिपुरैवोक्तम्तत्कथंपुनरुक्तंतच्छेदनंवापभैरिति । सत्यम् । कृषिनक्षत्राणांबीजवापनक्षत्राणांचकिंचित्भेदोस्तिद्वयोःकृष्यंगत्वात् । कैःकार्यमितिसंदेहनिवारणार्थंतच्छेदनंवापभैरित्युक्तम् ॥ ६ ॥

अब हलचक्रको कहते हैं।

भा०–सूर्यनक्षत्रसे तीन ३ नक्षत्रोंमें अशुभ–फिर ३ तीन नक्षत्रोंमें शुभ ॥ फिर तीन ३

नक्षत्रोंमें अशुभ फिर पांच५नक्षत्रोंमें श्रेष्ठ। फिर ३ तीन क्षत्रोंमें नेष्ट। फिर ५ पांचोंमें श्रेष्ठ फिर तीनोंमें अशुभ फिर तीनोंमें२ श्रेष्ठ है ॥ यह लांगलचक्र है ॥

अब बीजबोनेका मुहूर्त कहते हैं।

हलप्रवाहके नक्षत्रोंमें बीजबोना शुभ हो। परंतु श० श्र० ज्ये० ए नक्षत्र नहीं लेना॥ अब बीजबोनेमें फणिचक्रको कहते हैं ॥ सूर्य नक्षत्रसे तीसरे और उसीसे उनीसवें १९ नक्षत्रसे आठ आठ नक्षत्रोंमें बीजका बोना शुभ हो ॥

अब दूसरा प्रकार कहते हैं।

राहु नक्षत्रसे जो सातवाँ नक्षत्रहै उससे बारह १२ नक्षत्रोंमें बीज बोना शुभ हो ॥ ६ ॥

मेथिंक्षीरतरोरुफानुरहितैरुद्वाहभैरोपयेदन्नप्राशनवद्वसंतशरदोःप्रोक्तंन-वान्नंबुधैः ॥ मैत्रार्कांत्यवसूत्तरेज्यवरुणःसेंद्रैःशुभंनर्तनंलग्नेज्ञे गुरुवी-क्षितेहिबुकगैःसौम्यैश्चसंगीतकम् ॥ ७ ॥

अथनिष्पन्नेधान्येक्रमप्राप्तंमेथिरोपणंवृत्तचरणेनाह। मेथिमिति। क्षीरतरोर्वटवृक्षादेर्मेथिमुद्वाहभैर्विवाहनक्षत्रैर्मूलांत्यार्केत्यादिभिरारोपयेत् निखनेत्। मेथिर्नामखलेधान्यमर्दनार्थंवृषपंक्तियोजनार्थंकाष्ठमारोप्यते मेथ्यंतेसंगम्यंतेवृषभाअस्मिन्निति मेथिः "पुंसिमेथिःखलेदारुण्यस्तंयत्पशुबंधने" इत्यमरः। किंलक्षणैरुद्वाहभैः उफानुरहितैः उफाउत्तराफाल्गुनी अनुः अनुराधाताभ्यांरहितैः उक्तंच-"रेवतीरोहिणीमूलंस्वातीहस्तोमृगस्तथा॥ अषाढोत्तराहस्तश्चतथाभाद्रपदामता॥ बंधनेसर्वबीजानांतथाशालाप्रवेशने॥ दुःखदा बनदाचैवानुराधोत्तरफाल्गुनी॥ वटश्चसप्तपर्णश्चगंभारीशाल्मलीतथा॥ औदुंबरीतथाधात्रीयाचान्याक्षीरवाहिनी॥स्त्रीनाम्नीकर्षकैर्नित्यंमेथिःकार्याफलप्रदा"इति। अथनवधान्यप्रसंगेननवान्नकर्मद्वितीयचरणेनाह। अन्नप्राशनभैरिति।वसंतशरदोःऋत्वोःअन्नप्राशनभैर्नवान्नंनवान्नकर्मबुधैःप्रोक्तम्।अन्नप्राशनभैरित्युपलक्षणं तस्मादन्नप्राशनोक्तंतिथिवारादिकमत्रग्राह्यम्। साग्निकस्यनवान्नकर्मणाविनाव्रीह्यादीनांनवनवमितानांधान्यानांभक्षणेदोषप्रसंगादावश्यकंकर्मैतत्। नवधान्यानीमानि-"व्रीहयो यवगोधूमा नीवाराः कंगुवैणकाः। शालयोमुद्गमाषाश्चनवधान्यानिचक्रमात्"। एषांमध्येशरत्संभवानिधान्यानिव्रीह्याग्रयणे नविनानभक्षणीयानि वसंतभवानियवाग्रयणेनाविनानभक्षणीयानीति नियमादिकर्मशरद्वसंतयोः क्रियतइतियत्तत्अन्नप्राशनोदितैस्तिथिभादिभिः मासेषष्ठेष्टमेवेत्यत्रोक्तैर्नवान्नंकर्तव्यमित्यर्थः। अथोत्तरार्द्धेननृत्यसंगीतयोरारंभमाह। मैत्रार्कांत्येति। मैत्रमनुराधा अर्कोहस्तः अंत्यंरेवती वसवोधनिष्ठा उत्तरास्तिस्रः ईज्यः पुष्यः वरुणः शततारका इंद्रोज्येष्ठा तैर्नर्तनमारभेत् संगीतकंचआरभेत् कस्मिन्सति लग्नेवर्तमानेज्ञेगुरुवीक्षितेसाति कैः हिबुकगैः सौम्यैः चतुर्थस्थानस्थितैः सौम्यग्रहैः शेषं प्राग्वत् ॥ ७ ॥

अब मेथीको कहते हैं।

भा०-उत्तराफाल्गुनी अनुराधा विना विवाहके नक्षत्रोंमें वट आदिक वृक्षके काष्ठकी मेथी बनानी चाहिये। धान्य निकालनेके लिये जिस काष्ठमें बलदोंको जोडते हैं-उस काष्ठका नाम मेथीहै ॥ वसंत और शरद् ऋतुमें अन्न प्राशनके नक्षत्रोंमें नवान्नकर्म करना चाहिये अनु० ह० रे० ध० उ० ३ पुष्य शत० ज्ये० इनमें नाचगान करना श्रेष्ठ है और लग्नको बुध गुरु देखता होय ४ चोथे सौम्यग्रह होवे तो नाचगान श्रेष्ठ होय ॥ ७॥

द्वीशार्केंद्वदितीज्यवासवशिवाश्व्यंत्याग्निपाशींद्रभैः पूर्वाभिःशुभदाविसिंह भतनौनानापशूनांक्रिया ॥ वारेष्वर्कचतुष्कोत्तरहरित्वाष्ट्रेष्वमारिक्तयो रष्टम्यानहितोदितास्वभगभेनस्याद्भदोषःकिल ॥ ८ ॥

अथनानापशूनांकर्मवृत्तेनैकेनाह । द्वीशेति । द्वीशंविशाखा अर्कोहस्तः इंदुर्मृगः अदितिःपुनर्वसुः ईज्यःपुष्यः वासवोधनिष्ठा शिवःआर्द्रा अश्विनीप्रसिद्धा अंत्यंरेवती अग्निःकृत्तिका पाशीशततारका इंद्रोज्येष्ठा तैःपूर्वाभिस्तिसृभिः विसिंहभतनौ विगतःसिंहोयेभ्यस्तानिविसिंहानितानिचतानिभानिविसिंहभानिसिंहरहितराशयस्तेषातनुःलग्नंतास्मिन् नानापशूनांक्रियाशुभदाउदिता पशूनांक्रयविक्रयादिकर्म शुभदंप्रोक्तमित्यर्थः । अथोत्तरार्धेनवर्ज्यमाह । अर्कचतुष्कवारेषु रविचंद्रभौमबुधवारेषु कोत्तरहरित्वाष्ट्रेषु कःरोहिणी उत्तरास्तिस्रः आसांसमाहारःकोत्तरं हरिःश्रवणःत्वाष्ट्रंचित्रा एषु अमातिरिक्तयोः अमाअमावास्या रिक्ताचतुर्थीनवमीचतुर्दशीनामन्यतमा तयोः अष्टमी प्रसिद्धा तस्यांनानापशूनांक्रियाहितानउदिता । अपवादमाह । स्वभगभेसतिभदोषेन क्षत्रदोषः कचित्पशुकर्मणिनस्यात् लग्नबलंप्रागवत् । उक्तंच-" द्व्यादित्यद्विवसुद्वयांत्य केंद्रद्वीशैःक्रियादिगोः ॥ दर्शभूताष्टमीचित्राध्रुवकर्णैर्गमाद्यसत् ॥ सोमार्कवैधृतौपातेलग्ने पंचाननेबुधे । भद्रासंक्रांतिरिक्तासुपशुकर्मविवर्जयेत् । शुभग्रहोदयेशुद्धेनैधनेस्वर्क्षयोनिषु ॥ रक्षावृद्धिक्रियाशस्तापशूनांमुनिभिः स्मृता" इति॥ तथाचागमांतरे-"सोमेभौमेबुधे गावोनचाल्यास्तुरगाःशनौ " इति । अन्यच-" पूर्वात्रयामृतमयूखहुताशनेषुशक्राग्निवाजिवसुवारुणशांकरेषु ॥ एतेषुगोमहिषिदंतितुरंगमादिनानाप्रकारपशुजातिगतिःप्रशस्ता" इति ॥ ८ ॥

अब पशुओंका कर्म कहते हैं।

भा०-वि० ह० मृ० पुन० पुष्य ध० आर्द्रा अश्वि० रे० कृ० श० ज्ये० पू०३ इन नक्षत्रोंमें और सिंह विना किसी लग्नम पशुओंका लेना देना शुभ है ॥ चंद्र भौम बुध वारोंमें और रो० उ० ३ श्र० चि० इन नक्षत्रोंमें और ३० । ४ । ९ । १४ । ८ इन तिथियोंमें पशुओंको लेना देना अशुभ है और पशुओंकी स्वयोनि होयतो नक्षत्रदोष नहीं होय ॥ ८ ॥

द्व्यादित्यद्विवसुस्थिराश्विभमृदुस्वात्यर्कभैर्ज्ञत्रयाकारांह्वीज्यभृगूदयेद्वि
कमदेष्विंदौक्रियाश्वीहिता ॥ तत्राप्यर्कभतःक्रमात्तिथिमितैःपश्चात्रिभिः
साभिजिच्छस्तायान्नृसमातदुक्तभमुखैःकार्यापराभैर्बुधैः ॥ ९ ॥

अथाश्वकर्मवृत्तेनाह । द्व्यादित्येति । द्व्यादित्यंपुनर्वसुपुष्यौ द्विवसुधनिष्ठाशतता रके स्थिराणिप्रसिद्धानि अश्विनीप्रसिद्धा मृदूनिप्रसिद्धानिस्वातीप्रसिद्धा अर्कोहस्तः तैः ज्ञत्रयार्काराह्विज्ञत्रयंबुधगुरुशुक्राः अर्कःसूर्यः आरोभौमः एषामहः दिनं तस्मिन् ईज्यभृगूदये उदयेलग्नेईज्यभृगौइतीज्यभृगूदयम् तस्मिन् गुरुशुक्रयुते लग्ने इत्यर्थः । द्विकमदेषु इंदौ द्विद्वितीयं कंचतुर्थम् मदःसप्तमम् एषुचंद्रेसतीत्यर्थः । अश्वीक्रिया क्रय विक्रयादिकीहिताशुभकर्त्रीस्यात् । अथाश्वचक्रमाह । तत्रापीति । तत्रापि द्व्यादित्या दिषुनक्षत्रेषुसत्स्वपि अर्कभतःसूर्यनक्षत्रात्सकाशात् क्रमात्तिथिमितैर्नक्षत्रैः पश्चादुक्त मतस्त्रिभिर्नक्षत्रैः साभिजित्यथातथा अश्विनीक्रियाशस्ताशोभनास्यात् । एवंसामान्य तोश्वकर्मोक्त्वेदानींविशेषमाह । येति । याअश्वीक्रियानृसमामनुष्यसदृशासाक्रियातदुक्त भमुखैः कार्या तस्मैमनुष्यायउक्तानिभमुखानिनक्षत्रादीनितैःकार्येत्यर्थः । परायानृसमाना भवतिसाएभिःसामान्यैर्द्व्यादित्यादिभिर्बुधैः कार्येत्यर्थः ।लग्नबलंप्राग्वत् । तथाचनारदः- "विविष्णुचरभेक्षिप्रेस्थिरभेमृदुभेषुच ॥ वाजिकर्माखिलंसूर्यवारेकार्यंविशेषतः" इत्यादि । तथाचोक्तम्-" घृतान्नचणकक्षीरतृणमुद्रादिभक्षणे॥अन्नप्राशनवद्दक्षंस्नानंसौम्यग्रहोदये ॥ चौलोक्तक्षुरकर्मादौभेषजेभेषजोदितम् ॥ गर्भाधानोक्तमश्वानांमैथुनेत्ववलोकयेत् ॥ गृहारं भोदितकालेहयशालाविधीयते ॥ शिक्षाविद्योक्तकालेचभूषणंभूषणोदिते ॥ चर्मकर्मादिकं कार्यंजययोगेशुभोदये॥एवंखरोष्ट्रादिकार्यंपूर्वोह्लवाहनादिकम्" इति ॥ ९ ॥

अब अश्वके लेनेका मुहूर्त कहते हैं ।

भा०-पु० पुष्य ध० श० स्थिर अश्वि०मृदु स्वा० ह० इन नक्षत्रोंमें-बुध गुरु शुक्र भौम सूर्य वारोंमें-और लग्नमें १ गुरु शुक्र हो और २ । ४ । ७ चंद्रमा होतो घोडोंका देना लेना शुभ है ॥

अब अश्वचक्रको कहते हैं ।

उक्तनक्षत्रोंके होते हुए सूर्यनक्षत्रसे पन्द्रह १५ नक्षत्रोंमें और सूर्यके पृष्ठके ३ तीन नक्षत्रोंमें अश्वोंकी क्रिया श्रेष्ठ हो इसमें अभिजित्कोभी लेना ॥ और जो अश्विक्रिया मनुष्यसमान होय तो मनुष्यके लिये कहे हुए नक्षत्रोंमें करनी ॥ और नृसमान नहीं होतो सामान्यनक्षत्रोंमें करनी ॥ ९ ॥

भद्रासंक्रमपातवैधृतिसितेज्यार्कारषष्ठ्यादिषुश्राद्धाहेप्रतिपद्द्वयेपरिहरेद्धेतुं
विनाभ्यंजनम् ॥ मांगल्यंविजयोत्सवोब्दवदनंदीपावलिर्हेतवोभ्यंगस्यक्र
थितादितैलमनसन्निंयेद्धिनित्येऽखिलं... ॥ १० ॥

अथाभ्यंगनिषिद्धकालमाह । भद्रेति । भद्राप्रसिद्धा संक्रमःसंक्रांतिः पातोऽयती पातः वैधृतिःप्रसिद्धा सितःशुक्रवारः ईज्योगुरुवारः अर्कोरविवारः आरोभौमवासरः षष्ठ्यादयःसर्वास्तिथयः ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, ३० तासुश्राद्धाहःश्राद्धदिनं प्रतिपद्द्वयंप्रतिपद्द्वितीयेतस्मिन् हेतुंकारणंविनाअभ्यंजनमभ्यंगं परिहरेत्।कारणेसतिअवश्यंचरेदित्यर्थात्सिद्धम् । तथाचोक्तम्-"सप्तम्यांनस्पृशेत्तैलंनव म्यांप्रतिपत्तिथौ॥चतुर्दश्यामथाष्टम्यांषष्ठ्यांचैवविशेषतः" इति । ग्रंथांतरे-"चतुर्दश्य ष्टमीचैवपौर्णमास्यर्कसंक्रमः॥तैलस्नानंनकुर्वीतसुतवंधुधनक्षयात्"इति । तथाचवृद्धमनुः- "दर्शेस्नानंनकुर्वीतमातापित्रोस्तुजीविनोः।नवम्यांचनचेत्तत्रनिमित्तांतरसंभवः ॥ प्रतिपद्य नपत्यःस्याद्द्वितीयायामपत्निकः॥दशम्यामधनःस्नानेसर्वंहंतित्रयोदशी"इति । रत्नमाला याम्-"रविस्तापंकांतिंवितरतिशशीभूमितनयोमृतिंलक्ष्मींचांद्रिःसुरपतिगुरुर्वित्तहरणम् ॥ विपत्तिंदैत्यानांगुरुरखिलभोगानुभवनंनृणांतैलाभ्यंगात्सपदिकुरुतेसूर्यतनये । " इति ॥ अथाभ्यंगहेतूनाह । मांगल्यंविवाहादि विजयोत्सवआश्विनशुक्लदशम्यांक्रियते अब्द वदनंसंवत्सरप्रतिपत् दीपावलिःप्रसिद्धा एतेभ्यंगस्यहेतवःकारणानि एषुनिषिद्धतिथ्यादा वपिअभ्यंगः कर्तव्यः।तथाचोक्तंव्यवहारसारे-"वत्सरादौवसंतादौसूतकांतेमहोत्सवे॥ दी पोत्सवचतुर्दश्यामभ्यंगनियमोनच"इति । तथाचोक्तंस्कांदेविजयादशमीविषयम्-"निषि द्धमपिकर्तव्यंतैलाभ्यंजनमादरात् " इति । अथाभ्यंगनिषिद्धापवादमाह। कथितादिति। नित्येह्निकथितादितैलमनसच्छुभंस्यात् । आदिग्रहणात्सार्षपसुगंधपुष्पवासितादितै लंगृह्यते । एवंकथितादितैलंनिंद्यदिनेपिशुभमित्यर्थः । उक्तंच-" सार्षपंगंधतैलंचयत्तैलं पुष्पवासितम्॥द्रव्यांतरयुतंवापिनदुष्यतिकदाचन ॥ सूर्यशुक्रारवारेषुनिषिद्धासुतिथि ष्वपि॥कर्त्तव्येयदिवास्नानेपक्वतैलंनदुष्यति ॥ रवौपुष्पंगुरौदूर्वाभौमवारेचमृत्तिका ॥भार्गं वेगोमयंक्षिप्त्वातैलस्नानंसुखावहम् " इति ॥ अथनित्याभ्यंगेविशेषमाह । नित्येखिल मिति।नित्येऽभ्यंगेअखिलंतैलंपक्वादिकमनसत्शुभंस्यात्।उक्तंच-"नित्यस्नानेचकर्तव्येति थिदोषोनविद्यते" इति ॥ १० ॥

अब अभ्यंगका निषिद्धकाल कहते हैं।

भा०-भद्रा संक्रांति व्यतिपात वैधृति शुक्र गुरु सूर्य भौम वारोंमें और १ । २ । ६ । ७ । ८।९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । ३० । इन तिथियोंमें श्राद्धदिनमें कारण विना भद्रादिकोंमें तैलादि मर्दन नहीं करना ॥

अब कारणोंको कहते हैं।

विवाहादिक-दशहरा-और संवत्सरकी प्रतिपदा दीपावली इतने अभ्यंगके कारण हैं, इन निषिद्ध तिथियोंमेंभी अभ्यंग करना शुभ है । और अग्निमें तपाएहुए तेलसे निन्द्यदिनमें भी अभ्यंग करना शुभ है ॥ [illegible]र नित्य अभ्यंगमें दोष नहीं है ॥ १० ॥

दिग्विश्वाद्रिदृगंकदर्शतिथिषुस्नानंनधात्रीफलैः श्रीकामोथबुधांबुपर्क्षपितृभाभ्यंगात्पतिघ्न्यंगना ॥ पुत्रीसोमदिनेप्रसूर्यमपितृत्वाष्ट्रेंदुमिश्रांबुपक्रव्यादेश्वरभेकुपुत्रहरिजेस्नायान्निशास्येपिन ॥ ११ ॥

अथप्रसंगेनतिलामलकस्नानेनिषिद्धतिथीनाह। दिगिति। दिक् दशमी विश्वेत्रयोदशी अद्रिः सप्तमी दृक् द्वितीया अंकोनवमी दर्शोअमावास्या एतासुतिथिषु श्रीकामः धात्रीफलैः आमलकीफलैः स्नानंनाचरेत्। तथाचोक्तम्-"यः करोतिदशम्यांचस्नानमामलकैः सह॥ पुत्रहानिर्भवेत्तस्यत्रयोदश्यांधनक्षयः॥अर्थपुत्रक्षयस्तस्यद्वितीयायांनसंशयः॥ अमायाचनवम्यांचसप्तम्यांचकुलक्षयः" इति॥ अथस्त्रीणांबुधादिषुअभ्यंगनिषेधमाह। बुधोबुधवारः अंबुपर्क्षंशततारका पितृभंमघा तेषुअभ्यंगस्तस्मात्अंगनास्त्रीपतिघ्नीस्यात्। उक्तंच-"स्नानंकुर्वीतयानार्यश्चंद्रेशतभिषग्गते॥ सप्तजन्मभवेत्तुस्ताविधवादुर्भगाध्रुवम्" इति। त्रिविक्रमशते-"स्नानंनारार्कशुक्रेज्यविष्टिसंक्रांतिपर्वसु॥ द्व्यष्टषड्दिक्त्रयोदश्यांस्त्रियस्तुनमघाबुधैः" इति॥ अथपुत्रवतः सोमवारेऽभ्यंगनिषेधमाह। पुत्रीति। पुत्रवान्सोमवारेनस्नायात्। उक्तंच-"पुत्रवान्स्वगृहेनित्यंनस्नायादुत्तरामुखः॥ सोमवारेतथाभ्यंगंवर्जयेत्सर्वथाबुधः" इति ॥ अथप्रसंगेनप्रसूतिकास्नानेनिषेधकालमाह। प्रसूरिति। यमो भरणी पितरोमघा त्वाष्ट्रंचित्रा इंद्रोज्येष्ठा मिश्रे कृत्तिकाविशाखे अंबुपःशततारा क्रव्यादोमूलम् ईश्वरभमार्द्रा एषांसमाहारस्तस्मिन्। कुपुत्रहरिजे कुत्सितःपुत्रःपुत्रभावोयस्यतत्कुपुत्रंतच्चतद्धरिजंचतस्मिन् यस्माल्लग्नात्पंचमस्थः पापग्रहो भवतितस्मिन्नित्यर्थः। निशास्यंरात्रिमुखंसायंकालस्तस्मिन् प्रसूतानस्नायात्। शेषंलग्नबलंप्राग्वत्। उक्तंच-"मघामूलविशाखार्द्राचित्रादितियमद्वये॥ ज्येष्ठासार्पजलेशर्क्षेनैवस्नायात्प्रसूतिका॥ शुभग्रहयुतेलग्नेपंचमेपापवर्जिते। परित्यज्यमहादोषान्सूतिकास्नानमाचरेत्"॥ ११॥

अब तिलोंसे और आमलोंसे स्नान करनेमें निषिद्ध तिथियोंको कहते हैं।

भा०-१०।१३।७।२।९।३०। तिथियोंमें लक्ष्मीकामवाला पुरुष आमलोंसे स्नान नहीं करे॥

अब स्त्रियोंके अभ्यंगका निषेध कहते हैं।

बुधवारमें और शतभिषा मघा नक्षत्रोंमें अभ्यंग करै तो स्त्री पतिघ्नी होय॥ और पुत्रवान्को सोमवारम अभ्यंग नहीं करना॥

अब प्रसूतिके स्नानमें निषेध कहते हैं।

भ० म० चि० ज्ये० कृ० वि० श० म० आर्द्रा इन नक्षत्रोंमें और लग्नसे पांचवें पापग्रह होय तौ और रात्रिमें प्रसूतिस्नान नहीं करै॥११॥

मंदारान्यदिनेमृदुध्रुवचराक्षिप्रैर्वलक्षेसुधायोगेभेषजमाचरेत्सुमृतिकेंद्रारि व्ययांगेभिषक् ॥ तद्वद्यादिहविध्रुवेंदुतनयप्रद्योतनेरोगिणेसृक्स्रावव्रण कर्मसूर्यकुजयोरह्नीहकेंद्रस्थयोः ॥ १२ ॥

अथौषधनिष्पादनमाह । मंदेति । मंदःशनिःआरोभौमः ताभ्यामन्येरविचंद्रबुधगुरुशुक्रास्तेषांदिनंतस्मिन् मृदुध्रुवचराक्षिप्रैर्नक्षत्रैः वलक्षेशुक्लपक्षेसुधायोगेअमृतयोगे ग्रंथांतरप्रसिद्धे ।सुमृतिकेंद्रारिव्ययांगेशोभनानिपापग्रहराहितानिमृतिकेंद्रारिव्ययानियस्यतत्सुमृतिकेंद्रारिव्ययंतच्चतत्अंगंचतस्मिन् भिषक्वैद्यः भेषजमाचरेत्कुर्यात् । शेषंलग्नबलं प्राग्वत्।अथौषधदानमाह। तादिति। तदौषधमिहानंतरोक्तेभादौदद्यात् । कथंभूतेइह विधुवेंदुतनयप्रद्योतनेध्रुवनक्षत्रबुधरविरहिते । अथरक्तस्रावव्रणयोर्विशेषमाह । असृक्स्रावोरक्तस्रावः व्रणःक्षतम् अनयोःकर्मसूर्यकुजयोरह्निदिवसेआचरेत् कयोःसतोः इहानयोः सूर्यकुजयोः केंद्रस्थयोःसतोः। तथाचोक्तम्-"मंदारवर्जितेवारेचरक्षिप्रमृदुध्रुवैः॥ सूर्यसौम्यैःकेंद्रगतैर्भेषजोत्पादनंहितम् ॥ रक्तस्रावंकुजेकुर्यात्तद्वोरायामथापिवा ॥ कुजेकेंद्रेऽथवामंदेरवौवाविखलेऽष्टमे ॥ व्रणक्रियाकुजेसूर्येकेंद्रगेताद्दिनेऽष्टमे ॥ शुद्धेषष्ठेचसक्रूरेचरलग्नेयुवस्त्वरे" इति ॥ १२ ॥

अब औषध बनानेका मुहूर्त कहते हैं ।

भा०-शनि भौम विना और वारोंमें । मृदु ध्रुव क्षिप्र नक्षत्रोंमें शुक्लपक्ष और अमृतयोगमें-८ । १ । ४ । ७ । १० । ६ । १२ इन स्थानोंमें पापग्रह न हों तो औषध करना श्रेष्ठ है ॥

अब औषध देनेका मुहूर्त कहते हैं ।

ध्रुव नक्षत्र और बुधवार विना पूर्वोक्त मुहूर्तमें औषध देना शुभ है ॥

अब रक्तस्रावका और व्रणके मुहूर्तको कहते हैं ।

सूर्य मंगलके दिनमें और सूर्य मंगल केंद्रमें होय तब रक्तस्राव याने फस्त खोलनेका और व्रणका कर्म शुभ है ॥ १२ ॥

याम्याहित्रयवायुमूलजलपोपांत्येंद्रहस्तांबुभे शांत्याजद्विपयोर्नृपैर्नवदिनैरन्यत्ररुग्णोविरुक् ॥ आदित्याद्यनिलध्रुवांत्यपितृभेशक्रेंदुवारेगदत्यक्स्नानमनिष्टमिष्टमशुभेभादौखलास्तास्थिरे ॥ १३ ॥

अथप्रसंगेनरोगमुक्तिदिवसानाहवृत्तार्द्धेन । याम्यमिति ॥ याम्यंभरणी अहित्रयमाश्लेषात्रयं वायुःस्वाती मूलंप्रसिद्धम् जलपःशततारका उपांत्यमुत्तराभाद्रपदा इंद्रोज्येष्ठा हस्तःप्रसिद्धः अंबुभंपूर्वाषाढा अस्मिन्नक्षत्रगणेरुग्णःरोगीशांत्यायथोक्तशां

तिकेन विरुक्ज्वरमुक्तो भवति । अजाद्विपयोः श्रवणविशाखयोः रुग्णः नृपैःषो डशभिर्दिनैःविरुक् स्यात् । अन्यत्र अन्येषु नक्षत्रेषुरुग्णो नवदिनैर्विरुक्भवति । एतज्ज्योतिषार्काभिप्रायं किंचिद्रत्नकोशाभिप्रायमुक्तम् । तत्रयेषु नक्षत्रेषुज्वरितस्य मृत्युरुक्तः येषु चकृच्छ्रेण बहुभिर्दिनैर्ज्वरमुक्तिरुक्ता तत्फलमत्र शांत्या विरुगित्युक्तम् । क्वचिदन्यथाफलदर्शनात् । तथा येषु येषु नक्षत्रेषु सप्तभिरेकादशभिर्दिनैर्ज्वरनिर्मोचनमुक्तं तत्फलमत्र मध्यमत्वेन नवदिनैर्विरुगित्युक्तम् । ग्रंथलाघवाय स्वल्पांतरत्वात् । तथाचज्योतिषार्के-"सप्ताहमृतिनंदाद्रिरुद्रमृत्युनगाद्रिभिः ॥ कृच्छ्रेमृत्युर्मृतीशैश्चकृच्छ्रेशव्यसुतानृपैः" इत्यादि ॥ अथोत्तरार्द्धेनरोगमुक्तिस्नानमाह । आदित्येति । आदित्यंपुनर्वसुः अहिराश्लेषा अनिलःस्वाती ध्रुवाणिपूर्वोक्तानि अंत्यं रेवती पितृभंमघा अस्मिन्नक्षत्रगणे शुक्रेंदुवारेशुक्रसोमवारेगदत्यक्तस्नानंरोगमुक्तस्नानमनिष्टंस्यात् । तर्हिकुत्रकर्तव्यमित्यतआह । अशुभेभादौइष्टंशुभंस्यात् । कस्मिन्सति खलास्तस्थिरेसति खलः पापग्रहः आस्तेयस्यतत्तथातच्चतत्स्थिरंचतस्मिन् स्थिरलग्नेपापे सप्तमेसतीत्यर्थः । तथाचोक्तम्-" वैधृतौचव्यतीपातेभद्रायां धिष्ण्यसंक्रमे ॥ रोगमुक्तोनरस्नायात्कुवारक्षतिथिष्वपि ॥ द्यूनंपापयुतंशस्तंदशमंचशुभान्वितम् ॥ सौम्यक्रूरयुतंरंध्रंरोगस्नानेरिभंतथा " इति ॥ चंद्रबलंसर्वत्रयोज्यम् । कुतिथिभादौसदित्यनेनचंद्रादिबलविषयेमोहोमाभूदित्यतश्चंद्रबलंसूचितम् । यतः ग्रंथादौगर्भाधानेसदाइत्युक्तं तत्सर्वकर्मसुज्ञेयमितिसर्वग्रंथकारसंमतम् । तथाचोक्तंसंहितायांस्पष्टम्-" स्नायाद्रोगविमुक्तस्तुशुभयोश्चंद्रतारयोः " इति ॥ १३ ॥

भा०-भ० अ० म० पू०फा० स्वा० मू० शत० उ०भा० ज्ये० ह० पू०भा० इन नक्षत्रोंमें ज्वर होय तो शांति करनेसे ज्वर छूटै ॥ श्र० वि० इनमें ज्वर होय तो सोलह दिनोंमें ज्वर छूटै ॥ और अन्यनक्षत्रोंमें ज्वर होय तो नवदिनतक ज्वर रहै ॥

अब रोग छूटनेके पीछे स्नानका मुहूर्त कहते हैं।

पुन० आश्लेषा स्वाती ध्रुव रेवती मघा इन नक्षत्रोंमें शुक्र और सोमवारमें रोगमुक्तके स्नानका निषेध है ॥ और अशुभनक्षत्रमें स्नान करना श्रेष्ठ है ॥ स्थिर लग्न हो और पापग्रह सातवें हों तो रोगस्नान शुभ है ॥ १३ ॥

द्रव्यंसंव्यवहारतोलघुचरैर्योज्यंचरांगेबुधैर्धर्माष्टात्मजगेथतस्यहरणेहस्तो
रविज्ञः कुजः ॥ संक्रांतिर्भरणीत्रिपुष्करयमौकुंभांत्ययोश्चंद्रमावृद्धि-
श्चेतिशुभाविदूनइहयत्कुर्याद्दणंतत्स्थिरम् ॥ १४ ॥

अथव्यवहारद्रव्यंवृत्तेनैकेनाह । द्रव्यमिति द्रव्यंसुवर्णादि संव्यवहारतःकुसीदव्यवहारेण लघुचरैर्नक्षत्रैर्योज्यं देयमित्यर्थः । [illegible] चरांगेचरलग्ने । कस्मिन्सति बुधेधर्माष्टा

त्मजगेसाति धर्मोनवमम् अष्टमं॰ आत्मजः पंचमम् एष्वन्यतमस्थानगतेसतीत्यर्थः। अन्यत्पूर्वोक्तंज्ञेयम् अथानंतरंतस्यप्रयुक्तस्यहरणंपुनर्ग्रहणंतस्मिन्विषये । हस्तोनक्षत्रं रविःरविवारः ज्ञोबुधवारः कुजोभौमवारः संक्रांतिःसूर्यसंक्रमणदिनं भरणीप्रसिद्धा त्रिपुष्करोयोगः यमोयमलयोगः त्रिपुष्करयमलयोगौग्रंथांतरेप्रसिद्धौ । रत्नमालायाम्- "विषमचरणंधिष्ण्यंभद्रातिथिर्यदिसंस्पृशेत्सुरगुरुशनिक्ष्मापुत्राणांकथंचनवासरे ॥ मुनिभिरुदितः सोयंयोगस्त्रिपुष्करसंज्ञकः" इत्यादि ॥ कुंभांत्ययोश्चंद्रमाः धनिष्ठापंचकम् वृद्धिर्वृद्धियोगोपिशुभः हस्तादयोत्रस्वकीयद्रव्यग्रहणेशुभाः विदूनेबुधदिनंविना इहहस्तादौयद्दणंकुर्यात्तत्स्थिरंस्यात् । तथाचोक्तम् ॥"चरैः क्षिप्रैश्चरेलग्नेवधेधर्मसुताष्टमे ॥ व्यवहारंविनाद्रव्यमयोगोमुनिभिः स्मृतः ॥ भरण्यांसंग्रहंकुर्यात्पंचकेज्ञेत्रिपुष्करे ॥ ऋणकर्मचरैः क्षिप्रैऋणच्छेदः कुजेहितः ॥ पंचकेपंचगुणितंत्रिगुणंचत्रिपुष्करे ॥ यमलेद्विगुणंप्रोक्तंहानिवृद्ध्यादिकंबुधैः ॥ ऋणंभौमेनकुर्वीतनदेयंबुधवासरे ॥ ऋणच्छेदं कुजेकुर्यात्संचयंसोमनंदने ॥ हस्तार्कवारेसंक्रांतौयद्दणंस्यात्कुलेषुतत्॥वृद्धियोगेतथाज्ञेयमृणच्छेदंतुकारयेत् " इति ॥ १४ ॥

भा॰—लघुचरनक्षत्र और चर लग्नमें व्याज लेके द्रव्यको देना शुभ है ॥ और बुध ९ । ८ । ५ इन स्थानोंमें हो तो द्रव्य देना शुभ है ॥

अब उगाहनेका मुहूर्त कहते हैं।

हस्त सूर्य बुध भौम संक्रांति भरणी त्रिपुष्कर और यमयोग यह दो योग और ग्रंथोंमें प्रसिद्ध हैं—और पंचक—वृद्धियोग ये हस्तादिक ऋणके उगाहनेमें पाछे द्रव्य लेणेमें शुभ हैं ॥ और बुधवार विना इन हस्तादिकोंमें ऋण करै तो यह ऋण स्थिर होय ॥ १४ ॥

तीक्ष्णोग्रध्रुवमिश्रवायुषुधनंनष्टादिकंनैतिकाद्भेऽब्ध्यासेत्रिखशेषयोर्ननतमे- त्यंत्यांबुशुद्धौक्षिपेत् ॥ विद्यांप्रोक्तवदिष्टदेवतिथिभेथद्वीशमूलध्रुवैर्मृद्व- श्वीज्यकरांबुपैःसुजलखाब्जांगेतरून्रोपयेत् ॥ १५ ॥

अथतीक्ष्णादिषु नष्टादिद्रव्यस्यप्राप्तिंतथाद्रव्यनिक्षेपंवृत्तार्द्धेनाह । तीक्ष्णेति । तीक्ष्णोग्रध्रुवमिश्राणिपूर्वोक्तानि वायुःस्वाती एषुनष्टादिकंधनंनष्टप्रयुक्तविनिक्षिप्तादिकंसुवर्णादिकंद्रव्यंनैति । तथार्कात्रोहिणीनक्षत्रात् भेइष्टनक्षत्रेऽब्ध्याप्तेचतुर्भक्तेसतित्रिखशेषयोः गतंनएति । अथद्रव्यनिक्षेपमाह । अंत्यांबुशुद्धौक्षिपेत् धनमित्यनुषंगः अंत्यं द्वादशम् अंबुचतुर्थम् अनयोः शुद्धिः पापराहित्यम् तस्यांसत्यांक्षिपेत् निक्षिपेदित्यर्थः। तथाचोक्तम्-"साधारणोग्रतीक्ष्णेषुस्वात्यांद्रव्यंनलभ्यते ॥ दत्तंप्रयुक्तंनिक्षिप्तंनष्टमित्याहनारदः " ॥ अथनृसिंहादिमंत्रविद्यासाधनमुहूर्त्तंतथावृक्षारोपणमुहूर्त्तमुत्तरार्द्धेनाह । विद्यामिति । विद्यांमंत्रविद्यां, [illegible]वत्वेदविद्योक्तभादौ विद्यामौंज्युक्तभादौ

इत्याद्युक्तेः।तथास्वदेवतिथिभेस्वेष्टदेवतिथिनक्षत्रेसाधयेत्। गुरुमुखात्गृह्णीयादित्यर्थः। तत्रआगमोक्तमंत्रग्रहणेअनध्यायदोषोनास्ति । तत्तुस्वदेवतिथिभेइत्यनेनैवपदेनपरिहृतम्। तथाचोक्तम्-"मृदुध्रुवचरक्षिप्रैर्वाराकौंधर्मसत्क्रिया ॥ कार्याविद्योक्तभैर्दीक्षास्वदेवतिथिभेषुच" इति ॥ अथवृक्षारोपणमाह। द्वीशंविशाखा मूलंप्रसिद्धम् ध्रुवमृदूनि पूर्वोक्तानि अश्विनीप्रसिद्धा इज्यःपुष्यः करोहस्तः अंबुपःशततारा एभिर्नक्षत्रैः तरून्पादपान्रोपयेत्। कस्मिन्सुजलखाब्जांगेऽब्जःअब्जांगम् अंगंलग्नंतस्मिन्चब्जः जलचरराशिश्चंद्रोवातदब्जांगमुच्यते । जलंचखंचजलखे शोभनेजलखेयस्यतत्सुजलखं तच्चतत्अब्जांगंचसुजलखाब्जांगंतस्मिन् शोभनेपापग्रहरहिते जलखेचतुर्थदशमेयस्याब्जांगस्यतस्मिन्नित्यर्थः। शेषंपूर्ववत् ॥ १५ ॥

अब नष्टद्रव्यकी प्राप्तिका और द्रव्यनिक्षेपका मुहूर्त कहते हैं।

भा०-तीक्ष्ण-उग्र-ध्रुव-मिश्र-स्वा० इन नक्षत्रोंमें खोया द्रव्य नहीं मिले ॥ और रोहिणिनक्षत्रसे दिननक्षत्रतक गिनके ४ चारका भाग देनेसे शेष २। १० रहै तो गया द्रव्य नहीं मिले ४। १२ चोथे और बारहवें स्थानमें कोई ग्रह नहीं होतो द्रव्यका धरोहररखना शुभ है।मौंजीके मुहूर्तमें इष्टदेवकी तिथिनक्षत्रादिकोंमें गुरुसे विद्या ग्रहण करनी ॥

अब वृक्ष लगानेका मुहूर्त कहते हैं।

वि० मू० मृदु ध्रुव अश्वि० पुष्य० ह० श० इन नक्षत्रोंमें और ४। १० यहां शुभ ग्रह होतो और लग्नमें जलचर राशि हो वा चंद्रमा हो तो वृक्ष लगाना शुभहै ॥ १५ ॥

उद्वाहर्क्षहरित्रयादितिहयेज्यर्क्षैस्तडागादयोज्ञेज्याब्जैस्तनुगैः सितेदशमगेसिद्धयंतिसद्वासरे॥ राजेक्षाश्रवणत्रयध्रुवमृदुक्षिप्रैःस्वकेंद्रायगैःसौम्यैः शांतिकपौष्टिकेसचरभैरेतैःसुधर्मोदये ॥ १६ ॥

अथवापीकूपादीन्वृत्तार्द्धेनाह । उद्वाहेति । उद्वाहर्क्षाण्येकादशसंख्यानिपूर्वोक्तानि हरित्रयंश्रवणत्रयं अदितिःपुनर्वसुः हयोऽश्विनी इज्यःपुष्यः एभिस्तडागादयोजलाशयाःसिद्धयंति । कैःज्ञेज्याब्जैस्तनुगैःज्ञोबुधः इज्योगुरुः अब्जश्चंद्रःजलचरराशिश्च एतैस्तनुगैःलग्नगतैः। कस्मिन्सति सितेदशमगेसतिशुक्रे दशमगेसति। क सद्वासरे सद्वासरेइत्यर्थः । तथाचोक्तम्-" चित्रास्वातिपुनर्वसूमृगशिरोमूलाश्विनीरोहिणीहस्ताः पुष्यधनिष्ठकंशतभिषगुमित्रोत्तरारेवती ॥ एतेषुश्रवणान्वितेषुमकरेलग्नेचकुंभेझषेवापीकूपजलाशयादिखननंशस्तंप्रशस्तेदिने" ॥ अन्यच्चोक्तम्-"सर्वतोयाशयारंभःकर्तव्यो विबलैःखगैः ॥ लग्नस्थेइंथवाजीवलग्नभंब्देस्थितेखगे" ॥ इति। अथोत्तरार्द्धेनराजदर्शनशांतिकपौष्टिकंचाह । राजेक्षेति । श्रवणत्रयध्रुवमृदुक्षिप्रैर्नक्षत्रैःराजेक्षाराजदर्शनंकार्यम्। सुगमम्।पुनःकैःसौम्यग्रहैर्द्विकेंद्रायगैः २, १, ४, ७, १०, ११ लग्नात् द्वि २ केंद्रा १,

४, ७, १०, य ११ गैःशुभग्रहैरित्यर्थः । शेषंप्रागवत् । शांतिकपौष्टिकेआह । शांतिकपौष्टिकेएतैरेवनक्षत्रैःश्रवणत्रयादिभिर्विधेये । कथंभूतैरेभिः सचरभैः चरनक्षत्रसहितैः । कस्मिन्सति सुधर्मोदये शोभनःपापरहितःधर्मोनवमंयस्यससुधर्मः सचासावुदयश्चस तथा उदयोलग्नंतस्मिन्नित्यर्थः । शेषंपूर्ववत् ॥ १६ ॥

अब कूप वापीका मुहूर्त कहते हैं ।

भा०-विवाहके नक्षत्रोंमें और श्र० ध० श० पुन० अश्वि० पुष्य० इन नक्षत्रोंमें बुध गुरु वा चंद्र अथवा जलराशि लग्नमें हो-और शुक्र १० दशवें स्थानमें हो-और शुभ ग्रहका वार होयं तब जलाशयका बनवाना शुभ हो ॥

अब राजासे मिलने और शांतिकपौष्टिकका मुहूर्त कहते हैं ।

श्र० कृ० ध० श० ध्रुव मृदु क्षिप्र इन नक्षत्रोंमें राजदर्शन श्रेष्ठ है ॥ परंतु लग्नसे १ । ४ । ७ । १० । ११ । २ शुभ ग्रह हो तो शुभ हो और श्र० ध० श० मृदु ध्रुव क्षिप्र चर इन नक्षत्रोंमें और नवमें ९ पापग्रह नहीं हो तो शांतिक पौष्टिक कर्म शुभ हो ॥ १६ ॥

दिव्यंनैवमलिम्लुचेविधुसितेज्यास्तेरवावष्टमेमंदाराह्निखलोदयेस्थिरतनौ
कुर्यात्कृतेदोन्यथा ॥ श्रीशैलग्रहणायनेषुविषुवेसंकीर्णजातावुपाकृत्यु
त्सर्गवधूप्रवेशनगयागोदासुनित्याब्दिके ॥ १७ ॥

अथवृत्तार्द्धेनदिव्यमाह। दिव्यमिति । मलिम्लुचेमासे विधुसिते ज्यास्ते विधुश्चंद्रः सितः शुक्रः ईज्योगुरुस्तेषामस्ते विधोरस्तःकृष्णपक्षेभवति । रवावष्टमेगोचरेणसूर्येष्टमे मंदाराह्निशनिभौमदिने खलोदयेपापराश्युदये यद्वा उदयेखलःखलोदयस्तस्मिन्स्थिरलग्ने दिव्यंनैवकुर्यात् । अत्रदिव्ये कृतेसति अदोदिव्यमन्यथाविपरीतंस्यात् । असत्यवादिनोजयकारिभवतीत्यर्थः । अर्थादन्यत्रकर्तव्यमितिसिद्धम् । लग्नबलंप्रागवत् । अथ गुरुशुक्रयोर्मौढ्यदोषःकुत्रकुत्रनास्तीतिवृत्तार्द्धेनाह । श्रीशैलःप्रसिद्धः यत्रमल्लिकार्जुनाभिधानंलिंगमस्ति।ग्रहणंसूर्यचंद्रयोः अयनेदक्षिणोत्तरे । विषुवंमेषतुलासंक्रमः संकीर्णजातिर्हीनजातिः उपाकृतिरुपाकर्म उत्सर्गश्छंदसामुत्सर्गःवधूप्रवेशनंप्रसिद्धम् । गयाप्रसिद्धा गोदागोदावरी नित्याब्दिकं प्रतिवर्षेयत्क्रियते यथानवरात्रम् ॥ १७ ॥

अब दिव्यका मुहूर्त कहते हैं ।

भा०-मलमासमें-चंद्रमा गुरु शुक्रके अस्तमें-और गोचरसे सूर्य ८ आठवाँ हो शनि और भौमके दिन पापराशिके उदयमें स्थिर लग्नमें दिव्य शपथ न करना और करेतो विपरीत होय जिसमें झूठ बोलनेवाला जीते ॥ और श्रीशैलमें-ग्रहणमें-दक्षिणायन तथा उत्तरायणमें-और १ । ७ मेष तुला संक्रांतिमें-हीनजातिमें-उपाकर्ममें-उत्सर्गमें-वधूप्रवेशमें-गयामें-गोदावरीमें-और नित्यादिककर्ममें जैसे नवरात्र आदिमें ॥ १७ ॥

ईशानाहिबलौहरेःशयनपर्यावर्तनेनैत्यकेयानेजीर्णगृहेवरोहमदनारोपेपवि
त्रार्पणे ॥ चातुर्मास्यविधौनजीवसितयोर्मूढत्वदोषोष्टकासूत्साहांबरधारणे
षुगदितोगर्भादिसप्तस्वपि ॥ १८ ॥

ईशानेति । ईशानाहिबलिः ईशानबलिःप्रसिद्धः अहिबलिःसर्पबलिःहरेःशयनपर्यावर्तनविष्णोःशयनमाषाढशुक्लद्वादश्यांभवति। पर्यावर्तनं भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां भवति।नैत्यकंयानंनित्यगमनं जीर्णगृहंप्रसिद्धम्। अवरोहःदेवानांदोलारोहःपूजाविशेषःदमनारोपश्चैत्र्यांपवित्रार्पणंश्रावण्यां चातुर्मास्यविधौ चातुर्मास्यव्रते अष्टकाःपर्वणियात्रक्षनाम्नांमासानांकृष्णाष्टम्योष्टकाःमार्गपौषमाघफाल्गुनानांकृष्णाष्टम्यइत्यर्थः । उत्साहाःपुत्रोत्पत्त्यादयः अंशुकधारणंवस्त्रधारणम् एषुजीवसितयोर्गुरुशुक्रयोर्मूढत्वदोषोनास्तीत्यर्थः। नकेवलमेषु गर्भादिसप्तस्वपिगर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतेषुसप्तसुसंस्कारेषुमूढत्वदोषोनगदितः गर्भाद्यन्नाशनांतेष्वित्यत्रश्लोकेयद्यप्युक्तं तथाप्यत्रप्रसंगाद्युक्तम्।तथाचगगः-"नित्ययानेगृहेजीर्णेप्राशनेपरिजीर्णके॥ वधूप्रवेशमांगल्येनमौढ्यंगुरुशुक्रयोः" ॥ भृगुः-"उपाकर्मोपसर्जनंपवित्रदमनार्पणम् ॥ अवरोहः सहेमंतःसर्पाणांबलिरष्टकाः॥ ईशानस्यबलिर्विष्णोःशयनंपरिवर्तनम् ॥ कुर्याच्छुक्रगुरोर्मौढ्येपीतीतिसुविनिश्चयात्" ॥ धर्मप्रदीपे-"गोदावर्यांगयायांचश्रीशैलेग्रहणद्वये ॥ अयनेविषुवेचैवचातुर्मास्यव्रतेषुच । उत्सवेषुचसर्वेषुसीमंतऋतुकर्मणि ॥ सुरासुरेज्ययोश्चैवमौढ्यदोषोनविद्यते" ॥ कालनिर्णये-"नष्टेशुक्रेतथाजीवेसिंहस्थेचबृहस्पतौ ॥ कार्यश्चैवंस्वदेव्यर्चाप्रत्यब्दंकुलधर्मतः" ॥ मत्स्यपुराणे-"मौढ्योपिचप्रकर्तव्यामिश्रजातिक्रियाःशुभाः ॥ सुरेज्यशुक्रयोर्वर्णाक्रियाश्चौलादिकानच" इति ॥ १८ ॥

भा०-और ईशानबलिमे-सर्पबलिमें-हरिशयनमें-हरिशयनसंज्ञक आषाढशुक्ल १२ द्वादशीमें ॥ पर्यावर्तनसंज्ञकभाद्रपदशुक्ल ११ एकादशीम ॥ नित्ययात्रामें-जीर्णघरमें-देवताओंके दोलारोहमें-दमनारोपणमें-पवित्रार्पणमें-चातुर्मास्य व्रतमें-मार्गशीर्ष, पौष, माघ और फाल्गुन महीनोंकी कृष्णपक्षकी अष्टमीमें-उत्सवमें-वस्त्रधारणमें-तथा श्रीशैलादिकोंमें गुरु और शुक्रके अस्तका दोष नहीं होय ॥ उसीप्रकार गर्भाधानादि सप्त ७ संस्कारोंमेंभी गुरु शुक्रके अस्तका दोष नहीं हो ॥ १८ ॥

शुक्रेज्यास्तमयेऽधिकक्षयजनुर्मासेषुजन्मर्क्षकेनापूर्वामरतीर्थदर्शनमिया
द्गोदागयाभ्यामृते ॥ एष्वाषाढसहस्यविष्णुशयनेष्वप्यंतकर्मत्यजेयद्वर्षा
धिकलंबितंभवतितद्गोदागयातोन्यतः ॥ १९ ॥

अथतीर्थयात्रानिषेधंप्रेतकर्मनिषेधं च सापवादंवृत्तेनैकेनाह। शुक्रेति । शुक्रेज्ययोः अस्तसमये अधिकः अधिमासः क्षयःक्षयमासः जनुर्मासोजन्ममासः तेषु जन्मर्क्षक

जन्मनक्षत्रे अपूर्वप्रथमं तीर्थामरदर्शनंतन्निमित्तं नइयान्नगच्छेत् । काभ्यामृते गोदागया भ्यामृते गोदागययोर्दर्शनंसदैवकुर्यादित्यर्थः । प्रेतकर्मनिषेधमाह । एष्विति।एषु गुरुशु क्रास्तादिषु आषाढःप्र०सहस्यःपौषः विष्णुशयनेष्वपियद्वर्षाधिकलंबितंप्रेतकर्मभवतित त्यजेत्।गोदागयातोन्यतः गोदागययोःसदैवकार्यम्।आषाढशुक्लद्वादश्यादि कार्तिकशुक्ल द्वादशीपर्यंतंविष्णुशयनम् । तथाचोक्तम्–"बाल्येवायदिवावृद्धे शुक्रे चास्तमुपागते ॥ मलमासइवैतानिवर्जयेद्देवदर्शनम्" ॥ व्यासः–"अधिमासेचजन्मर्क्षेनष्टयोर्गुरुशुक्रयोः ॥ तीर्थयात्रानकर्तव्यागयांगोदावरींविना ॥ मलमासेप्यनावृत्तंतीर्थस्नानंविवर्जयेत् ॥ अनादिदेवतांद्रष्टुंशुचिःस्यान्नष्टभार्गवे" ॥ तीर्थखंडे–"गुरुशुक्रास्तादिदोषःप्रोक्तोय स्तीर्थयायिनाम् ॥ अपूर्वयायिनामेषनत्वसौपूर्वगामिनाम्" ॥ पितृखंडे–"शुक्रस्या– स्तमनेचैवदेवेज्यस्यतथैवच ॥ प्रेतकार्यंप्रदुष्येतप्रथमंवत्सरंविना" ॥ मांडव्यः– "मलिनेजन्ममासेवामौढ्येवागुरुशुक्रयोः ॥ तीर्थयात्रानकर्तव्यागयांगोदावरींविना" ॥ गरुडपुराणे–"नकुर्याद्गुरुशुक्रास्तेपुष्येस्वापेमलिम्लुचे । विलंबितंप्रेतकार्यंगयांगो दावरींविना" ॥ मेधातिथिः–"अस्तंगतेगुरौशुक्रेपुष्याषाढाधिमासके ॥ प्रेतकार्यं नकुर्वीतगयांगोदावरींविना"॥ प्रेतमंजर्याम्–"प्रेतकार्याणिसर्वाणिव्रतस्नानजपादिकम् ॥ वर्ज्यंशुक्रेज्ययोरस्तेगयांगोदावरींविना"इति ॥ १९ ॥

अब तीर्थयात्राका और प्रेतकर्मका सापवादनिषेध कहते हैं।

भा०–गुरुशुक्रके अस्तमें– अधिकमासम– क्षयमासमें– जन्ममासमें– जन्मनक्षत्रमें। प्रथम यात्रा और प्रथम देवदर्शनको नहीं करना ॥ परंतु गोदावरी और गयामें दोष नहीं है और प्रथम कहेहुएमें आषाढ, पौष और विष्णुशयनमें वर्ष निकलनेके पीछे प्रेतकर्म नहीं करना चाहिये ॥ परंतु गोदा या गयामें करै तो दोष नहीं है ॥ १९ ॥

इति मार्तण्डदर्शिन्यां मिश्रप्रकरणम् ॥

पर्वाग्रादियुगष्टमीतितिथयोमध्वादिपक्षद्वयेऽनध्यायाश्चरसंक्रमा अथम धौवह्निश्चशुक्रेयमः ॥ राधेऽग्निस्त्वसितोयमःशुचिदृगाशार्काश्वयोदश्य थोमार्गेकृष्णनगग्रहाविषदृगंकाशाश्रयःकीर्तिताः ॥ १ ॥

अथानंतरंशांतिप्रकरणमारभ्यते । छिद्राण्येतानिविप्राणांयेऽनध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ "छिद्रेभ्यः स्रवतिब्रह्मब्राह्मणेनतदर्जितम् ॥ तत्कालेतस्यरक्षांसिश्रियंब्रह्मयशोबलम् । सर्वमादायगच्छंतिवर्जयंतीप्सितंफलम्" इत्यनध्यायेपठनादौप्रसंगात्मौंज्यादिनिषेधाच्चवृत्त द्वयेनानध्यायानाह । पर्वेति । पर्वअमापूर्णिमा । किंलक्षणंपर्व अग्रादियुक् अग्रंप्रतिप त्आदिश्चतुर्दशीताभ्यांयुक्युक्तम् । अष्टमीमरिद्धा इतितिथयश्चतस्रस्तिथयः मध्वादिप क्षद्वये मधुश्चैत्रः तदादिषुमासेषुपक्षद्वयंशुक्लकृष्णाख्यंतस्मिन्अनध्यायाः स्युः कीर्तिताः

कथिताः बुधैरित्यध्याहारः । अथान्यानाह । चरसंक्रमाः चरराशिसंक्रांतयः मेष कर्कतुलामकरसंक्रांतयइत्यर्थः । मधुश्चैत्रस्तस्मिन्वह्निः वह्निसंख्याकस्तिथिस्तृतीयेत्यर्थः । शुक्रेमासेज्येष्ठमासे यमःद्वितीया । यत्रप्रकरणेशुक्लकृष्णपक्षनिर्देशोनदृश्यतेतत्रशुक्लपक्षजस्तिथिर्ज्ञेयः । राधेवैशाखेऽग्निस्तृतीयाशुक्ले तु पुनः असितःकृष्णो यमः द्वितीया शुचिदृगाशार्काः शुचिराषाढः तस्य दृक्द्वितीया आशादशमी अर्कोद्वादशी त्रयोदश्यपि आषाढशुक्लद्वितीयादशमीद्वादशीत्रयोदशीत्यर्थः । अथमार्गेमार्गशीर्षे कृष्णनगग्रहौकृष्णसप्तमीनवम्यौ इषदृगंकाशाग्नयः इषः आश्विनः तस्य दृक् द्वितीया अंकोनवमी आशादशमी अग्निस्तृतीया आश्विनशुक्लद्वितीयानवमी दशमी तृतयेत्यर्थः ॥ १ ॥

अब शांतिप्रकरणमें प्रथम अनध्यायोंको कहते हैं ।

भा०–१४।३०।१५।१।८ इन तिथियोंमें–चैत्रादिमासोंके शुक्ल और कृष्णपक्षमें–और १।७।४।१० इन संक्रांतियोंमें–चैत्र शुक्ल ३ तृतीया–ज्येष्ठ शुक्ल २ द्वितीया । वैशाख शु० ३ तृतीया कृष्ण२ द्वितीयोंमें–और आषाढ शुक्लपक्षकी २।१०।१२।१३। तिथियोंमें–और मार्गशीर्ष कृष्ण ७।९ इन तिथियोंमें–और आश्विन मासके शुक्लपक्षकी २।९।१०।३ इन तिथियोंमें अनध्याय होतेहैं ॥ जहां शुक्ल कृष्णका निर्देश नहीं है वहां शुक्लपक्ष लेना चाहिये ॥ १ ॥

पौषेशस्त्वसितादृगंकमुनयोंत्येकृष्णखेटाद्रिदृङ्माघेर्काब्धिदृगद्रयस्त्वसित
जाबाह्वंकपृथ्वीधराः ॥ ऊर्जेद्व्यंकरवीश्वराअसितजादृग्विश्वसूर्योनभस्ये
ऽग्निःकृष्णदृगद्रिविश्वनवमीपैत्रंयमोन्यःश्रवाः ॥ २ ॥

पौषेति । पौषेशः पौषस्यईशः एकादशीशुक्ला तु पुनः असिताकृष्णा दृगंकमुनयः द्वितीयानवमीसप्तम्यः अंत्येफाल्गुने कृष्णखेटाद्रिदृक् खेटोनवमी अद्रिःसप्तमी दृक् द्वितीया एषांसमाहारोखेटाद्रिदृक् कृष्णंचततत्खेटाद्रिदृक्चतथा कृष्णनवमीसप्तमीद्वितीयाइत्यर्थः । माघेर्काब्धिदृगद्रयः अर्कोद्वादशी अब्धिश्चतुर्थी दृक्द्वितीया अद्रिःसप्तमी एतेशुक्लाः । तुपुनः असितजाबाह्वंकपृथ्वीधराः असितजाः कृष्णपक्षजाः बाह्वंकपृथ्वीधराः बाहुर्द्वितीया अंकोनवमी पृथ्वीधरः सप्तमी ऊर्जेकार्तिकेद्व्यंकरवीश्वराः द्विद्वितीया अंकोनवमी रविर्द्वादशी ईश्वरएकादशी एतेशुक्लाः तु पुनः असितजाः कृष्णपक्षजाः दृग्विश्वसूर्याः दृक्द्वितीया विश्वेत्रयोदशी सूर्योद्वादशी नभस्येभाद्रपदे अग्निस्तृतीया शुक्ला कृष्णदृगद्रिविश्वनवमी दृक्द्वितीया अद्रिःसप्तमी विश्वेत्रयोदशी नवमी पैत्रंमघा यमोभरणी अन्यःशुक्लः श्रवाः श्रवणः भाद्रपदशुक्लश्रवणइत्यर्थः ॥ २ ॥

भा०-पौष शुक्ल ११ एकादशी-पौषकृष्ण २ । ९ । ७ ॥ फाल्गुन कृष्ण ९ । ७ । २ । माघशुक्ल १२ । ४ । २ । माघकृष्ण २ । ९ । ७ ॥ कार्तिक शुक्ल २ । ९ । १२ । ११ । कार्तिक कृष्ण २ । १३ । १२ । भाद्रपद शुक्ल २ भाद्रकृष्ण २ । ७ । १३ । ९ और मघा-भरणी-भाद्रपद शुक्ल श्रवण इतने अनध्याय हैं ॥ २ ॥

योनध्यायतिथिःसपूर्वदिवसेस्तात्प्राङ्मुहूर्तोन्मितोन्यस्मिन्वोदयसक्षणत्र यगतोब्रह्नेहनैवाभ्यसेत् ॥ पर्वाग्रादियुगष्टमीतिचतिर्थीस्त्यक्त्वेषुशास्त्रस्मृती वेदांगानिसमभ्यसेचनिखिलेषूक्तंपठेन्नैत्यकम् ॥ ३ ॥

अथैषांनिर्णयंवृत्तेनैकेनाह । यइति । यःकश्चिदनध्यायतिथिः सपूर्वदिवसेऽस्तात्सूर्यास्तात्प्राक्मुहूर्त्तोन्मितः स्यात् । अत्रपूर्वदिवसेब्रह्मवेदंनोपठेत् । वाइत्यथवा अन्यस्मिन्दिवसेपरदिवसेक्षणत्रयगतोभवति । अत्रास्मिन्दिवसेब्रह्म नोसंपठेत् पर्वाग्रादियुगष्टमी पूर्ववत्पदविभागः इतिचतिर्थीस्त्यक्त्वाएषुअनंतरोक्तेषुअनध्यायेषुशास्त्रस्मृतीवेदांगानिसमभ्यसेत् । सुगमम् । निखिलेषुसर्वेष्वनध्यायेषुउक्तंपठेत् । नैत्यकंचपठेत् । उक्तमिति । यथाअमावास्यायामश्वस्तुजपेद्व्याहृतिपूर्विकांगायत्रींसप्रणवांसक्तास्त्रिर्वारक्षोघ्नीः पित्र्यमंत्रान् पुरुषसूक्तमगतिरथमन्यानिचपवित्राणि नैत्यकंसंध्याहोमब्रह्मयज्ञादि । तथाचमनुः-" वेदोपाकरणेचैवस्वाध्यायेचैवनैत्यके ॥ ननिरोधोस्त्यनध्यायेहोममंत्रजपेषुच" इति ॥ वेदोपाकरणानिअंगानि । स्मृतिरत्नावल्यां-" नित्येजपेचनांगेचक्रतौपारायणेतिच ॥ नानध्यायोऽस्तिवेदानांग्रहणेग्राहणेस्मृतः ॥ देवतार्चनमंत्राणांनानध्यायः स्मृतः सदा ॥ नानध्यायेजपेद्वेदान्रुद्रांश्चैवविशेषतः ॥ पौरुषंपावमानंचगृहीतनियमादृतः " इति ॥ स्मृत्यर्थसारे-" चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्वर्जितेषुच ॥ वेदांगन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणिचाभ्यसेत् " इति ॥ कूर्मपुराणे-"इंदौवृद्धिक्षयंप्राप्तेब्रह्मयज्ञंनकारयेत् ॥ नजपेद्वैदिकंमंत्रंगायत्र्यष्टोत्तरंशतम् " इति ॥ स्मृतिरत्नाल्याम्-" अल्पंजपेदनध्यायेपर्वण्यल्पतरंजपेत् " इति ॥ ३ ॥

अब इन अनध्यायोंका निर्णय करतेहैं ॥

भा०-जो पहिले दिन सूर्यास्तसमयसे पूर्व अनध्याय तिथि एक मुहूर्तमात्र होतो पूर्वदिनमें वेदको नहीं पढना ॥ और पर दिनमें तीनमुहूर्त होतो उस दिनमें वेदको नहीं पढना १४ । ३० । १५ । १ । ८ । विना अन्य अनध्यायोंमें शास्त्र स्मृति वेद और वेदांगोंको पढना ॥ अमावास्यादिकमें भी श्राद्धप्रकरणमात्र वेद पढनेका दोष नहीं है ॥ और नित्य ब्रह्मयज्ञादिकमें भी वेद पढनेका दोष नहीं है ॥ ३ ॥

वभ्रोत्वेणखराश्वजाश्वहिगजाश्वोष्ट्रांत्यमूकोन्नतानोयानांतरितेत्र्यहं प्लवखगाद्यैर्नाचसज्योतिषम् ॥ स्त्रीगोस्थ्यंतरितेहरुत्सवनिशीथाशौचमार्गेषुचच्छायायांनकपित्थशाल्मलिमधुश्लेष्मातकादेःपठेत् ॥ ४ ॥

अथनैमित्तिकाननध्यायान्वृत्तद्वयेनाह । बभ्रिवति । बभ्रुर्नकुलः ओतुर्मार्जारः एणो हरिणः खरःप्रसिद्धः अग्निःप्रसिद्धः अजोमेषः अंबुउदकं अहिःसर्पः गजः प्रसिद्धः अश्वः प्र० उष्ट्रः प्र० अंत्योंत्यजातिः रजकचर्मकारादयः मूकःप्र० उन्मत्तोमत्तः अनःशकटः यानंशिविकादि एभिरंतरितेगुरौसति त्र्यहंत्रिरात्रमनध्यायः प्लवोमंडूकः खगः पक्षी आदिशब्दाद्गोधादि एभिरंतरितेसज्योतिषमनध्यायः । अयमर्थः दिवाअंतरितेसतिसूर्यास्तमानपर्यंतमनध्यायः । रात्र्यंतरितेरात्रिशेषपर्यंतमनध्यायइत्यर्थः । स्त्रीगोऽस्थ्यंतरितेऽहः स्त्रीप्र० गौःप्र० अस्थिप्राण्यंगं एभिरंतरितेअहर्दिनमहोरात्रमनध्यायः । उत्सवोमहोत्सवोविवाहादिकः निशीथंमध्यरात्रम् आशौचंसूतकम् मार्गोध्वाएषुनपठेत् । चपरं कपित्थशाल्मलिमधुश्लेष्मातकादेश्छायायांनपठेत् । सुगमम् । आदिशब्दात्कोविदारविभीतकैरंडादीनांग्रहणम् ॥ ४ ॥

अब नैमित्तिक अनध्यायोंको कहते हैं।

भा०—नकुल—बिल्ली—हरिण—गधा—अग्नि—मेष—जल—सर्प—हाथी—घोडा— ऊंट— धोबी—चमार आदिक—गूंगा—उन्मत्त—गाडी—पालकी—इतनी वस्तु गुरुके ओटमें आवेंतो तीन दिन-तक नहीं पढना चाहिये और झंउका—(गोधा) पक्षी बीचमें आवेतो नक्षत्रतक नहीं पढना—और स्त्री गौ हड्डी बीचमें आवे तो एक दिन नहीं पढना और महोत्सव अर्थात् विवाहादिकमें—अर्द्धरात्रिमें—सूतकमें—मार्गमें—नहीं पढना और कैथ—शाल्मली—महुआ—वहेडादि वृक्षोंकी छायामें नहीं पढना ॥ ४ ॥

ग्रामांतःकुणपेश्वशूद्रनिकटेश्राद्धाशनेवक्रगेतांबूलेग्रहणाद्गुरुक्षितिपति
प्रांतादुपोत्सर्गतः ॥ भूकंपाशनिपाततःपुरदहेरिष्टावलोकात्र्यहं गर्जेना-
र्तवकेत्र्यहंसमयजेसज्योतिरंतेसतः ॥ ५ ॥

ग्रामांतरिति । ग्रामांतःकुणपेग्राममध्यंकुणपेप्रेतेसतिनपठेत् ॥ श्वशूद्रनिकटेश्वानशूद्रसन्निधौनपठेत् । श्राद्धाशनेश्राद्धभोजनेकृतेसतिजीर्णावधिनपठेत् । वक्रगेमुखगते तांबूलेसतिनपठेत् । ग्रहणात्सकाशात्त्र्यहंनपठेत् । तथागुरुक्षितिपतिप्रांतान्मरणात्र्यहं उपोत्सर्गतस्त्र्यहं उपउपाकर्म उत्सर्गश्छंदसामुत्सर्गः तथाउपोत्सर्गतःसकाशात्र्यहम् । भूकंपाशनिपाततस्त्र्यहं भूकंपः प्रसिद्धः अशनिपातोविद्युत्पातः ताभ्यांत्र्यहं पुरदहेपुरदाहात् स्ववसतिग्रामदाहादित्यर्थः । त्र्यहंरिष्टावलोकात्गंधर्वनगरभूतादिदर्शनात्त्र्यहंनपठेत् । गर्जेनार्तवकेत्र्यहंऋतौभवः आर्तवः न आर्तवःअनार्तवः अनार्तवएवअनार्तवकस्तस्मिन् अकालगर्जनेजातेसतित्र्यहंनपठेत् । समयजेऋतुजेगर्जेसतिसज्योतिर्यथास्यात्तथानपठेत् । दिवागर्जेसतिसूर्यास्तपर्यंतं रात्रौगर्जेसतिसूर्योदयपर्यंतंनपठेदित्यर्थः । सतः अंतेस्वशाखिसत्पुरुषस्यमृतौजातेसतिसज्योतिर्नपठेत् ॥ ५ ॥

भा०-ग्रामम शव होतो नहीं पढना शूद्र और कुत्ता पासमेंहो और-श्राद्धमें भोजन करके-अन्न नहीं पचे तहांतक नहीं पढना और मुखमें ताम्बूलरखके नहीं पढना ॥ और ग्रहणसे तीन दिन नहीं पढना-और राजाके वा गुरुके मरनेसे तीन दिन नहीं पढना ॥ उपाकर्मसे-और उत्सर्गसे-भूकंपसे तथा बिजलीके पडनेपर तीन दिन नहीं पढना॥ और अपने पुर वा ग्रामके दहन होजानेसे-और गंधर्वनगर भूतादिकोंके दीखनेसे तीन दिन नहीं पढना ॥ विना ऋतुमें मेघ गर्जे तो तीन दिन नहीं पढना ॥ और ऋतुमें गर्जे तो नक्षत्र वा सूर्यको देखके पढना चाहिये और स्वशाखीय सत्पुरुषकी मृत्यु होजावे तो ताराओंके निकलनेतक नहीं पढना चाहिये ॥ ५ ॥

वाद्योलूकखरार्तजंबुकरवेसाम्नांचवातेजलेनीहारेपतिताभिशस्तानिकटेधा वज्जनालोकने ॥ ग्रामांतेपितृकाननेप्यथसतानूनप्त्रिणीतेदिवंतद्वत्सद्व तिनित्र्यहंनचपठेद्भुक्त्वार्द्रपाणिर्नच ॥ ६ ॥

अनध्यायांतरमाह । वाद्येति । वाद्यादीनांरवेशब्देश्रूयमाणेसाम्नांचरवेश्रूयमाणे वाते वातस्यसर्वदाविद्यमानत्वादतिवाते जलेजलमध्येनीहारधूमरूपोत्पाते पतितोजातिभ्रष्टः अभिशस्तोमिथ्याभिशापीतत्समीपे धावज्जनालोकने धावन्मनुष्यालोकने ग्रामांतेग्राम सीमासमीपे पितृकाननेश्मशाने नपठेत् । सतानूनप्त्रिणीतेदिवंस्वर्गंप्रतिइतेगतेमृतेसति त्र्यहंनपठेत् । तानूनप्त्रंनामघृतम् यागेयेनयेनऋत्विजासहस्पृष्टंससतानूनप्त्रीतास्मिन्मृ तेसति त्र्यहंनपठेत् । तद्वत्सद्व्रतिनिमृते सद्व्रतंवेदव्रतंचरितंयेनससद्व्रतीतस्मिन्मृतेत्र्यहं नपठेत् । भुक्त्वायावदार्द्रपाणिस्तावन्नपठेत् । अन्येऽनध्यायामूलग्रंथतोऽवगंतव्याः ॥६॥

भा०-वाद्यादिकोंके शब्दको सुनते ॥ और सामवेदको सुनते ॥ उलूकके बोलते । सियार बोलते ॥ बहुवायु होते । जलमें नीहार होते ॥ पतित और अभिशस्तके सामने ॥ और दौडते हुए मनुष्यको देखते ॥ ग्रामकी सीमाके समीपमें-श्मशानमें-और यज्ञमें जिस २ के साथ घृतको स्पर्श करै उसका नाम सतानूनप्त्री है उसके मरने पर तीनदिन अनध्याय है ॥ और सद्व्रतीके मरने पर ३ दिन नहीं पढना । भोजन करके जहांतक हाथ आर्द्र हो तहांतक नहीं पढना ॥ ६ ॥

रात्र्यर्द्धेमदनोमुनिर्दलयुतेयामेचतुर्थ्याधिकेप्राग्रात्रौपठनंह्युपाकरणतोमासं निशाप्राग्दले ॥ श्वोनध्यायइतीहरात्रिपठनंवर्ज्यंसदासंध्ययोश्चोरोपद्रवया मकेत्रिदिवसंदुर्भुक्प्रतिग्राहयोः ॥ ७ ॥

अथप्रदोषानध्यायानाह । रात्र्यर्द्धेमदनस्त्रयोदशी यस्मिन्दिनेस्यात् मुनिःसप्तमी रात्रेर्दलयुतेयामेसार्द्धप्रहरेयद्दिनेस्यात् अत्रदिनेप्राग्रात्रौपठनंवर्ज्यम् । हि निश्चयेन । उपा

कर्मतःसकाशात् मासमात्रं रात्रेःप्राग्दलेपठनंवर्ज्यम् श्वोऽनध्यायइतीहइत्यत्ररात्रिपठनं वर्ज्यम् । सदासंध्ययोरुभयोः पठनंवर्ज्यम् । चौरोपद्रवेणउपलक्षितोयामःप्रहरः तस्मिन्पठनंवर्ज्यम् । त्रिदिवसंदुर्भुक्प्रतिग्राहयोः दुष्टभुक्प्रतिग्राहौदुर्भुक्प्रतिग्राहौतयोः दुष्टभोजनदुष्टप्रतिग्राहयोः त्रिदिवसंपठनंवर्ज्यम् । तथाचश्रीधर्यां स्मृतिवचनानि ॥ "अष्टम्योश्चचतुर्दश्योःपंचदश्योश्चसूतके ॥ शावेप्रतिपदोर्यंत्रभयेचैवमहोत्सवे ॥ रागे युद्धेविवादेचद्यूतेपाथिनिशीथके ॥ नाधीयीताशुचिश्चापिनास्नातश्चनतंद्रितः ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥ त्रिरात्रंस्यादनध्यायोमृतेनृपेगुरावपि ॥ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यांतुचैत्र्यांतुत्र्यहमिष्यते ॥ अनध्यायस्तथाषाढ्यांश्रावण्यांकार्तिकेतथा ॥ तथैवमार्गशीर्षस्यपूर्णमास्यांनसंचरेत् ॥ अशन्याःपतनेकंपेभूमेर्दाहेपुरस्यच ॥ मृगस्यसर्पमार्जारनकुलाद्यश्वदंतिनाम् ॥ अंतरागमनेजोष्ट्रखराणांचत्र्यहंस्मृतम् ॥ पताकातोरणादर्शरथयानजलाग्निनाम् ॥ मूकोन्मत्तादिशूद्राणामंतरागमनेत्र्यहम् ॥ नारीणामपिसर्वासांगवांचैवांतरागमे ॥ अहोरात्रमनध्यायोगर्जनेरात्रिसंभवे ॥ द्युगर्जनेचरात्रौचापररात्रेदिनंस्मृतम् ॥ दिनंतूभयसंध्यायामथास्थ्नांचांतरागमे ॥ पक्षिमंडूकगोधासुनराणांचांतरागमे ॥ दिनेदिवसशेषः स्याद्रात्र्यांरात्र्याश्चतद्भवेत् ॥ श्वसृगालरवेनॄणां श्रोत्रियागमनेध्वनि ॥ तात्कालिकोऽप्यनध्यायस्तांबूलस्यचभक्षणे ॥ श्राद्धेनिमंत्रितो यस्तुभुक्त्वानाध्ययनंरेचत् ॥ करिष्यंश्चतथाविप्रः प्राग्विप्राणांविसर्जनात् ॥ एतेप्रोक्ता अनध्यायावैदिकास्तांत्रिकास्ततः ॥ प्रवक्ष्यंतेऽष्टमीद्वंद्वेचतुर्दश्यांचकेवलैः ॥ विषुवद्वितयेचैवमयनद्वितयेतथा ॥ नपठेत्पाठयेद्धीमान्पुराणमपिसत्तमः ॥ अष्टम्यांचचतुर्दश्यांयावदस्तमितेरवौ ॥ दिनशेषमनध्यायंवैदिकंपरिकीर्तितम् ॥ तथोदितेदिवारात्रंतत्कालमुदितेतयोः ॥ प्रतिपद्यांचसंक्रांतौतत्कालमखिलासुच ॥ नभोनभस्ययोः कृष्णेमासयोस्त्रिदिनंद्विजः ॥ नसप्तम्यामधीयीतत्रयोदश्यांचपैत्र्ययोः ॥ सदात्रयोदशीयावत्प्राङ्गिशियातिथिर्भवेत् ॥ प्राह्णादथापराह्णांतादधीयीतनचाद्विजः ॥ अष्टम्यांचचतुर्दश्यांप्रतिपद्यांचवर्जयेत् ॥ धर्मशास्त्रपुराणानिशास्त्रंतात्कालिकंबुधः ॥ विमिश्रितासुकर्तव्यंसप्तम्यादिषुयत्नतः ॥ पुराणाभ्यसनादीनिपंचदश्यांश्चवानवा ॥ नांतरागमनेदोषः पुराणादिषुविद्यते ॥ नशस्यतेचतत्कालेघृतंसंप्राश्यवाबुधः ॥ नीयमानंशवंदृष्ट्वामहीस्थंवाद्विजोत्तमः ॥ अकालगर्जितादौचपर्वस्वाशौचकादिषु ॥ अनध्यायाबुधैः कार्या उपरागादिकेषुच ॥ श्वोनध्यायेचशर्वर्यांनाधीयीतकदाचन" इति ॥ स्मृत्यंतरे-" प्रदोषेचत्रयोदश्यांनाध्येयंप्रतिपत्स्वपि" ॥ प्रदोषलक्षणम्-"षष्ठीचद्वादशीचैवअर्द्धरात्रोननाडिका ॥ प्रदोषेनत्वधीयीततृतीयानवनाडिका " ॥ अर्द्धरात्रोननाडिकाअर्द्धरात्रादूर्घटिकयाएकयोनेत्यर्थः । अत्रनैमित्तिकप्रदोषमाह आपस्तंबः-" श्रावण्यांपौर्णमास्यामध्ययनमुपाकृत्यमासंप्रदोषेनाधीयीत" इति । प्रदोषः पूर्वरात्रः । तथाचगर्गः-

"अध्यायानामुपाकर्मश्रावण्यांश्रवणेनवा ॥ यावन्मासंपूर्वरात्रेनाधीयीतकदाचन" इति ॥ नारदः-" अयनेविषुवेचैवशयनेबोधनेहरेः ॥ अनध्यायंप्रकुर्वीतमन्वादिषुयुगादिषु" ॥ मन्वादयोमत्स्यपुराणेऽभिहिताः-" आश्वयुक्छुक्लनवमीकार्तिकीद्वादशीसिता ॥ तृतीयाचैत्रमासस्यतथाभाद्रपदस्यच ॥ फाल्गुनस्यत्वमावास्यापौषस्यैकादशीसिता ॥ आषाढस्यापिदशमीमाघमासस्यसप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमीकृष्णाआषाढस्यापिपौर्णिमा ॥ कार्तिकीफाल्गुनीचैत्रीज्यैष्ठीपंचदशीसिता । मन्वंतरादयश्चैतेदत्तस्याक्षयकारकाः " ॥ युगादयोविष्णुपुराणेदर्शिताः-" वैशाखमासस्यतुयातृतीयानवम्यसौकार्तिकशुक्लपक्षे ॥ नभस्यमासस्यचकृष्णपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाघे ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेत्रिरात्रंक्षपणंस्मृतम् ॥ अष्टकासुत्वहोरात्रंमृत्यतासुचरात्रिषु ॥ मार्गशीर्षेतथापौषेमाघेमासेतथैवच । तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेतुसूरीभिः " ॥ स्मृतिरत्नावल्याम्-"चतुर्दश्यांयदापर्वप्रागस्ताद्दृश्यतेरवेः ॥ अनध्यायंप्रकुर्वीतत्रयोदश्यांतुधर्मवित् ॥ विद्युत्स्तनितवर्षेतुमहोल्कानांतुसंभवे ॥ अकालिकमनध्यायमेतेषुमनुरब्रवीत् ॥ स्तनितंमेघगर्जितम् । अनुराधर्क्षमारभ्यषोडशर्क्षेतुभास्करः ॥ यावच्चरतिवैताबदकालंमुनयोविदुः ॥ कालेवृष्टौचतत्कालमकालेचत्रिरात्रकम् ॥ अतिमात्राथवावृष्टिर्नाधीयीतदिनत्रयम् ॥ अकालवर्षणेजातेजलौकाश्चप्रवर्तते ॥ एकरात्रमनध्यायमितिकात्यायनोब्रवीत् ॥ मेषेचवृषभेचैवतृणाग्रान्स्रवतेजलम् ॥ भूमिद्रावमनध्यायंकुर्वीतवृषकुंभयोः ॥ अतऊर्ध्वंद्विपादेषुतृणमच्यवनंजलम् ॥ तृणप्रच्यवनंतृणप्रवाहः॥चौरैरुपद्रुतेयावत्संग्रामेचाग्निकारिते ॥ अकालिकमनध्यायंविद्यात्सर्वाद्भुतेषुच ॥ मादुष्कृतेष्वग्नीषुविद्युत्स्तनितनिःस्वने ॥ सज्योतिः स्यादनध्यायःशेषरात्रौतथादिवा" ॥ इति । मनुः-" निर्घातेभूमिचलनेज्योतिषांचोपसर्जने ॥ एतानकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि" ॥ निर्घातआंतरालिकोध्वनिविशेषः । ज्योतिषांचोपसर्जनंचंद्रसूर्ययोःपरिवेषः । आपस्तंबः-" प्रतिगृह्याद्विजोविदानेकोद्दिष्टस्यकेतनम् ॥ त्र्यहांतेकीर्तयेद्ब्रह्मराहोरन्यत्रसूतके " ॥ केतनंनिमंत्रणम् । कूर्मपुराणे-" समानविद्येतुमृतेतथाचब्रह्मचारिणि ॥ आचार्येसंस्थिमेचापित्रिरात्रंक्षपणंस्मृतम् " ॥ याज्ञवल्क्यः-" त्र्यहंप्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबंधषु ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेस्वशाखाश्रोत्रियेमृते ॥ संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोल्कानिपातने ॥ समाप्यवेदंद्युनिशमारण्यकमधीत्यच ॥ पशुमंडूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः ॥ कृतेंतरेत्वहोरात्रंशुक्रपातेतथोच्छ्रये" ॥ इति । पराशरः-"सर्पस्यनकुलस्याथअजमार्जारयोस्तथा ॥ मूषकस्यतथोष्ट्रस्यमंडूकस्यचयोषितः । पुरुषस्यैलकस्यापिशुनोश्वस्यखरस्यच ॥ एषांयोवितत्तश्चैवअंतरागमनेकृते ॥ त्रिरात्रमुपवासश्चत्रिरात्रमभिषेचनम् " ॥ अथतात्कालिकाः-"खरोष्ट्रगर्दभोलूकसामबाणार्तनिःस्वने ॥ अमेध्यशवशूद्रांत्यश्मशानपतितांतिके ॥ देशेऽशुचौ वर्त्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे ॥

भुक्त्वार्द्रपाणिरंभोंतरर्द्धरात्रेऽतिमारुते ॥ पांसुवर्षेदिशांदाहेसंध्यानीहारभीतिषु ॥ धावंतः पूतिगंधेचशिष्टेचगृहमागते ॥ खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरथरोहणे ॥ सप्तत्रिंशदनध्यायनेतांस्तात्कालिकान्विदुः " इति । अथानध्यायापवादः । मनुः-" वेदोपाकरणेचैवस्वाध्यायेचैवनैत्यके ॥ ननिरोधोस्त्यनध्यायेहोममंत्रजपेषुच " इति ॥ ७ ॥

इतिमुहूर्त्तमार्त्तंडटीकायांमार्त्तंडवल्लभायामनध्यायप्रकरणंसमाप्तम् ॥

अथ प्रदोषके अनध्यायोंको कहते हैं।

भा०-जिस दिन अर्द्धरात्रिमें त्रयोदशी हो सप्तमी डेढ प्रहर रात्रिमें होय ॥ और चतुर्थी प्रहररात्रिमें हो उस दिन पूर्वरात्रमें नहीं पढना चाहिये ॥ उपाकर्मसे एक महीने तक पूर्वरात्रिमें नहीं पढना ॥ अनध्यायके पूर्वकी रात्रीमें नहीं पढना ॥ और संध्याम सदा नहीं पढना ॥ और चोरके उपद्रवमें एक प्रहरतक अनध्याय है ॥ और दुष्टभोजन करके दान लेके तीन दिन तक नहीं पढै ॥ ७ ॥

(इति अनध्यायाः)

दक्षांगोदरनाभिहृत्सुपतितापल्लीवरांगेहनुंमुक्त्वानुः शुभदास्त्रियाः फल-
मिदंवामेतरव्यत्ययात् ॥ इत्याहुःसरठप्ररोहणफलंपातेन्यथैकेवृथाप-
ल्लयारोहणकेपिवस्त्रसहितंस्नात्वाचरेच्छांतिकम् ॥ १ ॥

अथ पल्लीसरठयोःप्रकरणम् ॥ अथपल्लीसरठयोःफलंवृत्तेनैकेनाह । दक्षांगोदरनाभिहृत्सुपतितापल्ली तथाहनुंत्यक्त्वावरांगेउत्तमांगेपतितापल्ली नुःनरस्य शुभदास्यात् । उत्तमांगेहनुंविनासर्वत्रशुभेत्यर्थः । अर्थादन्यत्रनशुभा अन्यांगेषुपुरःपार्श्वपृष्ठेषुनशुभास्यात् । अथस्त्रियाःविशेषमाह। स्त्रियाःइदंपुरुषोक्तफलम् । वामेतरव्यत्ययात्ज्ञेयम् वामंवामांगं इतरत् दक्षिणांगं तयोर्व्यत्ययोर्वैपरीत्यम् तस्मात्पुरुषस्यदक्षांगेयत्फलमुक्तंतत्स्त्रियाः वामांगेज्ञेयम्। पुरुषस्यवामांगेयदुक्तंतत्स्त्रियादक्षांगेज्ञेयमित्यर्थः। अर्थाद्यत्रांगेवामेतरविभागाभावस्तत्रपुरुषतुल्यंफलंज्ञेयम् । वरांगेतूभयोःसमानमेवफलं वामदक्षिणफलाविशेषात् । सरठफलमाह । इत्याहुःसरठप्ररोहरणफलमिति । एवमेवाहुर्मुनयइत्यध्याहारः । सरठस्यप्ररोहणेपल्लीवत्फलमित्यर्थः । पातेसरठस्यपाते अन्यथाविपरीतंफलमाहुः सरठस्यप्ररोहणे यत्फलंतत्तस्यपातेविपरीतफलमाहुरित्यर्थः । एकेवृथा एकेआचार्याःवृथाफलमाहुः । सरठस्यप्ररोहणेएवफलंपातेवृथाफलंनशुभंनचाप्यशुभमित्याहुः इत्यर्थः । पल्लयारोहणकेपिअन्यथाफलमाहुः । पल्लीपतनेयत्फलंतत्तस्यारोहणेअन्यथाविपरीतफलमाहुः । एकेवृथाफलमाहुः पल्लयाःपतनेएवफलं प्ररोहणेवृथेत्येकेआहुरित्यर्थः । अथात्रविधिमाह । वस्त्रसहितंस्नात्वाचरेच्छांतिकमिति । सचैलस्नानंकृत्वाशांतिकंशास्त्रोक्तमाचरेत् । तथाचज्योतिर्निबंधे-" पल्लीस्पर्शफलंवक्ष्येयदुक्तंब्रह्मणापुरा ॥ ब्रह्मस्थानेभवेद्राज्यंस्थानलाभोललाटके ॥ कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोःप्रियदर्शनम् ॥ नासिकायांसुगंधा

निःसुखेमिष्टान्नभोजनम् ॥ कपोलयोर्भवेत्सौख्यंहनुदेशेमहद्भयम् ॥ भ्रूकुटचांविग्रहश्चैव कंठेव्यसनागमः ॥ कलिर्वंशेसुखंपृष्ठयांदक्षेवामेगदादयः ॥ दक्षांसेविजयोनित्यंवा मांसे शत्रुजंभयम् ॥ इष्टलाभोभुजेसव्येकूर्परेमणिबंधके ॥ दक्षेकरतलेद्रव्यंतत्पृष्ठेसद्व्य योभवेत् ॥ वामेभुजेकूर्परेचमणिबंधेधनक्षयः ॥ वामेकरतलेहानिस्तत्पृष्ठेचार्थनाशनम् ॥ हृदयेराजसंमानंसौभाग्यंदक्षिणेस्तने ॥ दक्षपार्श्वेचभोगाप्तिःस्तनेवामेयशोधनम् ॥ वा मपार्श्वेभवेत्पीडावामकुक्षौशिशोस्तथा ॥ दक्षकुक्षौसुतावाप्तिरुदरेचविशेषतः ॥ वस्त्रा प्तिर्दक्षकटचांचवामकटचांसुखक्षयः ॥ नाभ्यांमनोरथावाप्तिर्वस्तौगर्भच्युतिर्भवेत् ॥ गुह्येमृत्युर्गुदेरोगोदक्षोरौप्रीतिवर्द्धनम् ॥ वामोरौमृत्युतोदुःखंदक्षजानौसुवाहनम् ॥ पशु हानिर्वामजानौदक्षिणेजघनेसुखम् ॥ क्लेशःस्याद्वामजंघायां स्फिचि दक्षेर्थवृद्धिकृत् ॥ स्फिचिवामेस्त्रीवियोगो दक्षेगुल्फेप्रियागमः ॥ उपप्लवोवामगुल्फेपादयोर्गमनं भवेत् ॥" अत्रयद्यपिसामान्येनोभयोर्गमनफलमुक्तं तथापिदक्षिणपादेगमनाल्लाभोवक्तव्यः । वाम पादेगमनेहानिर्वक्तव्या-"पुरोभागेचदुर्वार्त्ता नष्टवार्ता चपृष्ठतः ॥ वामेहानिर्धनंदक्षेपरितो भ्रमणंक्षितेः ॥ वामदक्षिणभागेनयत्फलंकथितंनृणाम् ॥ विपर्ययेणतत्स्त्रीणांज्ञेयंशेषं द्वयोःसमम् ॥ इत्यंपल्लयाःप्रपतनेफलंज्ञेयंविचक्षणैः ॥ एतदेवफलंविद्यात्सरठस्यप्ररो हणे ॥ पल्लयाःप्ररोहणेचैवपतनेसरठस्यच ॥ तयोःफलस्यव्यत्यासात्तद्वदेवाहिजायते ॥ पल्लयाःप्ररोहणंरात्रौसरठस्यप्रपातनम् ॥ नातिदुष्टफलं विद्यात्व्याधिमुग्रं विपर्यये ॥ पतनानंतरंयस्यरोहणंयदिजायते ॥ पतनेफलमुत्कृष्टंरोहणेल्पफलंभवेत् ॥ मृत्युयोगे चजन्मर्क्षेविष्टयांपातेचवैधृतौ ॥ चंद्रेष्टमेचसक्रूरेलग्नेविघ्नंप्रजायते ॥ अंगंदक्षिणमारुह्य वामेनोत्तरतेस्फुटम् ॥ तदाहानिकरीज्ञेयाव्यत्ययेनतुहानिदा ॥ चरणादूर्ध्वगोभूयः सद्योरोहतिशीर्षणम् ॥ प्राज्यराज्यंतदादत्तेपल्लीश्वेताविशेषतः ॥ चिंतिताभ्यधिकंलाभं स्थिताभोजनभाजने ॥ पादांगुलीषुसंपाताद्धानिश्चमहतीभवेत् ॥ पल्लयोःसरठयोर्वापि युग्ममंगेशुभेपतेत् ॥ दंपत्योर्जायतेप्रीतिर्निद्यभागेवियोगता ॥ शीर्षस्योपरिपतिताशु भायपल्लीसितानान्या ॥ सितगृहगोधास्पर्शेसर्वेष्वंगेषुशोभनाज्ञेया ॥ कृकलासःपतेद्य स्यमूर्ध्नितद्विघ्नशांतये ॥ मृतसंजीविनीविद्यांजपेन्मुंडितमस्तकः " ॥ अथपल्लीसरठयोः शांतिः ॥ "पल्लीसरठयोःस्पर्शेसचैलंस्नानमाचरेत् ॥ पंचगव्यंप्राशयित्वाकुर्यादाज्याव लोकनम् ॥ शस्तेवाप्यथवाशस्तेयदीच्छेदात्मनःसुखम् ॥ पुण्याहवाचनंकृत्वाशांतिकर्म समाचरेत् ॥ प्रतिरूपंसुवर्णेनकुर्याद्वित्तानुसारतः ॥ रक्तवस्त्रेणसंवेष्टयगंधपुष्पैःप्रपूज येत् ॥ तदग्रेमृन्मयंरम्यंकलशंजलपूरितम् ॥ वस्त्रमाल्यैरलंकृत्यस्थापयेत्तंडुलोपरि ॥ पंचामृतंपंचगव्यंपंचरत्नानिशक्तितः ॥ पंचवृक्षकषायांश्चनिक्षिप्यावाहयेत्ततः ॥ पूजयेद्गं धपुष्पाद्यैर्लोकपालान्क्रमेणच ॥ अग्निसंस्थापनंकृत्वाहोकर्मसमाचरेत् ॥ मृत्युंजयेनमं त्रेणसमिद्भिःखादिरैःशुभैः ॥ तिलैर्व्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ अष्टोत्तरशतंवापि कुर्याद्वित्तानुसारतः ॥ अभिषेकं ततः कृत्वापावमान्यस्यचद्विजैः ॥ पुण्यवारुणसूक्तैश्च

दोषशात्यैद्विजोत्तमः ॥ धौतांबराणिधृत्वाथस्वर्णवस्त्रतिलान्ददेत् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेदि त्थंशांतिकर्मकरोतियः ॥ तस्यायुर्विजयोलक्ष्मीः कीर्तिबुद्धिः शुभं भवेत् ॥ पल्लीस रठयोः शांतिः कथिताभृगुणापुरा ॥ शौनकायमुनींद्रायलोकानुग्रहकारिणे" इति ॥१॥

इतिमार्त्तंडवल्लभायांपल्लीसरठयोः शांतिप्रकरणम् ॥

अब पल्लीका और सरठका फल कहते हैं।

भा०–जो आदमीके दक्षिणांगकी तर्फ पेट नाभि और हृदयमें विषखोपरा पडेतो शुभ हो ॥ और हिचकी विना माथेपर पडै तों शुभ हो ॥ और पुरुषके दक्षिणमें जो फल कहासो स्त्रीके वामभागमें कहना ॥ और जो पुरुषके वाममें हो वह स्त्रीके दक्षिण अंगमेंहो ॥ ऐसेही कृकाटियाके चढनेका फल है ॥ और जो कृकाटिया पडैतो विपरित फल होवै ॥ और कोई आचार्य सरठके पडनेका कुछभी फल नहीं कहते हैं ॥ पल्ली चढै तो विपरीत फल होय फिर वस्त्रसहित स्नान करके शांति करनी चाहिये ॥ १ ॥

इति मार्तण्डदर्शिन्यां पल्लीसरठविचारः ॥

स्वर्क्षाच्चंद्रखलास्त्रिखारिषुशुभाःसप्ताद्यगोब्जःपुनश्चापुत्राद्व्ययधर्ममृत्युषु
काविःस्वास्तत्रिकोणेगुरुः ॥ सौम्योव्यंत्यसमेखिलाभवगताःशुक्लेनवेषु
द्विगश्चंद्रोथोनिजभाद्युभंनवहृतंत्र्यद्रीषुशेषंनसत् ॥ १ ॥

अथगोचरप्रकरणंविवक्षुस्तावज्जन्मराशेः सकाशात्कोग्रहः कस्मिन्स्थानेशुभः क स्मिन्नशुभइतिचंद्रशुक्लपक्षेविशेषंताराबलंचवृत्तेनैकेनाह । स्वर्क्षाच्चंद्रखलाइति । स्वर्क्षात् स्वजन्मराशेः सकाशात्चंद्रखलास्त्रिखारिषुशुभाः स्युः । त्रिःतृतीयं खंदशमं अरिःषष्ठं तेषु चंद्रखलाः चंद्रः प्र० खलाः पापग्रहाः रविभौमशनिराहुकेतवः शुभाः शुभफलाः भवंति । पुनःसप्ताद्यगः अब्जश्चंद्रः शुभःस्यात् सुगमम् । आपुत्राद्व्ययधर्ममृत्युषुकविः शुभःस्यात् । आपुत्राजन्मराशितः क्रमेणपंचपर्यंतं १, २, ३, ४, ५ व्ययोद्वादशं धर्मं नवमं मृत्युरष्टमम् एषुकविःशुक्रः शुभः स्यात् । स्वास्तत्रिकोणेगुरुः शुभः स्यात् । स्वंद्वितीयम् अस्तंसप्तमं त्रिकोणं नवमं पंचमं तत्रगुरुः बृहस्पतिः शुभःस्यात् । सौम्यो व्यंत्यसमे शुभः स्यात् । सौम्योबुधः विगतमंत्यंयस्मात्तद्व्यंत्यं तच्चतत्समंच तथा तस्मिन्द्वादशस्थानवर्जसमस्थोद्वितीयचतुर्थादिकेशुभः स्यादित्यर्थः । अखिलाभवगताः शुभाःस्युः सर्वेग्रहाः एकादशस्थानेशुभाः स्युरिति । शुक्लेनवेषुद्विगः चंद्रःशुभः स्या न्नकृष्णपक्षइति । अथताराबलमाह । निजभाद्युभंनवहृतं त्र्यद्रीषु शेषं नसत् । निजभं स्वजन्मनक्षत्रम् तस्माद्युभंदिननक्षत्रपर्यंतंसंगण्य नवहृतं सत् त्र्यद्रीषुशेषं त्रिसप्तपंचशे षं नसत् नशुभम् । अन्यच्छुभमित्यर्थातिसिद्धम् । तथाचविशेषसंग्रहः व्यवहारसारे–" पं थाहानिः प्रियंव्याधिर्दैन्यंस्वास्थ्यंगतिंगदम् ॥ पापंसुखंधनंहानिंकरोत्यर्कः स्वजन्मभात्॥

वस्त्रंहानिर्धनंरोगंपीडा वित्तंप्रियंवसु । भयंसुखंधनंरोगंकरोतींदुःस्वजन्मभात् । भयंहा निर्धनंवैरंदुःखंलाभंभयंक्षयम् ॥ पापंलाभंसुखंहानिंजनेभौमफलंक्रमात् ॥ बंधंलाभंभयं वित्तंशोकंलक्ष्मीक्षयंधनम् ॥ रोगंभोगंसुखंहानिंकरोतिज्ञः स्वजन्मभात् ॥ भयंवित्तंरुजं हानिंलाभंशोकंसुखंरुजः ॥ मानंदैन्यंधनंपीडांकरोतिजन्मभाद्गुरुः ॥ जयंवित्तंधनंसौ ख्यंपुत्रान्वैरंशुभंसुखम् । धर्मंदुःखंधनंलाभंजनेः शुक्रोददातिवै ॥ भयंशोकंधनंदुःखंहा निंसुहृत्क्षयंमृतिम् ॥ पापंश्रमंधनंहानिंजनेः पंगुःफलंक्रमात् ॥ राहुकेत्वोःफलंशनि कुजवत् ॥ १ ॥

अब गोचरफलको कहते हैं ।

भा०–जन्मराशिसे ३ । १० । ६ में चंद्रमा और पापग्रह हों तो शुभ हो ॥ चंद्रमा ७ । १ में हो तो शुभ हो ॥ शुक्र ११ । २ । ३ । ४ । ५ । १२ । ९ । ८ इन स्थानोंमें शुभ हो ॥ २ । ७ । ६ । ५ इनमें गुरु शुभ हो ॥ बारहवें विना समस्थानोंमें बुध शुभ हो ॥ सब ग्रह ११ में शुभ होवें ॥ शुक्लपक्षमें चंद्रमा ९ । ५ । २ होतो शुभ हो ॥ और अपने जन्मनक्षत्रसे दिननक्षत्रतक गिनके १ नवका ९ भाग देनेसे शेष ३ । ७ । ५ रहैं तो अशुभ हो ॥ और अन्य शेष रहैं तो शुभ हो ॥ १ ॥

षष्ठांत्येखजलेसुतायभवनेत्र्यंकेरवेःस्यान्मिथस्त्र्यंकेजन्मसुतेखकेमृतिभवे
द्व्यस्तेषडंत्येविधोः ॥ त्र्यंकेंलाभसुतेसपत्नतपसोर्व्यर्काशुभानांव्यधोष्टा
द्येपुत्रधनेष्टखेकसहजेयँकेभवांत्येविदः ॥ २ ॥

अथसर्वेषांग्रहाणांवेधंवृत्तद्वयेनाह । षष्ठांत्येइति । षष्ठंप्रसिद्धम् अंत्यंद्वादशंत स्मिन्मिथः परस्परंवेधः तद्वत्खजलेसुतायभवने त्र्यंके अयंरवेर्वेधःस्यात् । अत्रा कन्यासएवव्याख्यानम् । सप्तम्युपलक्षितैःपदैःवेधाज्ञेयाः । तद्यथा षष्ठां ६ त्ये १२ ख १० जले ४ सुता ५ य ११ भवने त्रि ३ अंके ९ रवेः सूर्यस्यायंवेधः । त्र्यं ३ के ९ जन्म १ सुते ५ ख १० के ४ मृति ८ भवे ११ द्व्य २ स्ते ७ षडं ६ त्ये १२ विधोरयंवेधः । त्र्य ३ कें १२ लाभ ११ सुते ५ सपत्न ६ तपसो ९ व्यर्काशुभानां व्यधोयं । विगतोर्कोयेभ्यस्तेव्यर्काः तेचतेअशुभाश्चव्यर्काशुभाः रविरहितपापग्रहाः तेषामयंवेधइत्यर्थः । अष्टा ८ द्ये १ पुत्र ५ धने २ ष्ट ८ खे १० क ४ सहजे ३ यँ ६ के ९ भवां ११ त्ये १२ विदः बुधस्यायंवेधः ॥ २ ॥

अब सारे ग्रहोंका वेध कहते हैं ।

भा०–छठे और बारहवेंमें परस्पर सूर्यका वेध है ऐसेही सर्वत्र जानो ॥ और १० । ४ वेध है ॥ ५–११ और ३–९ वेध है । और ऐसेही । ३–८ । १–५ । १०–४ । ८–११ । २–७ । ६–१२ इन स्थानोंमें परस्पर ग्रहोंसे चंद्रका वेध होय ॥ और ३–१२ ।

११-५। ६-९ सूर्य विना पापग्रहोंका परस्पर वेध होताहै ॥ और ८-१। ५-२। ८-१०। ४-३। ६-९। ११-१२। इनमें परस्पर बुधका वेध होताहै ॥ २ ॥

द्व्यस्तेष्टादिमयोःखकेनवसुतेत्रीशेष्टपुत्रेत्रिकल्पेऽर्येत्यकभवेभृगोर्ज्ञशशिनोःशन्यर्कयोर्नोव्यधः ॥ विद्धोव्यस्तफलोभवेद्विविचरोहेमाद्रिविंध्यांतरेखेटर्क्षाद्द्व्यधखेचरंविगणयान्यत्रोभयंजन्मभात् ॥ ३ ॥

द्व्यस्तेति। द्व २ स्ते ७ ष्टा ८ दिमयोः १ ख १० के ४ नव ९ सुते ५ त्री ३ शे ११ ष्ट ८ पुत्रे ५ त्रि ३ कल्पे १ र्ये ६ त्ये १२ क ९ भवे ११ भृगोःशुक्रस्यायंवेधः। गुरोर्वेधःसंस्कारप्रकरणेकथितः। सोत्रसिद्धोज्ञेयः। अत्रवेधविधानेज्ञशशिनोःबुधचंद्रयोः शन्यर्कयोश्चपरस्परंनोव्यधःस्यात्। परस्परंवेधोनास्ति। एतदुक्तंभवति। विंध्यहिमालययोर्मध्येजन्मराशेःसकाशात् अन्यतमग्रहाधिष्ठितराशिपर्यंतंगणयित्वातद्राशेःसकाशात् यथोक्तवेधस्थानपर्यंतंगणयेत्। तत्रयदिकश्चिद्ग्रहोभवतितदागणितोग्रहोविद्धोभवति। अन्यदेशेषुजन्मराशेःसकाशात्उभयग्रहंतद्वेधनस्थानंचगणयेत्। यदावेधस्थानेकश्चिद्ग्रहोभवति तदान्योग्रहोविद्धोभवति। तत्रसूर्यस्यशनिवेधोनास्ति शनेःसूर्यस्य वेधोनास्ति। एवंचन्द्रबुधयोः परस्परंज्ञेयम्। अथवेधनप्रयोजनमाह। विद्धोव्यस्तफलोभवेद्विविचरइति। विद्धोग्रस्तांव्यस्तफलःस्यात् प्रथमश्लोकोदितंफलंव्यस्तंविपरीतंभवतीत्यर्थः। रत्नमालायामपि—"वामवेधविधिनात्वशोभनाअप्यमीशुभफलंदिशंत्यलम् ॥ तेमृषावचनभाषिणोजनायांतिहास्यमपिकीर्त्तिलाञ्छनम्" इति। अथदेवविशेषेणवेधगणनाविशेषमाह। हेमाद्रिविंध्यांतरइति। अस्यार्थःपूर्वमेवव्याख्यातः ॥ ३ ॥

इति मुहूर्त्तमार्त्तंडेमार्तंडवल्लभायां गोचरणप्रकरणं समाप्तम्।

भा०-२-७। ८-१। १०-४। ९-५। २-११। ८-५। ३-१। ६-१२। ९-११ इनस्थानोंमें शुक्रका ग्रहोंके साथ परस्पर वेध होताहै ॥ और गुरुका वेध संस्कारप्रकरणमें कहाहै सोही समझलेना ॥ बुध चंद्र शनि और सूर्यका परस्पर वेध नहीं होता ॥ तात्पर्य यह है कि विंध्याचल और हिमाचलके मध्यमें जन्मराशि या जहां ग्रह होय तहांतक गिनके उस राशिसे यथोक्तवेधस्थानपर्यंत गिननाचाहिये वहां वेधस्थानमें कोई ग्रह होतो वह ग्रह विद्धहै—और अन्यदेशोंमें जन्मराशिसे उभय ग्रहोंको और वेधस्थानको गिनके जो वेधस्थानमें कोई ग्रह होतो दूसरा ग्रह विद्ध जानना ॥ जो ग्रह विद्ध हो वह व्यस्त यानें विपरीत फलको देवै ॥ ३ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनातुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामविरचितायांमातण्डदर्शिन्यां गोचरप्रकरणम् ॥

अथ संक्रांतिप्रकरणम् ।

ऊर्ध्वंद्व्यात्ममृगेर्कसंक्रमणतः पूर्वं स्थिरेकर्कटेजूकाजोभयतःखरामघटिकाःपुण्यामृगेदिग्युताः ॥ कर्काजांत्यवृषैणसूर्यचलनंनिश्यन्नभंसद्दिवा सूर्यार्किदिनेतृतीयकरणेप्रांत्येष्टमेदुःखदम् ॥ १ ॥

अथसंक्रांतिफलंविवक्षुस्तावद्राशिपरत्वेनपुण्यकालंवृत्तार्द्धेनाह । द्व्यात्मनो द्विःस्वभावाराशयः मिथुनकन्याधनुर्मीनाः मृगोमकरः एषांसमाहारस्तस्मिन्नर्कसंक्रमणतः सूर्यसंक्रमणकालात्सकाशात् उर्ध्वमुपरिखराम ३० घटिकाःपुण्याःस्युः । स्थिरेवृषसिंहवृश्चिककुंभानामन्यतमेराशौ कर्कटःप्रसिद्धःअर्कसंक्रमणतःपूर्वंप्रथमंखराम ३० घटिकाः पुण्याःस्युः । जूकाजोभयतः जूकस्तुला अजोमेषः अनयोरर्कसंक्रमणतःसकाशादुभयतःखराम ३० घटिकाःपुण्याःस्युः । पूर्वंपंचदशऊर्ध्वंपंचदशेतित्रिंशत्घटिकाइत्यर्थः । एवंसर्वराशिसंक्रमणपुण्यकालमुक्त्वेदानींमकरेपुण्यकालविशेषमाह । मृगेदिग्युताइति । मृगेमकरेताःखराम ३० घटिकादिग्युताःदशयुताः चत्वारिंशत्घटिकाःपुण्याइत्यर्थः । तथाचोक्तंज्योतिर्निबंधे-"संक्रांतिसमयःसूक्ष्मोदुर्लभःपिशितेक्षणैः ॥ तस्ययोगादधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यःप्रकीर्तिताः॥ अर्वाक्षोडशनाड्यस्तुपरतश्चैवषोडश ॥ पुण्यकालोर्कसंक्रांतेः स्नानदानादिकर्मसु ॥ त्रिंशत्कर्कटसंक्रांतौ पूर्वतःपुण्यनाडिकाः॥ मकरेतूत्तराः पुण्याश्चत्वारिंशतिनाडिकाः । स्थिरेविष्णुपदेकर्कदक्षिणायनमादितः ॥ मृगेसौम्यायनंद्व्यंगे षडशीतिमुखंपुरः ॥ घटजेविषुवेमध्येपुण्यंदानाद्यनंतकम् ॥ प्रागर्द्धरात्रात्पूर्वेद्युःपुण्यंपश्चात्परंदिनम्" ॥ प्रागर्द्धरात्रादित्येतद्विषुवविषयम् । "कार्मुकंतुपरित्यज्यमृगंसंक्रमतेरविः ॥ प्रदोषेवार्द्धरात्रेवातदाभोगःपरेऽहनि ॥ रविसंक्रमणेपुण्येयोनस्नातीहमानवः ॥ सप्तजन्मांतरे रोगी दुःखभाङ्निर्धनोभवेत्" ॥ आदित्यपुराणे-"शतमिंदुक्षयेदानमुपरागेत्वनंतकम् । षडशीत्यांसहस्रं तु विष्णुपद्यांतथैवच ॥ विषुवेशतसाहस्रं कोटिघ्नंदक्षिणायने । शतकोटिगुणंपुण्यं जायतेउत्तरायणे" इति ॥ अथोत्तरार्द्धेनसंक्रांतेः सदसत्फलमाह । कर्केति।कर्कः प्रसिद्धः अजोमेषः अंत्योमीनः वृषःप्रसिद्धः एणो मकरः एतान् सूर्यचलनंनिशिरात्रौसत्स्यात् । अन्यभंप्रतिसूर्यचलनंसूर्यसंक्रमणंदिवा सत्स्यात् । अर्थाद्विपरीतंनशोभनम् । सूर्यार्किदिनेरविभौमशनिदिनेतृतीयंचरणेकौलवेप्रांसेकिंस्तुघ्नेअष्टमेशकुनौसर्वराशिसंक्रमणंदुःखदंस्यात् । तथाचोक्तम्-"मृगकर्कजगोमीनसंक्रांतिर्निशिसौख्यदा । शेषेषुसप्तसुदिवाव्यत्ययादशुभंभवेत् ॥ संक्रांतिर्जायतेयत्रभास्करेभूसुतेशनौ । तत्रमासिभवेद्घोरंदुर्भिक्षंवृष्टिचोरजम् ॥ स्याद्वुत्थितस्य किंस्तुघ्नेशकुनेकौलवेरवेः । संक्रांतिस्तैतिलेनागे प्रसुप्तस्यचतुष्पदे ॥ निविष्टस्यगरेवि

ष्टौ वणिजेबालेववे । दुर्भिक्षंरोगबाहुल्यमूर्ध्वंसंक्रमतेरविः ॥ मुप्तःकरोतिकल्याणमुप विष्टः समंफलम्" इति ॥ १ ॥

अब संक्रांतिप्रकरणको कहते हैं।

भा०-३।६।९।१२।१० इन संक्रांतियोंके ऊपरकी ३० घडियां पुण्यकाल है॥ और २।५।८। ११ । ४ इन संक्रांतियोंके पूर्वकी ३० घडियां पुण्यकाल है और ७।१ इनकी दोनों तर्फ ३० घडियां पुण्यकाल है अर्थात् ॥ पन्द्रह पूर्वकी और पन्द्रह उत्तरकी ॥ मकर १० सक्रांतिकी ४० घडियां ऊपरकी पुण्यकाल है ॥ और ४।१।१२। ३। इनकी संक्रांति रात्रिमें होतो शुभ हो ॥ और अन्य संक्रांतियां दिनमें शुभ हों ॥ अर्थात् विपरीत अशुभ हों॥ और सूर्य मंगल शनिके दिनमें कौलवमें किंस्तुघ्नमें शकुनमें कोई संक्रांति होतो दुःखदायक हो ॥ १ ॥

ब्रह्माद्यैरिनमंडलांतउदितश्चांद्रस्त्वमांतःपरैर्मासोसंक्रमणोद्विसंक्रमणको ज्ञेयोधिकोथोक्षयः ॥ कर्माण्यन्यगतीनिनात्रतनुयाचजन्ममृत्यूक्षयेत न्मासौतिथिखंडयोश्चयमुखेभत्येधिकोगण्यते ॥ २ ॥

अथसंक्रांतिप्रसंगेनअधिमासक्षयमासयोर्लक्षणंतत्रकर्तव्याकर्तव्यंक्षयमासेजन्ममरणा द्यौमासद्वानंवृत्तेनाह । ब्रह्माद्यैरिति । ब्रह्माद्यैःसिद्धांतकर्तृभिःइनमंडलांतःसूर्यमं- डलांतः चांद्रःचांद्रोमासउदितः। परैराचार्यैःअमांतश्चांद्रोमासउदितः । एतदुक्तं भवति । अमावास्यांतादपरोअमावास्यांतोयावत्तावदमांतोमासः । अमावास्यांतेसूर्य चंद्रमंडलयोर्योगोभवति परतःषड्भिर्घटिकादिभिर्वियोगोभवति। तस्माद्वियोगादपरो वियोगोयावत्तावद्रविमंडलांतोमासः । सब्रह्माद्यैःक्षयमासाधिमासनिर्णयविषयेअंगी कृतः अपरैरमांतोमासोंगीकृतइत्यर्थः। अत्रयद्यपिसूर्यग्रहणेमध्यग्रहणकालानंतरं मो क्षस्थितिकालः षड्घटिकाभ्योन्यूनोदृश्यते तथापिसूक्ष्मदर्शिभिः पूर्वाचार्यैः रसनाड्योर्क मंडलमित्युक्तम्। तत्रागमएवप्रमाणम् तत्रउक्तलक्षणोमासः असंक्रमणः संक्रांतिरहितत्र धिकोज्ञेयः। द्विसंक्रमणकःसंक्रांतिद्वययुक्तःक्षयोज्ञेयः । अस्योदाहरणं ब्रह्ममतानुसारि णाश्रीभास्कराचार्येणसिद्धांतशिरोमणौदर्शितम्-"असंक्रांतिमासोधिमासः स्फुटः स्याद्वि संक्रांतिमासःक्षयाख्यः कदाचित् ॥ क्षयः कार्तिकादित्रयेनान्यथास्यात्तदावर्षमध्येऽधिमा सद्वयंच ॥ गतोऽब्ध्यद्रिनंदै ९७४ मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्य ११९५ त्यथांगाक्ष सूर्यैः १२५६ । गजाद्र्यग्निभूमि १३७८ स्तथाप्रायशोयंकुवेदेंदुवर्षैः १४१ क्वचिद्गो कुभि १९ श्च" ॥ श्रीभास्कराचार्येणाब्ध्यद्रिनंदै ९७४ मितशाककालादुपरितिथीशै ११९५ मितशाककालात्पूर्वंसिद्धांतशिरोमणिर्विरचितः । अतएवोक्तम्-गतोऽब्ध्य

द्रिनंदैर्मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्यंति इति ॥ तत्रगजाद्रयग्निभूमिः तुल्येशाककाले रविमंडलांतमासप्रमाणेनक्षयमासाधिमासौप्रदृश्येते आश्विनीअमावास्याबुधेचतुश्चत्वा रिंशत्घटिका ४४ तस्मिन्नेवदिनेसप्तत्रिंशत् ३७ घटिकास्वतीतासुतुलासंक्रमण मभूत् । आश्विनस्तुलासंक्रांतियुक्तत्वाच्छुद्धः । कार्तिकीअमावास्या शुक्रेसप्तदशघ टिका १७ तस्मिन्नेवदिनेत्रिंशत्घटिकास्वतीतासुवृश्चिकसंक्रांतिरभूत् । अनयसंक्रांति त्वादधिकः कार्तिकः अपरोमासोवृश्चिकसंक्रांतियुक्तः तस्माच्छुद्धोयंकार्तिकः तस्यांमा वास्याशनौसप्तचत्वारिंशत् ४७ घटिकास्तस्मिन्नेवदिनेएकोनषष्टिघटिका ५९ स्वती तासुधनुःसंक्रमणमभूत् । धनुःसंक्रमणंमार्गशीर्षेजातं तस्यामावास्यासोमेपादोनपंचदश घटिकाः तस्मिन्नेवदिनेएकोनविंशतिघटिकास्वतीतासुमकरसंक्रांतिरभूत् । इयंमक रसंक्रांतिर्यद्यपि अमांतमतिक्रम्यजातातथापिरविमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासएवप तिता तस्मात्संक्रांतिद्वययुक्तत्वात् मार्गपौषयुगुलंक्षयाह्वयंजातम् । माघीअमाभौमेएकच त्वारिंशत् ४१ घटिकातस्मिन्नेवदिनेषट्चत्वारिंशत् ४६ घटिकास्वतीतासुकुंभसंक्रांतिर भूत् । इयमपिसंक्रांतिर्यद्यपिमासमतिक्रम्यजातातथापिमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासस्यै व तस्मान्माघःशुद्धः । अन्यथामंडलांतमासानंगीकारे " नक्षयोनाधिमासः स्यान्माघो वैपरिकीर्तितः" इत्येतच्छास्त्रमनर्थकंस्यात् । आर्यपक्षेतुसंदेहोनास्ति । यतोब्रह्मपक्षतिथितः आर्यपक्षतिथिश्चतुर्घटिका । ब्रह्मपक्षसंक्रांतितः आर्यपक्षसंक्रांतिस्त्रिघटिकोना तस्मादार्यपक्षे संदेहाभावः । तथाचफाल्गुनीअमागुरौषड्घटिकातस्मिन्नेवदिनेपंचत्रिंशत्घटिकास्वती तासुमीनसंक्रांतिर्जातातस्मादयंफाल्गुनः असंक्रांतित्वादधिकः । "क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यथास्यात्तदावर्षमध्येऽधिमासद्वयंच" इति । तस्योदाहरणंदर्शितम् । यत्तुब्रह्मपक्षेक्षय मासाधिमासनिर्णयेअमांतंमासंगणयंति तैर्ब्रह्ममतंनविदितम् । पौलस्त्यसिद्धांते-" स्फु टगत्यायदाचंद्रोरविमंडलमध्यगः ॥ तदूर्ध्वंसंक्रमोभानोर्मासः सस्यान्मलिम्लुचः" कालनिर्णये-" संक्रमोयदिभवेद्रवेस्ततोमंडलाद्बहिरनिर्गतेविधौ ॥ उच्यतेथसहि संक्रमोबुधैः शुद्धमासइतरोमलिम्लुचः " ॥ लल्लः-" यदाशशी यातिगभस्तिमंड लंदिवाकरः संक्रमणंकरोत्यनु । विवाहयज्ञोत्सवनाशहेतुकस्तदाधिमासः कथितः स्वयंभुवा" ॥ रत्नमालायाम्-" सवितृमंडलमेतियदाशशीतदनुसंक्रमणं कुरुते रविः । मखमहोत्सवनाशकरस्तदामुनिवरैर्गदितोधिकमासकः " ॥ शार्ङ्गधरफलग्रंथे-" चं द्रार्कयोस्तुबिंबैक्यंप्रतिपद्दर्शसंधिषु । तिथ्यंतात्तदुभयतोरसनाड्योर्कमंडलम् । तन्मंडला च्छशीगच्छेत्ततः सूर्यस्यसंक्रमः । मासोऽसौमलिनः प्रोक्तोनतद्धीनोधिकः स्मृतः" ॥ पितामहः-" प्रतिपद्दर्शसंधौतुबिंबैक्यंचंद्रसूर्ययोः । जवांतरासंषष्टिघ्नंनाडिकाअर्कमं डलम् " ॥ अत्रकालात्मकाबिंबग्रहणं ज्योतिःप्रकाशे-" दर्शांतएकैः कथितोत्रमासः परैःप्रदिष्टोरविमंडलांतः ॥ मतद्वयेचेद्रविसंक्रमः स्यात्सएवपूर्वस्यनचापरस्य " ॥ पित्त

द्दः-" अथाधिमासाः स्युर्नित्यं प्रोच्यंतेफाल्गुनादयः ॥ सौम्यपौषौक्षयोनित्यंभवेतामितिनिश्चितम् ॥ क्षयोवाप्यधिमासोवास्यादूर्जइतिनिश्चितम् । नक्षयोनाधिमासःस्यान्माघेवैपरिकीर्तितः ॥ पंचमासास्तुवैशाखादधिमासाव्यवस्थिताः । भवंतिचाष्टभिर्वर्षैर्भवे ११ र्वाकनिशाकरैः १९ ॥ तथैवफाल्गुनश्चैत्रआश्विनःकार्तिकोधिकः । एतेर्किद्रैः १४१ शरांगै ६५ र्वाकदाचिद्रोकुवत्सरैः १९ ॥ मार्गपौषौक्षयौस्यातांकदाचित्कार्तिकोभवेत् । अधिमासस्तदाज्येष्ठोभवेन्नित्यंक्षयो यदा ॥ क्षयात्प्रागधिमासःस्यान्नित्यंभाद्रपदत्रये ॥ आश्विनोर्जौसदास्यातामादौभाद्रपदःसकृत्" ॥ यस्मिन्वर्षेकार्तिकक्षयोभवति तस्मिन्वर्षेज्येष्ठाधिमासोभवेत् । अत्रज्येष्ठशब्देनभाद्रपदोज्ञेयः । यतः-'क्षयात्प्रागधिमासःस्यान्नित्यंभाद्रपदत्रये' इतिनियमात् । भाद्रपदादीनांत्रयाणांमध्येभाद्रपदोज्येष्ठोजानीयादित्यर्थः । अथाधिमासक्षयमासयोः कार्याकार्याण्याह । कर्माण्यन्यगतीनिनात्रतनुयादिति । अन्यागतिर्येषांतानिअन्यगतीनितानिअत्राधिमासक्षयमासयोर्नतनुयान्नविस्तारयेत् नकुर्यात् अर्थादनन्यगतीनि कर्माण्यत्रापिकर्तव्यानीतिसिद्धम् । अन्यगतीनामनन्यगतीनामित्थंविचारः । यानिकालनिरोधेनप्रोक्तानितान्यनन्यगतीनि यथाऋतौजायामुपेयात् तत्र-" ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः " इतिमनुनाऋतुप्रमाणमुक्तम् । अथषोडशरात्रीणांमध्येनिंद्यदिनान्यपहायगच्छेत् । सऋतुर्यदिमलमासशुद्धमासांशेव्याप्नोतितदाशुद्धमासांशेदोषरहितेगर्भाधानंकुर्यात् । असंभवेमलमासएवकुर्यात् । तथाचोक्तम्-" अनन्यगतिकंकुर्यान्नित्यंनैमित्तिकंतथा" ॥ एवमन्यान्यपिविचार्यकुर्यात् । गर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतकर्मसुमलमासादीनांनिषेधोनास्तीतिसंस्कारेणउक्तमस्ति-" गर्भाद्यन्नाशनांतेषुनगुरुसितमौढ्यम्" इत्यादि । तथाचगर्गः-"अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च ॥ वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥ गमनंदेवतीर्थानांविवाहमभिषेचनम् ॥ यानंचगृहकर्माणिमलमासेविवर्जयेत् " इति ॥ तथाचसूर्योदये-" अवश्यकर्ममासाख्यंमलमासंमृताब्दिकम् ॥ तीर्थेभच्छाययोःश्राद्धंमघानंगपितृक्रियाम् ॥ कुर्यान्मलिम्लुचेवर्षेमध्ये चैत्सर्वदाधिकम् ॥ तत्रस्यान्मासिकंमृत्युंमासात्सद्वादशोयादि ॥ प्रेतक्रियांसमाप्यात्र कुर्वीताभ्युदयंतथा ॥ श्यामाकाग्रयणंकृच्छ्रंनस्याद्वर्ज्यमतोन्यथा " ॥ अन्यच्च-"काम्यारंभंवृषोत्सर्गंपर्वोत्सवमुपाकृतिम् ॥ मेखलाचौलमांगल्याग्न्याधानोद्यापनक्रिया ॥ वेदव्रतमहादानाभिषेकान्वर्द्धमानकम् ॥ इष्टापूर्तंतथायस्यविध्यलोपोन्यदाकृतौ ॥ तरसर्वमष्टकादन्यदधिमासेविवर्जयेत् ॥ सूतकेपि च कर्तव्यंस्नानाद्यंराहुदर्शने " इति ॥ स्मृतिरत्नावल्याम्-" प्रवृत्तंमलमासात्प्रागयत्कार्यमसमापितम् ॥ आगतेमलमासेपि तत्समाप्यमसंशयम् " इति ॥ अथक्षयमासेजन्मादौमासज्ञानमाह । यजन्मेति । जन्मचमृत्युश्चजन्ममृत्यू यस्यजन्ममृत्यूयज्जन्ममृत्यू क्षयेक्षयमासिभवतस्तस्यमासौतिथिवं

डौज्ञातव्यौ तिथेःप्रथमेर्धेजन्मवामृत्युर्वाभवति तदाप्रथममासः ॥ द्वितीयेर्द्धेद्वितीयोमासोज्ञेयः । तथाचबृहत्कालनिर्णये-" तिथ्यर्द्धेप्रथमेपूर्वोद्वितीयेर्द्धेतथोत्तरः ॥ मासावितिबुधैर्ज्ञेयौक्षयमासस्यमध्यगौ" इति ॥ अथमलमासःकुत्रकुत्रगण्यतइत्याह । चयमुखइति । चयोगर्भाधानादेर्वृद्धिः गर्भस्यकलिलंघनांकुरास्थिचर्मादिचयःप्रतिमासेभवति घनादीनांदिनकलांतराचयस्तदादिके प्रेष्येभृत्येवेतनदानार्थमधिकोमासोगण्यते । तथाचयमः-" गर्भेवार्धुषिकेभृत्येश्राद्धकर्मणिमासिके ॥ सपिंडीकरणेनित्ये नाधिमासंविवर्जयेत् " इति ॥ पाठांतरव्याख्यानम् । अधियुगेपूर्वोधिमाः प्राकृतइति एकस्मिन्वर्षेअधियुगे अधिकद्वयेसतिपूर्वोधिमाः प्रथमोधिमासः प्राकृतः प्राकृतमासवज्ज्ञेयःअधिकवन्नत्याज्यः । अर्थादुत्तरोधिकमासोमलमासः । तदुक्तम्-" मासद्वयेब्दमध्येच संक्रमोनभवेद्यदा ॥ प्राकृतस्तत्रपूर्वस्यादुत्तरस्तुमलिम्लुचः" इति ॥२॥

इतिमुहूर्तमार्त्तंडटीकायांमार्त्तंडवल्लभायांसंक्रांतिप्रकरणंसमाप्तम् ॥

अब अधिमास और क्षयमासका लक्षण और इसमें कर्तव्याकर्तव्य तथा क्षयमासमें जन्ममरणका विचार कहते हैं ।

भा०-सिद्धांत करनेवाले ब्रह्मादिक कहते हैं कि चांद्रमास सूर्यमण्डलांत होता है ॥ तात्पर्य यह है कि अमावस्याके अंतमें सूर्य और चंद्रमण्डलका योग होता है पीछे ६० घडियोंमें वियोग होता है वहां वियोगांत मास होता है-और कोई आचार्य कहते हैं कि अमांत चांद्र होता है॥और जिस मासमें दो संक्रांति हो वह क्षयमास होता है॥ इसमें अन्यगतिवाले अनावश्यक कामको नहीं करना ॥ और क्षयमासमें जन्ममृत्युतिथिके दो विभाग करना सो पूर्वार्द्धमें जन्म वा मृत्यु हो तो पहले महिनेमें वर्द्धापन और श्राद्ध करना ॥ और उत्तरार्द्धमें हो तो द्वितीय मासमें करना ॥ और गर्भ तथा नौकरी आदिमें अधिक मासको गणना चाहिये ॥

इति श्री श्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिसुतमोड्डरामकृतायांमार्तण्डदर्शिन्यां संक्रांतिप्रकरणम् ॥ १ ॥

श्रीमत्कौशिकपावनोहारिपदद्वंद्वार्पितात्माहरिस्तज्ज्ञोऽनंतइलासुरार्चितगुणोनारायणस्तत्सुतः ॥ ख्यातंदेवगिरेःशिवालयमुदक्कूतस्मादुदक्टापर ग्रामस्तद्वसतिर्मुहूर्त्तभवनंमार्तंडमत्राकरोत् ॥ १ ॥

अथालंकारमाह । श्रीमत्कौशिकेति । कुशिकस्यगोत्रापत्यानिकौशिकाः श्रीमंतश्चतेकौशिकाश्चतेतथा तान्पावयतीतितथा हरिपदद्वंद्वार्पितात्मा हरिर्वासुदेवः तस्यपदद्वंद्वं चरणयुगंतस्मिन्नर्पितः आत्मा अंतःकरणं येनसतथा "आत्मादेहधृतौजीवे" इत्यभिधानात् एवंविधोयोहरिस्तज्जस्तस्मात् तोयोनंतनामा । किंलक्षणः इलासुरार्चितगुणाःइलापृथ्वी

तस्यासुरादेवाब्राह्मणाः तैरर्चितःपूजितागुणाःशमदमतपोदानाध्ययनादिगुणायस्यस तथा जितेंद्रियोवेदनिधिःस्मृतिज्ञोदृढव्रतोयज्ञकृदन्नदातेत्यादिगुणसंपन्न इत्यर्थः । तत्सुतो नारायणः मुहूर्त्तभवनं मुहूर्त्तानांभवनंसद्मर्मार्तंडनामग्रंथमकरोत् अत्रकुत्र देवगिरेः सकाशा तुउदक्उत्तरस्यांदिशियत्ख्यातंपुराणप्रसिद्धंशिवालयंघृष्णेशाशिवालयमिति प्रसिद्धम् । ज्योतिर्लिंगस्थानमस्ति तस्माच्छिवालयादुदगुत्तरस्यांदिशि यः टापरग्रामोऽस्ति त त्र टापरग्रामे अकरोदित्यर्थः । किंलक्षणोनारायणः तद्वसतिः तस्मिन्टापरग्रामेवस तिर्वासोयस्यसतथेति ॥ १ ॥

अब ग्रंथकर्ताका वर्णन करते हैं ।

भा०-देवगिरिसे उत्तरमें घृष्णेश नाम ज्योतिर्लिंगाख्य शिव है वहांसे उत्तरमें टापर नाम ग्राम है उस ग्राममें रहनेवाला और कुशिकगोत्रज हरिभक्त हरिनाम ब्राह्मणका पुत्र अनंत उनका पुत्र नारायणने मुहूर्तमार्तण्डनाम ग्रंथको बनाया ॥ १ ॥

यःषष्ट्यायुतशत १६० वृत्तबद्धमेनंमार्त्तंडंपठतिनरःस विश्वपूज्यः ॥
बह्वायुःसुखधनपुत्रमित्रभृत्यान्संप्राप्नोत्यविकलधीश्वतीर्थसिद्धिम् ॥ २ ॥

अथास्यपठनेफलश्रुतिंतथाग्रंथेवृत्तसंख्यांप्रहर्षिण्याह । षष्ट्यायुतंशतं १६० तन्मिता निवृत्तानितैर्निबद्धः कृतः योयं मार्तंडः तमेनंमार्तंडं योनरः पठतिसविश्वपूज्योभवति । न केवलंविश्वपूज्योभवति अपितुवह्वायुःसुखधनमित्रपुत्रभृत्यान् संप्राप्नोति । मुहूर्त्तदानात्सा धितकार्यस्यविश्वस्यपूज्योभवतीतियुक्तम् जनानांयथार्थमुहूर्त्तदानात्कार्यसिद्धिजनितपु ण्येनबह्वायुरारोग्यादीनिसंप्राप्नोतीतियुक्तम् । चपरम् अविकलधीर्भवति नविकलाधीर्बुद्धि र्यस्येलितथा । अत्रमुहूर्त्तमार्त्तंडेयद्गर्भाधानादिकमुक्तंतत्रान्यबहुसंहिताग्रंथानपेक्षत्वादवि कलधीत्वमुक्तम् । अतएवतीर्थसिद्धिमाप्नोति । तीर्थंशास्त्रंतस्यसिद्धिस्ताम् । अल्पग्रंथेन बह्वर्थसिद्धेःयद्वातीर्थंगुरुस्तस्यसिद्धिः शास्त्रोपदेशलक्षणा ताम् । यद्वातीर्थंयागस्तेन कृत्वायागसुखादिलक्षणासिद्धिस्तांप्राप्नोति । " तीर्थंशास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमं त्रिषु" इतिविश्वः ॥ २ ॥

अब ग्रंथके पढनेका फल और ग्रंथकी वृत्तसंख्या कहते हैं ।

भा०-जो कोई मनुष्य एकसौ साठ वृत्तयुक्त मुहूर्तमार्तण्डको पढेगा उसके बहुत आयु- सुख धन पुत्र नोकर होवैंगे-और अविकलबुद्धिवाला होगा-और वह याग सुख रूप सिद्धिको प्राप्त होगा ॥ २ ॥

त्र्यंकेंद्र १४९३ प्रमितेवर्षेशालिवाहनजन्मतः ॥
कृतस्तपसिमार्त्तंडोयमलंजयतूद्गतः ॥ ३ ॥

अथग्रंथस्याशिषमनुष्टुभाह । त्र्यंकेति । शालिवाहनजन्मतः त्र्यंकेंद्रप्रमिते वर्षे १४९३ तपसिमाघेमार्त्तंडोमुहूर्त्तमार्त्तंडःकृतः । नामैकदेशग्रहणेनामग्रहणम् । अयंमुहूर्त्तमार्त्तंड

अलंअतिशयेनजयतु।यद्वायमलंमार्त्तंडग्रंथमुद्गतमुदयंप्राप्तंजयतु सर्वोत्कर्षेणास्तु ॥ ३ ॥

भा०-शालिवाहनके जन्मसे चौदह सौ तिरानवे वर्षमें १४९३ माघमहिनेमें मार्तण्ड-नाम ग्रंथको बनाया ॥ यह मार्तण्ड सबसे उत्तम होवे ॥ ३ ॥

पूर्ववाक्यार्थमादाय ग्रंथोयंरचितो लघुः ॥
पठनार्थमशक्तानामंगीकार्योबुधैर्मुदा ॥४॥

अथैतद्ग्रंथांगीकारार्थंबुधप्रार्थना सुगमम् । इतिमुहूर्त्तमार्त्तंडव्याख्यासमाप्ता ॥

आसीत्सासमपूरनामनगरेश्रीकौशिकस्यान्वयेऽनंतोवाजसनेयिपूज्यचरणोमाध्यंदिनी-यग्रणीः ॥ कृष्णस्तत्तनयःश्रुतिस्मृतिविदामग्रेसरेज्योहरिस्तत्पुत्रःश्रुतिवित्तदात्मज वरोनंतोग्निहोत्रीगुरुः ॥ १ ॥

तत्पुत्रस्तदनुग्रहात्तधिषणो नारायणष्टापरग्रामेशिष्यगणेच्छयानिजकृतग्रंथस्यटीकां स्फुटम् ॥ चक्रेऽस्यांकृपयापरोपकृतयेशोध्यंद्रुरुक्तंबुधैर्माद्दक्षस्यविलोक्यधाष्टर्चमपितेकु र्व्यंतिनोसज्जनाः ॥ २ ॥

सुखनिधिपुरुषार्थक्ष्मा १४९४ समाभिःसमाभिःपरिमितशककालेजातमार्तंडटीकाम्॥ लिखतिपठतिविप्रः सोत्रभूयाद्धरित्र्यांसुखनिधिपुरुषार्थक्ष्मासमो वा क्षमावान् ॥ ४ ॥

इतिस्वकृतमुहूर्त्तमार्त्तंडटीका मार्त्तंडवल्लभाख्या समाप्ता ॥ ॥ शुभंभवतु ॥ ॥

भा०-जिनके बडे ग्रंथको पढनेकी शक्ति नहीं है उनके लिये पूर्वाचार्योंके वाक्योंको लेके यह लघु ग्रंथ किया है ॥ जिससे बुद्धिवान् लोग इसका स्वीकार करैंगे ॥ ४ ॥

भा०-यह मार्तण्डप्रदर्शिनी कीनी मोडूराम॥ललित देश मुरधरमहिं जो धणि विश्राम॥ १॥ इक शर नव भूमितसमें चैत्र कृष्ण रविवार ॥ मुनि तिथि तादिनमें भयी पूर नैनैकार ॥ २ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययानिपुत्रमोडुरामविर-
चितामुहूर्तमार्तण्डदर्शिनी समाप्ता ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-
खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम् प्रेस-बंबई.

अथ यज्ञेशाष्टकम् .

यजंतयंदेवायजनकुशलायज्ञकरणैर्यथाभूमौभूयोनियमनिपुणाःसंधिषुवुधाः ॥ यमाराध्य ख्यातिं बलिसदृशदैत्याः सुविपुलां ययुस्तं यज्ञेशंसकलसुखदंनौमिसततम् ॥ १ ॥

ज्ञेशं ज्ञानघनस्वरूपममलज्ञानप्रदं ज्ञानिनां ज्ञेयश्चोपानिषत्प्रमाणवचनैर्यः सर्वरूपी भवान् ॥ ज्ञेशाः सिद्धिमिताःपुरंदरमुखाः संपूजयंतो हरिं ज्ञेशान् राममुखान् सुतान् दशरथोलेभे यमिष्ट्वाहरिम् ॥ २ ॥

शास्त्राण्यंगयुतास्तथासुविपुलावेदा भृशंयंमखं शाखेशं प्रतिपादयंतिविपुलैर्माध्यंदिनाद्यैर्ध्रुवम् ॥ शारीरंप्रविधूयचेहकलुषंहुत्वातदर्थं द्विजाः शारीरंभुविदेवदुर्लभसुखंभुक्त्वा गंमन्यंहरिम् ॥ ३ ॥

यमैस्तुर्यैर्द्वाभ्यां शरभुजमितैर्वैसुविपुलैर्यमंतयज्ञानां सयजति जुहोत्यादिभिरापि ॥ यजंतेयेविप्राःश्रुतिनिवहतत्वार्थनिपुणाययुस्तेषांपादेष्वपिखलुलुठंतस्तमभयम् ॥ ४ ॥

नमामित्वांयज्ञंकिटितनुधरंयस्यचनसि स्रुवः स्रुक्तुण्डेवेश्रुतियुगलरंध्रे च चमसाः ॥ नमो भूयस्तुभ्यंसकलमखपात्राणिचतनौ नहीयंतेनॄणांतवचरणभाजांमखवृषाः ॥ ५ ॥

मोघंजन्मभवेद्यजेन्नखलुयः श्रीयज्ञनारायणं मोघंतस्याविशालनेत्रयुगलंपश्येन्नचेत्तंपरम् ॥ मोघं तस्यमुखंपठेन्नखलुतन्नामानिभद्राणिचेन्मोघंपादयुगंव्रजेन्मखगृहंनाहंभजेतं हरिम् ॥ ६ ॥

नयत्राहंकारंनचमदमहांधंखलुतमोनशोकंदैन्यंवानचयमभयंदुर्जनवचः ॥ नदुःखं मोहंवानचशरशरस्यापिसुकृतंनयंतेयज्वानस्तमहमविनाशंखलुभजे ॥ ७ ॥

मज्जामांसमलास्थ्यमेध्यरुधिरैः शुक्रादिभिः संभृतंमर्त्यादैववशंसुनिंद्यकुणपंयेप्राप्य विद्युच्चलम् ॥ मध्याह्नार्कमरीचिकेवहृदिजध्वांतापहंमुक्तिदंमन्ये ब्रह्म भजन्ति यज्ञ परमं तेवंचितास्तांविभुम् ॥ ८ ॥

इति श्रीश्रौतविज्ञनाजुरामाग्निहोत्रिसुतमोड्डुरामकृतं
यज्ञेशाष्टकं श्रीयज्ञेश्वरार्पितमस्तु ।

अथ मातृपंचकम् ।

पुत्रोमेखलुजायतांशिवहरे दुर्गेतिसंबुध्यवै देहंदानतपोव्रतादिनियमैः संशोषयित्वा चिरम् ॥ यापूर्वंदशमासिमांधृतवती दैवात्सहित्वोदरे दुःखंगर्भभवंधरेवनिबिडं तस्यै जनन्यैनमः ॥ १ ॥

पुत्रोमेभवितानवेतिसततं याचिंतयित्वाततो मूत्वा गूथकृमीव मांप्रसवजां पीडांहि विस्मृत्यच ॥ शीतोष्णार्द्रपटादिभिश्चसततं संरक्षितोहंतथा तस्याश्चैवकथंभवेयमनृणी तस्यैजनन्यैनमः ॥ २ ॥

भूतप्रेतपिशाचराक्षसगणाच्छूली सुतंरक्षतु कृष्णोदानवदर्पहाऽवतुसदाबालग्रहेभ्य स्तथा ॥ गोपुच्छभ्रमणादिभिश्चसततं रक्षाकृतामेयया हुत्वांगेभ्रमितंमरीचलवणं त स्यैजनन्यैनमः ॥ ३ ॥

मात्रुक्तंखलुयःकरोतिहिनरोधन्योजनिस्तस्यवै रामस्येवविनिर्गतंखलुवचो गृह्णंतिमा तुश्चये ॥ तेमर्त्याःकलुषंविधूयसकलं श्रीरामरूपा दिवं भुक्त्वा यांति धरासुखंसुनिबिडं तस्यैजनन्यैनमः ॥ ४ ॥

यामातःममदुर्वचांस्यगणयद्बालोयमित्याशिषो दूर्वैवास्यबटोःशरीरविपुलं भूयाद्भव द्वर्यथा ॥ मार्कण्डेयइवप्रजीवनसुखंचैवाददन्मांचिरं यक्षस्येवधनंकुलंचविपुलं तस्यैज नन्यैनमः ॥ ५ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्र- मोडुरामविरचितं मातृपंचकंसम्पूर्णम् ॥

क्रय्यपुस्तकानि-(ज्योतिषग्रन्थाः)

नाम.	की. रु. आ.
लीलावती सान्वय भाषाटीका अत्युत्तम	१-८
बृहज्जातकसटीक भट्टोत्पलीटीकासमेत जिल्द	१-१२
बृहज्जातकमहीधरकृतभाषाटीका अत्युत्तम	१-८
रमलनवरत्न-महीधरीभाषाटीका समेत (रमलप्रश्नका उत्तमग्रंथ)	१-०
वर्षदीपकपत्रीमार्ग (वर्षजन्मपत्र बनानेका)	०-४
मुहूर्त्तचिंतामणि प्रमिताक्षरा.... रफ़ १ रु. ग्लेज....	१-८
मुहूर्तचिंतामणि पीयूषधारा टीका	२-८
मुहूर्त्तचिंतामणिभाषाटीका .... महीधरकृत....	१-०
ताजिकनीलकंठीसटीकतंत्रत्रयात्मक	१-०
ताजिकनीलकण्ठी तंत्रत्रयात्मक महीधरकृत भा०टीका अत्युत्तम टैपकी छपी....	१-८
ज्योतिषसार भाषाटीकासहित	१-०
मानसागरीपद्धति (जन्मपत्रबनानेमें परमोपयोगी)	१-०
बालबोधज्योतिष	०-२
ग्रहलाघव सान्वय सोदाहरण भाषाटीका समेत....	१-०
जातक संग्रह (फलादेश परमोपयोगी)...	०-१२

नाम.	की. रु. आ.
चमत्कारचिंतामणि भाषाटीका	०-४
जातकालंकारभाषाटीका	०-६
बृहत्पाराशरहोशास्त्रम्-पूर्वखण्ड-सारांश मूल व उत्तर खण्ड संस्कृतटीका तथा भाषाटीका सहित.	५-०
जातकालंकारसटीक	०-६
जातकाभरण....	०-१२
प्रश्नचंडेश्वर भाषाटीका	०-१२
पंचपक्षी सटीक	०-४
पंचपक्षी सपरिहार भाषाटीका समेत	०-६
लघुपाराशरी भाषाटीका अन्वय सहित	०-३
मुहूर्त्तगणपति	०-१२
मुहूर्त्तमार्त्तंड संस्कृत टी० भाषाटीका सहित	१-०
शीघ्रबोधभाषाटीका	०-६
षट्पंचाशिका भाषाटीका	०-३
भुवनदीपक सटीक ४ आ०तथा भाषाटीका	०-८
जैमिनिसूत्रसटीक चार अध्यायका	०-६
रमलनवरत्न मूल	०-८
केशवीजातक सोदाहरण भाषाटीका चक्रों समेत (अतीव उपयोगी)	१-८
सर्वार्थचिंतामणि	०-१०

जाहिरात।

नाम.	की.रु.आ.
लघुजातकसटीक	०–६
लघुजातक भाषाटीका	०–८
सामुद्रिकभाषाटीका	०–४
सामुद्रिकशास्त्र बड़ा सान्वय भाषाटीका	१–२
वृद्धयवनजातक भाषा टीकासह	१–०
यवनजातक	०–२
दशवर्षका पंचांग सं १९६० से १९७० पर्य्यन्त	१–४
कीर्तिपचांग संवत् १९६०, १९६१ पं०महीधरका	०–४
पंचांग मराठी शके १८२६....	०–॥
मानव पचांग सं० १९६१ का	०–१॥
रमलचिंतामणि भाषाटीकासहित	०–१२
हायनरत्न	१–८
अर्घप्रकाश ज्योतिष भाषाटीका इसमें–तेजी मंदी वस्तु देखनेका विचार है	०–४
ज्योतिषकी लावणी	०–१
शकुनवसंतराज भाषाटीकासहित इसमें नानाप्रकारके शकुन वर्णित हैं	३–०
रत्नदीपक भाषाटीका... ...	०–४
बृहत्संहिता भाषाटीका समेत	४–०
मयूरचित्रकभाषाटीका ...	०–६
श्यामसंग्रह ज्योतिष भाषाटीका समेत	२–०
रमलगुलजार भाषा (इसमें भाग्योदय, सुख दुःख, द्रव्यप्राप्ति, माता पिताका अज्ञात द्रव्यप्राप्ति, कन्यापुत्रादि अनेक १०४१ प्रश्न वर्णितहैं)	२–८
केरलीयजातक भाषा छन्दबद्ध (केरलमतसे ग्रहोंके फल)	०–४
वर्षज्ञान भाषाटीका	०–८
केरलमतप्रश्नसंग्रह	०–४
भृगुसंहितान्तर्गत योगावलीखण्ड	२–८
मनुष्यजातक	१–४
होडाचक्रमूल	०–१
कृषिकौमुदी कृषिकारों तथा जमींदारोंको अवश्य देखना चाहिये.	०–८
कृषिविद्या (भागदूसरा) ...	०–४
कृषिविद्या (भागतीसरा)	०–४
रत्नद्योतभाषाटीका	०–४
लग्नचंद्रिका भाषाटीका	०–१०
,, ,, ,, मूल	०–४
मकरंदसारिणी उदाहरण सहित	०–८

संपूर्णपुस्तकोंका " बडासूचीपत्र " अलगहै मँगालीजिये.

पुस्तक मिलनेका ठिकाना–

खेमराज श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) यन्त्रालय–मुंबई.

सिवजी